

bouwhistorische rapportage en waardestelling **Rijnstraat 8** te Den Haag

Colofon

Opdrachtgever:

Rijksgebouwendienst, Ministerie van Binnenlandse Zaken en
Koninkrijksrelaties

Onderzoek uitgevoerd door :

Technische Universiteit Eindhoven, Faculteit Bouwkunde, Unit
Architectural and urban Design and Engineering.

Auteurs:

prof.dr. Bernard Colenbrander
Loes Veldpaus MSc.

Auteurs extern onderzoek:

Nelissen ingenieursbureau b.v.
Han Lorzing
Govert Grosfeld

Klankbordgroep:

prof.dr. Ed Taverne
dr. Rob Dettingmeijer

Afbeeldingen:

eigen beeldmateriaal tenzij anders vermeld

Contactgegevens:

Technische Universiteit Eindhoven
Faculteit Bouwkunde
Unit AUDE
Vertigo 7.33
P.O.Box 513
5600 MB Eindhoven
telefoon: 040 247 2244
email: l.veldpaus@tue.nl

Eindhoven, december 2011

Inhoudsopgave

DEEL I	5	Object	43	Op de 2e verdieping	95
Inleiding	7	Bouwmassa	43	Op de 5e verdieping	96
Verantwoording	7	Conceptueel beginsel en ruimtelijke structuur	45	Op de 11e verdieping	96
		Concluderend	45	Overige ruimten	100
Doel	7	Routing	47	Deelwaardestelling tuinen	100
Gegevens	8	Concluderend	47		
		Type	49	Kunst	103
DEEL II	11	Concluderend	49	Definitie en inventarisatie	103
A Bouw- en gebruiksgeschiedenis	13	Deelwaardestelling object	51	Gebouwgebonden kunst [A]	103
Een nieuw Ministerie	14	Elementen	53	Gaafheid, contextueel en intern	103
Nationaal beleid	14	Functionele opbouw	53	Zeldzaamheid, contextueel en intern	104
Locatiekeuze	14	Onderbouw 00 - 03	53	Niet gebouwgebonden kunst [B]	104
Stedenbouwkundige context	14	Verbindingsstraat 04	53	Gaafheid, contextueel en intern	104
Architectenkeuze	20	Bovenbouw 05-16	57	Zeldzaamheid, contextueel en intern	104
Architect: Jan Hoogstad	20	Essentiële elementen	59	Deelwaardestelling kunst	105
Opdrachtverstrekking	21	Serres	59		
Organisatie	21	Hoofddraagconstructie trekstangstelsel	72	C Architectuurkritische duiding	107
De rollen van de Rijksgebouwendienst	22	Kernen	74	Receptie	108
Rijksbouwmeesters	22	Verbindingsstraat	75		
Ontwerp, Onderzoek en Inspraak	23	Kantoor en kantoorgang	76	Een formele vergelijking: vijf gebouwen	109
Stedenbouwkundige inpassing	23	Entreehal	77	Gebouw in context	109
Concluderend	25	Voetgangersonderdoorgang	79	Interne logica	112
Ontwerp	25	Buitengevels	85	Concluderend	116
De randvoorwaarden	25	Dak	89	Hoogstad in context	121
De vormgeving	27	Deelwaardestelling elementen	91		
Concluderend	27	Klimaatinstallaties	93	DEEL III	127
Inspraak	27	Werking	93	Waardestelling & conclusie	129
Concluderend	29	Wintersituatie	93	Inleiding	130
Onderzoek	29	Zomersituatie	93	Context	130
Concluderend	33	Serres	93	Structuur	130
De ideeën van Hoogstad	33	Natuurlijke ventilatie serres	93	Geheel, deel, element	131
Concluderend	34	Drukvereffening serres	93	Patina	132
De bouw	35	Gebouwbeheerssysteem	93	Klimaat	132
Proces & management	35	Gebruiksgemak	94	Tuinen	132
Transformatie	35	Energiebesparing	94	Kunst	133
Concluderend	35	Deelwaardestelling klimaat	94	Conclusie	133
		Tuinen	95		
B Catalogus van het VROM-gebouw	37	De tuinen van VROM	95		
Ensemble	39	Op de 1e verdieping	95		
Het Spuikwartier	39				
Verkeer	39				
Deelwaardestelling ensemble	39				

DEEL I

Inleiding

Voor u ligt het resultaat van het onderzoek naar de cultuur- en bouwhistorische waarde van voormalige onderkomen van het inmiddels opgeheven Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM). Het onderzoek werd uitgevoerd aan de faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Eindhoven. Het rapport bevat de beschrijving en waardestelling van het door architect Jan Hoogstad ontworpen gebouw te Rijnstraat 8 Den Haag, tegenover Den Haag Centraal Station. Het gebouw wordt verder VROM-gebouw genoemd.

Voor dit onderzoek werd in 2010 opdracht gegeven na aanleiding van het verdwijnen van het Ministerie van VROM, waarmee ook de voornaamste functie van het gebouw in het geding kwam: het huisvesten van de ambtenaren van VROM.

Om op een onderbouwde manier te kunnen spreken over de kwaliteiten van het VROM-gebouw is een bouwhistorisch onderzoek opgetuigd, dat erop gericht is om de waarden vast te stellen waarmee rekening moet worden gehouden bij een eventuele aanpassing van het gebouw voor een nieuwe functie en/of gebruiker.

Het gebouw kent een intrigerende ontstaansgeschiedenis. Zowel het wijzigende landsbeleid als het beleid van de Rgd, waren van invloed op de locatiekeuze en het uiteindelijke ontwerp. Tussen 1985 en 1992 kwam een rationalistisch gebouw tot stand in het Spuikwartier: het ministeriële hart van Nederland. VROM had als bouwministerie uiteraard een voorbeeldfunctie waar het de bouw betrof. In het bijzonder werd er ingezet op innovatie, duurzaamheid, gezondheid en openheid. Met innovatie doelde men zowel op architectonische als op technische vernieuwing. Duurzaamheid betrof energie en klimaat, maar ook de toepassing van duurzame materialen en flexibiliteit. Wat betreft gezondheid was het voorkomen van het op dat moment zeer actuele en gevreesde sick building syndrome leidend. Er werd vooruitstrevendheid verwacht op het gebied van werkomgeving, dit had betrekking op de ideeën over werkplekken en digitalisering – maar zeker ook de arbeidsomstandigheden van de bouwvakkers.

Om de kwaliteiten van het VROM-gebouw te achterhalen wordt het in dit rapport, op basis van de richtlijnen

bouwhistorisch onderzoek¹, op drie verschillende schaalniveaus bevestigd, namelijk dat van het ensemble, het object en het element. Daarnaast wordt ingegaan op drie specifieke zaken: het klimaat, de tuinen en de kunst. Deze drie specifieke zaken worden door experts op het gebied behandeld. Onderzoek en waardestelling betreffende het klimaat zijn door Nelissen BV gedaan. Kunst kwam voor rekening van Govert Grosveld en het stuk over de tuinen is van de hand van Han Lörzing.

Per schaalniveau worden de waarden opgetekend en toegekend, om ze op het laatst integraal in stelling te brengen.

Verantwoording

Voor het onderzoek zijn de richtlijnen bouwhistorisch onderzoek gevolgd. Een architectuurkritische toevoeging, om ontwerp en architect beter op waarde te kunnen schatten, werd van belang geacht.

DEEL I voorziet in een introductie op het onderzoek en het doel ervan.

DEEL II bevat de beschrijving en deelwaardestellingen, het bestaat uit 3 hoofdstukken.

A gaat in op de ontstaans- en gebruiksgeschiedenis van het VROM-gebouw.

B is een catalogus van het VROM-gebouw op de drie schaalniveaus (ensemble, object, element). Hierbij wordt steeds per niveau een beschrijving gegeven aan de hand van beeld en tekst, maar ook een interpretatie ervan in de vorm van een deelwaardestelling.

C biedt inzicht in de architectuurhistorische positie van ontwerper en ontwerp. Ook op basis hiervan wordt uitspraak gedaan over de waarden.

Voor DEEL II geldt dat hoewel gebouw en omgeving niet los van elkaar te zien zijn, er in het kader van volgorde voor is gekozen om eerst de stedenbouw en vervolgens het gebouw te behandelen. Met stedenbouw wordt bedoeld op de context van het gebouw, maar ook de stedenbouwkundige positie van het object. Het gebouw betreft concept, ontwerp en uitvoering. De wisselwerking tussen beide schaalniveaus is sterk. In de beschrijving van de totstandkoming van het gebouw zijn ze allebei aanwezig.

DEEL III bevat tot slot de overkoepelende waardestelling.

Doel

Het primaire doel van dit onderzoek is het leveren van een wetenschappelijk onderbouwde waardestelling die bijdraagt aan de discussie over de waarden van het gebouw te Rijnstraat 8 waarin tot voor kort het Ministerie van VROM gehuisvest was: het VROM-gebouw. Het onderzoek is uitgevoerd aan de hand van de Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek. Hiervoor zijn archiefstudie, literatuurstudie, interviews, architectuurhistorisch onderzoek en beeldanalyse ingezet.

De resultaten vormen een kader voor het onderzoeken van mogelijkheden voor aanpassingen.

Deze waardestelling maakt eventuele discussies over de waarden van het ontwerp op een inhoudelijk verantwoorde manier mogelijk.

Daarnaast kan de waardestelling een onderbouwing opleveren in het kader van het voornemen om het gebouw te laten plaats op de lijst van gebouwen van 'Inspirerende Bouwkunst' (categorie bijzonder rijksgebouwen uit de laatste decennia).

¹ Leo Hendriks and Jan van der Hoeven, Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek, 2e ed. Utrecht, Rijksgebouwendienst, 2009

Gegevens

Opdrachtgever en eigenaar: Staat der Nederlanden;
Rijksgebouwendienst

Onderzoekers
Technische Universiteit Eindhoven:
Prof. dr.B.J.F. Colenbrander
M.A.H. Schlatmann MSc.
L. Veldpaus MSc.

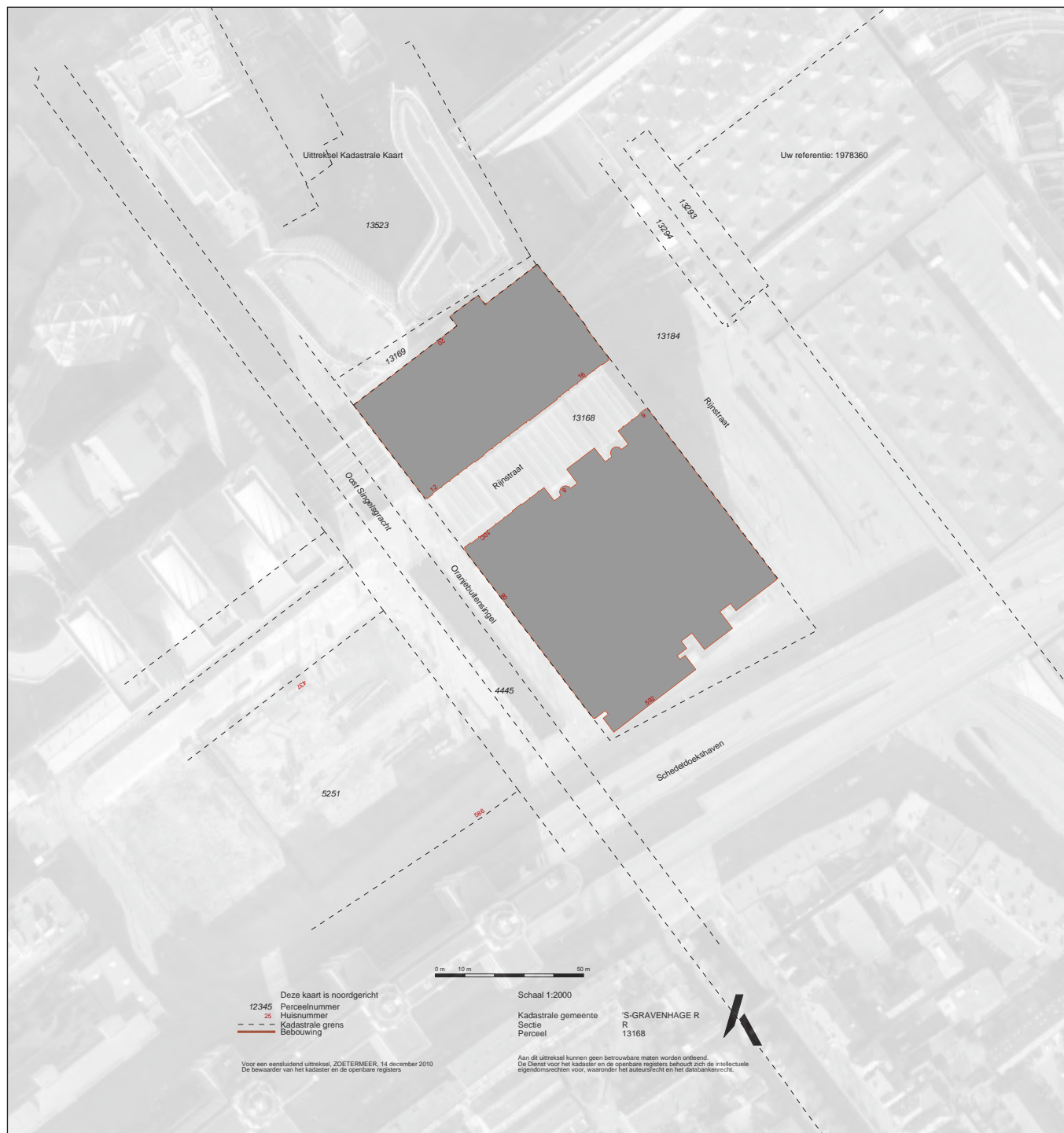
Externe expertise:
Tuinen: Han Lörzing
Klimaat: Nelissen bv
Kunst: Govert Grosfeld

Adres: Rijnstraat 8 2515 XP 's-Gravenhage

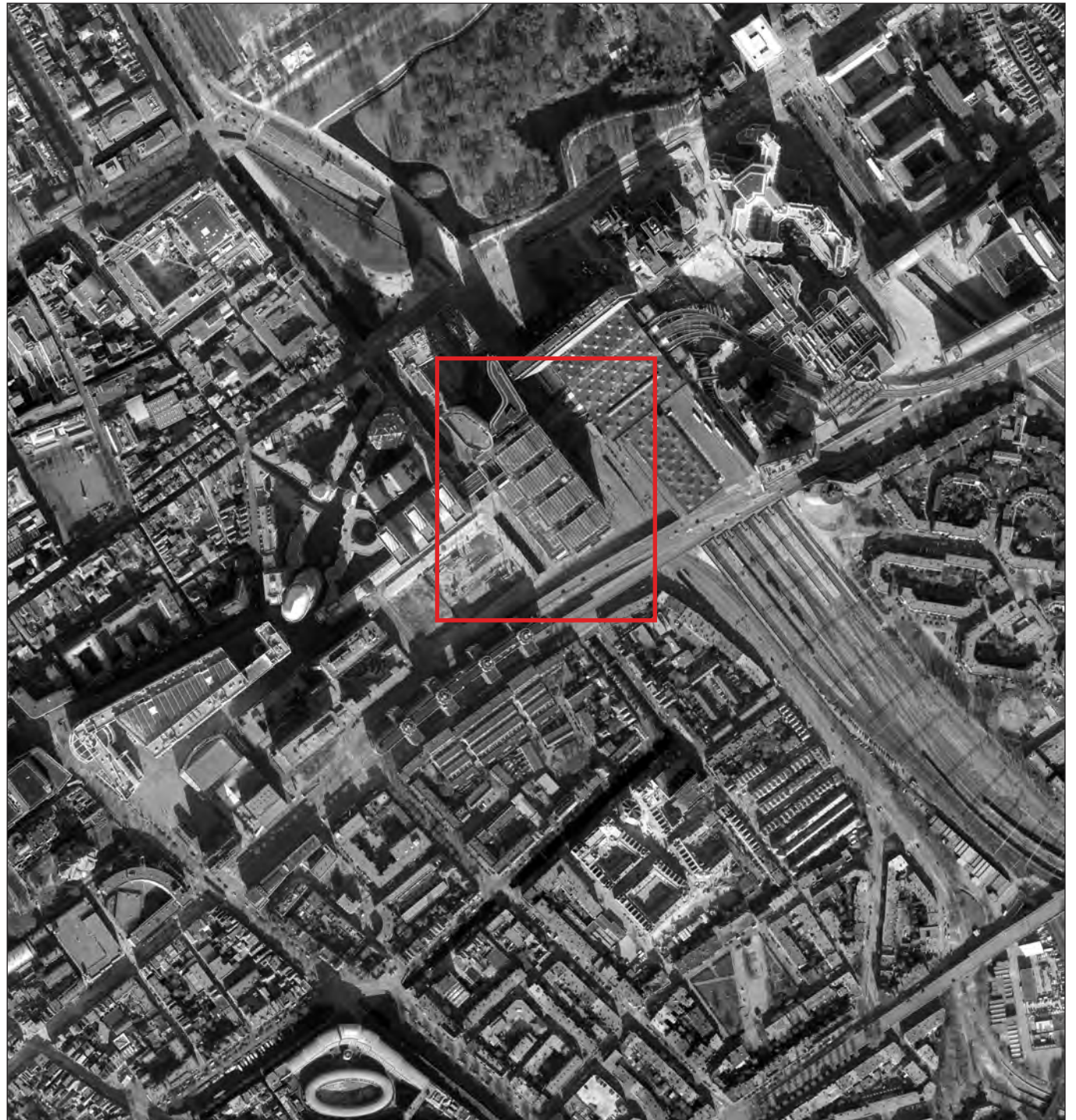
Kadastrale aanduiding
Kadastrale gemeente: 'S-GRAVENHAGE R,
Sectie : R,
Perceel: 13168

Begrenzing

- Noordoost: gebouw en emplacement van het station Den haag Centraal en de Openbaarvervoerbaan Rijnstraat.
- Zuidoost: zuidwestelijke zijde van het Prins Bernhardviaduct, Schedeldoekshaven.
- Zuidwest: westelijke rooilijn van de Oranje Buitensingel (naam van straat en water).
- Noordwest: Hoftoren; Ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschap.

LUCHTFOTO MET CENTRAAL HET VROM-GEBOUW MAPS.GOOGLE.NL

DEEL II

A Bouw- en gebruiksgeschiedenis

Aan de hand van gegevens uit archiefonderzoek in het Rijksgebouwendienst archief en het archief van het Nederlands Architectuur Instituut, literatuurstudie, deskresearch en interviews, wordt hier de bouw- en gebruiksgeschiedenis beschreven.

Er wordt chronologisch ingegaan op de vestiging en totstandkoming van het gebouw. Het verhaal begint met de vestigingsgeschiedenis: de plannen tot herhuisvesting van het ministerie, de architectenkeuze en de opdrachtverstrekking. Daarna volgt een korte beschrijving van de rol en positie van de Rgd.

Vervolgens komt het daadwerkelijke ontwerpproces aan de orde. Daarbij wordt eerst de stedenbouwkundige inpassing en positie weergegeven, om vervolgens in te gaan op het concept en de vormgeving van het gebouw, de daadwerkelijke bouw en de (overigens geringe) transformaties die het gebouw tot nu toe onderging.

Waar er aanleiding voor is, wordt een korte concluderende paragraaf toegevoegd, waarin een toegespitste samenvatting van het voorgaande wordt gegeven.

Een nieuw Ministerie

In 1945 werd het Ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw in het leven geroepen, de voorloper van het Ministerie van VROM zoals we dat tot voor kort kenden.² Dit ministerie was in eerste instantie vooral belast met de wederopbouw. Tussen 1945 en 1963 werden ruim één miljoen woningen gebouwd. De naam veranderde al snel (1947) in het ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting. In 1956 kreeg het ministerie weer een nieuwe naam: ministerie van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid. Volkshuisvesting bleef belangrijk maar eind jaren vijftig verschoof de nadruk enigszins en kreeg het thema nationale ruimtelijke ordening meer aandacht. In 1960 verscheen daarop de eerste Nota Ruimtelijke Ordening, waarop het ministerie in 1965 werd omgedoopt tot ministerie Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (VRO).

Nationaal beleid

Met de opkomst van de verzorgingsstaat groeide het ambtenarenapparaat in de jaren zestig sterk. De behoefte aan huisvesting voor nieuwe departementen als cultuur, recreatie en maatschappelijk werk ging gepaard met de vraag of het regeringsapparaat gecentraliseerd of gespreid moest worden; dit laatste met het oog op de leefbaarheid in de Haagse binnenstad.³ Dit leidde in eerste instantie tot een decentralisatiebeleid, waarbij voor ministeriële locaties werd gekozen voor strategische posities in de nabijheid van openbaar vervoer en snelwegen, zoals Zoetermeer, Leidschendam en Rijswijk. Ook het Ministerie van VRO⁴ ging mee in dit beleid. Het kernministerie was op dat moment nog gehuisvest in diverse barakken aan de Van Alkemadelaan te Den Haag, de verschillende diensten zaten verspreid door Den Haag.

Locatiekeuze

In 1978 werd besloten dat het nieuwe ministerie van VRO in groeikern Zoetermeer zou worden gevestigd.

² H. T. Siraa, *Een miljoen nieuwe woningen: de rol van Rijksoverheid bij Wederopbouw, Volkshuisvesting, Bouwnijverheid en Ruimtelijke Ordening (1940-1963)* SDU uitgeverij, 1989 p5

³ Bosma, Koos. *Bouwen in Nederland: 600 - 2000. Waanders, 2007. p627*

⁴ Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening, de M van Milieu zou er pas in 1982 bijkomen

De toenmalige Rijksbouwmeester Tjeerd Dijkstra (Rijksbouwmeester 1979 - 1986) droeg in april 1981 drie architecten voor: Carel Weeber, J.Boot (van den Broek en Bakema) en W.G.Quist. De voorzitter van de projectgroep nieuwbouw hoofdzetel ministerie van VRO: M.D.van Wolferen, deelde in februari 1982 mee dat de keuze op Quist gevallen was. In juni dat jaar kreeg hij de opdracht tot het ontwerpen van een nieuwe hoofdzetel te Zoetermeer.⁵ De wens van het ministerie om niet decentraal maar juist centraal, in het Spuikwartier, te worden gehuisvest, werd door de gemeente Den Haag niet gehonoreerd. Er was volgens de gemeente geen ruimte in de binnenstad voor projecten van dergelijke omvang. De gemeente verzette zich tegen nog meer ministeriële gebouwen in het Spuikwartier Den Haag⁶ dat al sinds Dudoks plannen uit 1940 bedacht was als regeringscentrum.⁷ De recente kaalslag in de context van de cityvorming had ertoe geleid dat men was van grote kolossen, zeker in het centrum van de stad. In combinatie met het op dat moment gevoerde decentraliseringsbeleid van de rijksoverheid met betrekking tot huisvesting van de ministeries werd een locatie in het centrum van Den Haag schijnbaar onmogelijk.

De splitsing van het toenmalige ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne (Vomil) en het onderbrengen van Milieuhygiëne bij VRO, leidde er in begin 1983 toe dat de beoogde bouwlocatie voor het ministerie van VROM verplaatst werd naar daar waar de M al gevestigd was: Leidschendam.⁸ Hier lag van oudsher een rijksterrein met kantoren waarvoor architect prof. ir.P.K.A. Pennink een uitbreidingsplan had ontworpen voor het voormalige ministerie van Vomil. De uitbreiding en het vertrek van Volksgezondheid naar Rijswijk maakte dat er in Leidschendam ruimte was voor heel VROM. Dit was vooral een keuze uit financiële overweging, vanuit de gebruiker en de ambtelijke top was er weinig animo voor locatie of plan. Er werd impliciet vanuit gegaan dat de nieuwbouw voor VROM zou worden uitgevoerd conform de reeds bestaande plannen van Pennink. Zodoende werd de opdracht aan Quist

⁵ Semi-Statisch Archief (SSA) Rgd. nummer toegang 5.045.5118 - 5193 Ruiten, Jan (red.) *Ministerie van VROM*, Rotterdam:Uitgeverij 010, 1993

⁶ Beek, Gerda van, en Michiel van der Mast, *Van ambachtelijk tot ambtelijk: het Spuikwartier door de eeuwen heen* Staatsuitgeverij, 1978.

⁷ Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu, Centrale Directie Voorlichting en Externe betrekkingen, Persbericht 127, 25 oktober 1985

beëindigd.⁹

Met de compacte stadgedachte, die via de 'Structuurschets voor de stedelijke gebieden' (1983) zijn weerslag kreeg in de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening(1988), keerde het beleid van decentralisering. Men ging belang hechten aan het versterken van de bestaande steden door middel van geconcentreerde verstedelijking. Ook in Den Haag werd die omslag gemaakt en plots bleek er toch ruimte in de binnenstad. Ter plekke werd die beleidslijn nog belangrijker door de terugval in werkgelegenheid, onder andere door het vertrek van de PTT naar Groningen. In lijn met de hernieuwde oriëntatie van het beleid op stedelijke centra werd in 1985 officieel besloten de hoofdzetel van het ministerie van VROM in Den Haag te huisvesten op een locatie in het Spuikwartier. Er werden daartoe verschillende alternatieven onderzocht. Gekozen werd voor een tweetal twee kavels tegenover Den Haag CS: Haagse poort + Wilma (afbeelding p.18). Zoetermeer en Leidschendam werden het uiteindelijk dus niet, omdat het geen centraal stedelijke locaties waren.

Persbericht 25 oktober 1985: "De Hoofdzetel van het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM) zal in het Haagse Spuikwartier worden gevestigd. Dat heeft de ministerraad op 25 oktober 1985 besloten. In het begin van de jaren negentig zullen ruim 3000 VROM ambtenaren, die thans nog verspreid zijn gehuisvest in Den Haag, Zoetermeer en Leidschendam de nieuwbouw (ca. 80.000m2) kunnen hebben betrokken."¹⁰

Delen van de nieuw gekozen locatie waren nog geen eigendom van de Rgd en moesten dus nog worden verworven. Hiertoe werd grondruil gepleegd, met zowel de gemeente Den Haag als Bouwonderneming Wilma/ Bohemen. Wilma kreeg de grond in Leidschendam, die eerder was bedoeld voor de uitbreiding van het voormalige ministerie van Vomil. Met de gemeente Den Haag werd een aantal (kantoor)panden geruild.

Stedenbouwkundige context

Het VROM gebouw kwam uiteindelijk dan toch in het Spuikwartier terecht, naast het Centraal Station van Den

⁹ Semi-Statisch Archief (SSA) Rgd. nummer toegang 5.045.5118 - 5193 brief en bijlagen mbt architectenkeuze rijksbouwmeester aan minister sept. 1985.

¹⁰ Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu, Centrale Directie Voorlichting en Externe betrekkingen, Persbericht 127, 25 oktober 1985

Haag. Het Spui, een van de oudste grachten van Den Haag, begrenste dit gebied in de tijd dat het nog een havengebied was. Grofweg betreft het het gebied tussen het Centraal Station en de Nieuwe Kerk aan het Spui en omvat het de oude havengebieden (Schedeldoekshaven en Wijnhaven en Turfmarkt). Het wordt ook wel aangeduid als Spuikwartier, Wijnhavenkwartier, het BANK gebied (gebied tussen BABylon en Nieuwe Kerk) of Nieuw Centrum.

In de zeventiende eeuw werden rondom het Spui grachten en havens gegraven die de stad in verbinding stelden met het achterland en met Delft. Omdat de havens te klein bleken, trok de bedrijvigheid weg en verloor het gebied al in de achttiende eeuw zijn oorspronkelijke karakter. In de negentiende eeuw werden de meeste grachten gedempt, omwille van de hygiëne maar ook om ruimte te bieden aan het toenemende gemotoriseerde verkeer.¹¹

De Oranjevuitensingel (1726), direct achter het VROM gebouw is onderdeel van de historische omgrachting van Den Haag. De huidige straatnaam 'Oranjevuitensingel' komt reeds voor in naamlijsten sinds 1790. De officiële naam was echter tot 1956 Zuid-Oost-Buitensingel; daarna werd het opnieuw Oranjevuitensingel.¹²

In het begin van de twintigste eeuw was het Spuikwartier verworven tot een amorfe verzameling hofjes en sloppen. Het ontbrak aan een coherente stedenbouwkundige structuur en elk stedenbouwkundig plan dat werd gemaakt ging min of meer uit van de 'tabula rasa'.¹³

Eerst deed H.P. Berlage een poging. Zijn ontwerp werd in 1912 goedgekeurd maar uiteindelijk werd er nauwelijks iets van gebouwd. Na de Tweede Wereldoorlog verscheen het 'Structuurplan' van stadsbouwmeester W.M. Dudok; ook dat kwam niet van de grond. In de jaren zestig maakte Pier Luigi Nervi plannen voor het gebied. Nazaten hiervan zijn de Ministeries van Binnenlandse Zaken en Justitie door Lucas en Niemeyer en het Transitorium¹⁴ door dezelfde architecten, welke gereed kwamen in de tweede helft van de jaren zeventig.¹⁵ Ook het huidige Station Den Haag Centraal, ten noordoosten van het VROM-gebouw kwam in die periode

¹¹ Roel Griffioen Spuikwartier <http://www.architectenweb.nl/aweb/archipedia/archipedia.asp?ID=13466> (feb 2011)

¹² Gemeentearchief Den Haag <http://195.242.171.17/hga/straatnamen/straatnamen/DetailsStraat.aspx?Code=13280> (feb 2011)

¹³ Roel Griffioen Spuikwartier <http://www.architectenweb.nl/aweb/archipedia/archipedia.asp?ID=13466> (feb 2011)

¹⁴ Het Transitorium is inmiddels door Michael Graves verbouwd tot het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS)

¹⁵ Beek, Gerda van, en Michiel van der Mast. *Van ambachtelijk tot ambtelijk: Het Spuikwartier Door De Eeuwen Heen*. Staatsuitgeverij, 1978.

gereed.

"Het beleid van gebundelde deconcentratie heeft stand gehouden tot medio jaren tachtig van de vorige eeuw, de tijd van zuinigheid. Financiële zuinigheid leidde tot de afbouw van de bijzondere uitkeringen aan groeikernen, ruimtelijke zuinigheid tot het zoeken naar bouwlocaties in en nabij de grotere steden zelf. De ruimtelijke zuinigheid werd daarbij gemotiveerd vanuit mobiliteitsoverwegingen, en overwegingen betreffende milieu en landschap. Door compact te bouwen zou de (auto)mobiliteit worden beperkt, en konden landschappen open blijven. De mogelijkheden om zuinig met ruimte om te gaan werden voor het eerst uitgebuit in de vier grote steden, waar het concept 'compacte stad' zijn oorsprong vond. Stadsvernieuwing, verdichting en uitbreiding aan de rand van de stad leidde bij de besturen van de steden tot de opvatting dat er geen behoefte meer bestond aan verloop. In de Structuurschets voor de Stedelijke Gebieden (beleidsvoornemen 1983, regeringsbeslissing 1985), neemt de regering de visie van de gemeenten grotendeels over, via een pleidooi voor ruimtelijk ruimtegebruik in en nabij steden."¹⁶

In 1981 besloot de gemeenteraad dat het Wijnhavenkwartier een multifunctionele invulling moest krijgen, met woningen, kantoren en cultuur. Drie architecten (Hertzberger, Weeber en Quist) werden uitgenodigd hun stedenbouwkundige visie te ontwikkelen. In 1982 werd het stedenbouwkundig plan van Carel Weeber aangenomen. Hij bedacht een plan met een mix van functies: kantoren, woningen, winkels en cultuurplein. Hij ontwierp een plein tegenover de Nieuwe Kerk en grote bouwblokken richting het Den Haag CS en een wandelroute van het Spuiplein naar CS. Hierbinnen werden de Zwarte Madonna en het Mercure hotel (van Weeber zelf) en de theaters en concertzalen rond het Spuiplein gerealiseerd (onder andere Koolhaas en Hertzberger). Joan Busquets werd gevraagd de openbare ruimte te ontwerpen.

In 1986 stelde Adri Duivesteijn, op dat moment wethouder voor ruimtelijke ordening en stadsvernieuwing in Den Haag, dat Den Haag een hart in het centrum mist. Hij hield een pleidooi voor de komst van het stadhuis naar Wijnhavenkwartier, als vliegwiel voor het gebied. Plan Weeber kwam niet tot zijn recht, daar de markt niet

¹⁶ Knol, Frans en Frank van Dugteren. *Ruime kavel of compacte stad? Een analyse van het vestigingsgedrag van huishoudens* (Werkdocument 77) Sociaal en Cultureel Planbureau Den Haag, oktober 2001 Via <http://www.scp.nl/dsresource?objid=21165&type=org> dd (juli 2011)

investeerde in het gebied. Het gevaar van verpaupering was reëel. De lokale overheid kon hierin volgens Duivesteijn helpen door het 'gat in de stad' te dichten met het stadhuis. Dat was wat hem betreft meteen ook de kans om de versnipperde huisvesting van de gemeentelijke kantoren weer te concentreren.¹⁷ Zijn ideeën werden overgenomen en na een enerverende competitie wist de Amerikaanse architect Richard Meier de prijsvraag voor het ontwerp van het Stadhuis te winnen.

De prijsvraag voor het nieuwe Haagse stadhuis in het centrum van de stad speelde in dezelfde tijd dat Hoogstad de opdracht voor VROM kreeg. Beide projecten amendeerden met hun positie en schaal het stedenbouwkundige plan van Weeber. Dat plan moest buigen: het werd aangepast om zowel het nieuwe stadhuis als het nieuwe gebouw van VROM in te kunnen passen.

Midden in het ontwerpproces voor VROM werd, in 1987, de nota "Hart voor Den Haag" gepresenteerd die in samenspraak met de "Vierde Nota Ruimtelijke Ordening: compacte stad gedachte" leidde tot het Convenant BANK (van BABylon tot de Nieuwe Kerk), tussen de gemeente, het ABP, de NS en de RGD (1988).

Op basis van deze nieuwe ideeën deed Rob Krier een studie naar het BANK gebied en presenteerde er een plan voor. Dat kon echter niet meer van invloed zijn op Hoogstads ontwerp voor het VROM-gebouw. In de omgeving van het VROM-gebouw veranderde er des te meer. Het BANKplan van Krier werd uiteindelijk toegespitst op de kavel waarop enkele jaren later De Resident terecht zou komen, waarvan de architectuur verzorgd zou worden door het gerenommeerde gezelschap Rob Krier, Cesar Pelli, Michael Graves en Sjoerd Soeters. Op dat zelfde moment werd daarnaast gewerkt aan de Hoftoren, naar een ontwerp van het Amerikaans-Engels architectenbureau Kohn Pedersen Fox (KPF). Dit project werd in 2003 opgeleverd.

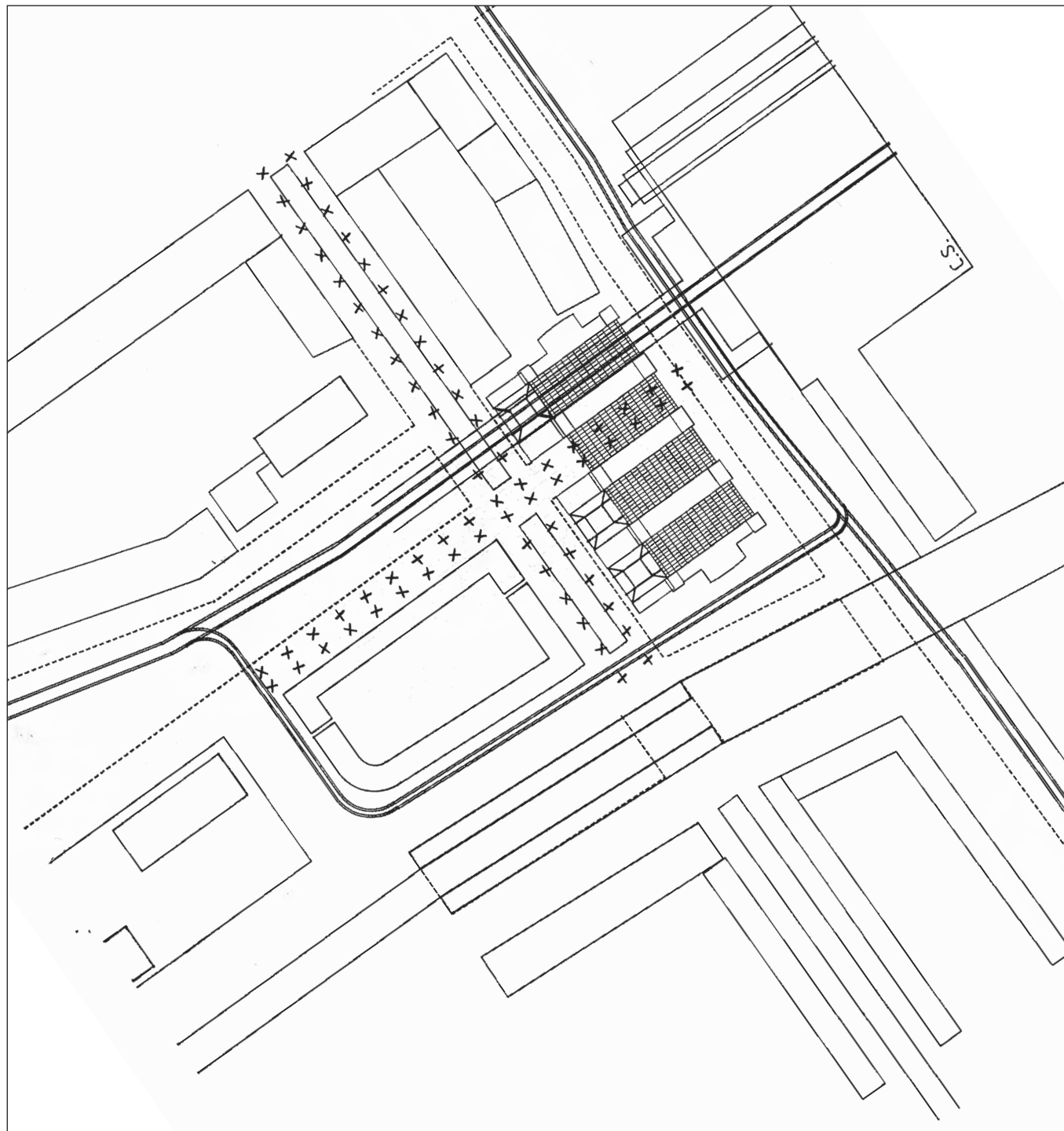
De situatie in het centrum van Den Haag was dus complex en beweeglijk. Terwijl nog gestudeerd werd op De Resident werd in 1998 besloten tot de herbouw van de ministeries van Binnenlandse Zaken en Justitie. Jo Coenen won de prijsvraag, maar zijn plan bleek te duur. Toch ging men door met het overwegen van vervangende nieuwbouw voor beide ministeries. Dat zou de kop gaan kosten aan Weebers Zwarte Madonna, die in 2001 tot sloop werd veroordeeld, die zes jaar later werd voltrokken. Op basis

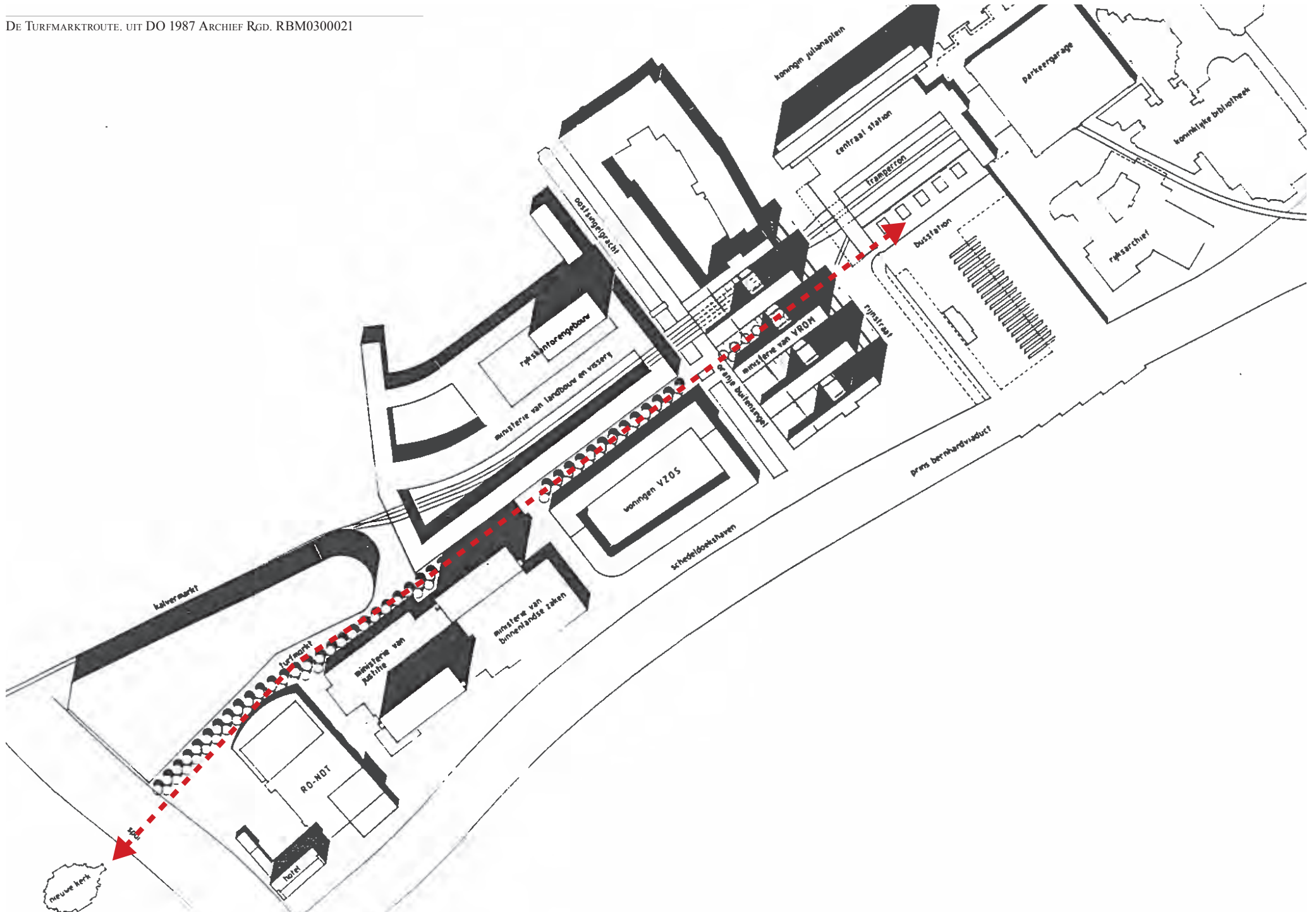

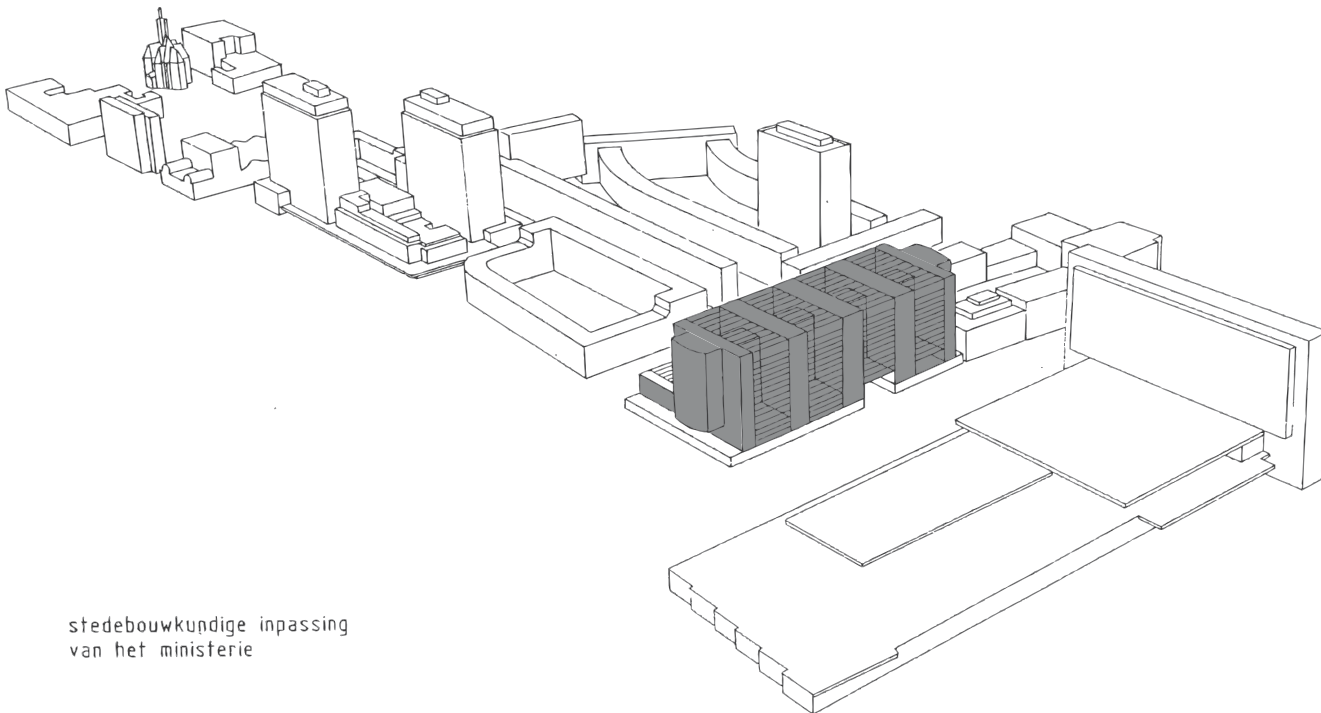

DE IDEE VAN TWEE KAVELS WERD DOOR HOOGSTAD Aangepast, HIJ WILDE EEN
GEBOUW MET EEN ONDERDOORGANG. TEKENING VAN DE STEDENBOUWKUNDIGE
INPASSING UT HET VOORLOPIG ONTWERP 1986 (ARCHIEF RGD. RBM0300011)

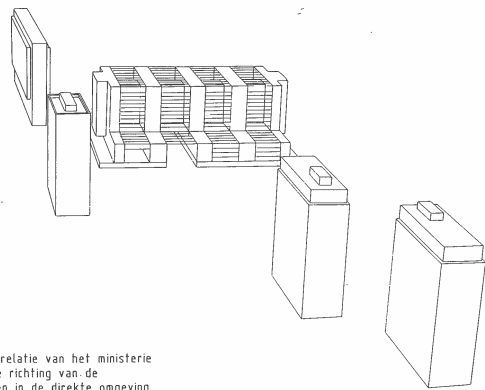

DE RIJNSTRAAT WORDT OVERKAPT. HET VROM-GEBOUW STAAT IN PRINCIPE
DWARS OP DE DOOR WEEBER VOORGESTELDE TURFMARKT ROUTE. UIT DO 1987
ARCHIEF RGD. RBM0300021

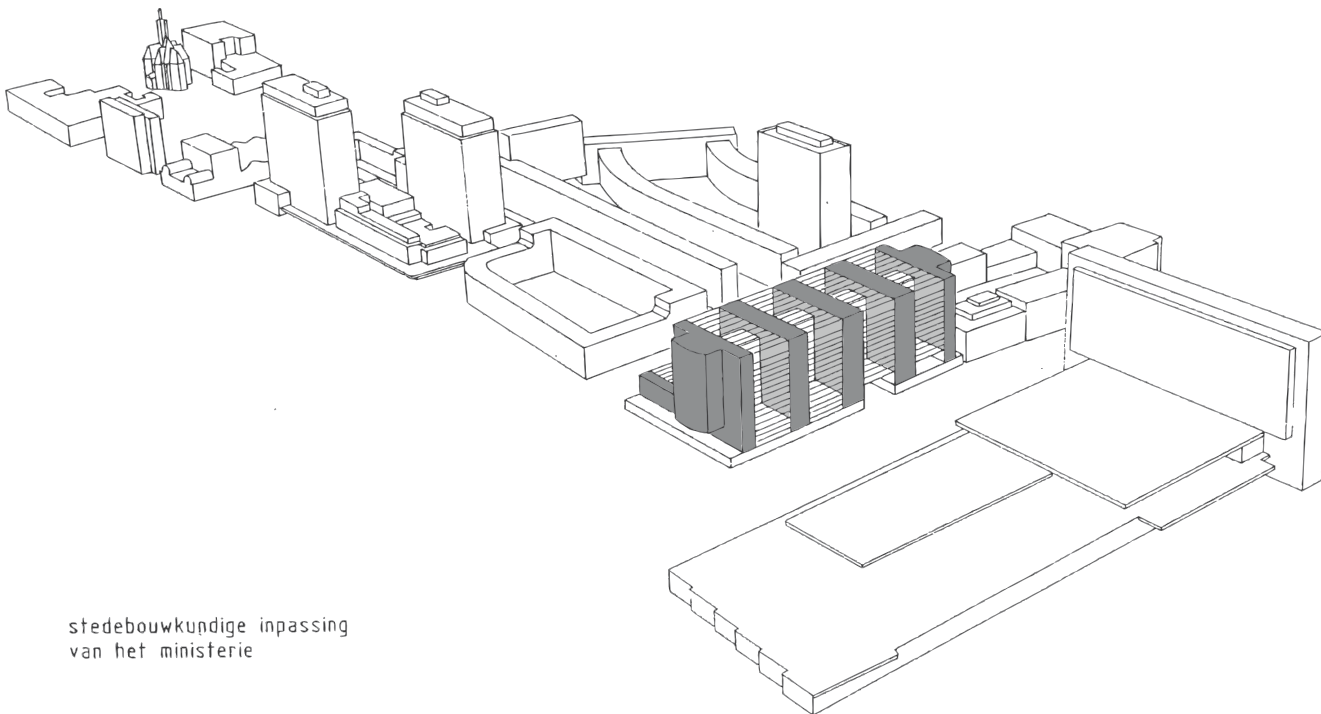

stedebouwkundige inpassing
van het ministerie

DOOR HET GEHEEL TE PRESENTEREN ALS SCHIJVEN MET TRANSPARANTE
TUSSENGEBIEDEN LIJKT TOCH AAN DE VOORGESTELDE RICHTING TE WORDEN
VOLDAAN. UIT DO 1987 ARCHIEF RGD. RBM0300021

de stedebouwkundige relatie van het ministerie
met de overheersende richting van de
schijfvormige gebouwen in de direkte omgeving

stedebouwkundige inpassing
van het ministerie

van een stedenbouwkundig plan van Richard Meier kregen de ministeries hun nieuwe plek. In 2002 won Hans Kollhoff de prijsvraag voor beide gebouwen met zijn ontwerp 'Chicago aan de Turfmarkt'. De ministeries ontwierp hij zelf, Christian Rapp ontwierp de aanpalende woontoren. Deze gebouwen worden in respectievelijk 2012 en 2011 opgeleverd.¹⁸ Inmiddels wordt ook Den Haag Centraal Station verbouwd; begin 2011 is begonnen met de sloop en in 2013 moet de nieuwe openbaar vervoerterminal worden opgeleverd

Architectenkeuze

Op het moment dat de locatie vast kwam te staan, ontstond wederom de vraag wie dit gebouw zou mogen gaan ontwerpen. Rijksbouwmeester Dijkstra adviseerde de minister deze opdracht opnieuw aan Quist te verstrekken (september 1985). Quist bleek echter niet in staat deze opdracht te aanvaarden door reeds eerder aangegane verplichtingen met betrekking tot zijn project in Rotterdam: Willemswerf.¹⁹

Daarop vond een architectenselectie plaats. Rijksbouwmeester Dijkstra werd verzocht een lijst van voor de opdracht bekwaame architecten samen te stellen.

Op basis van de volgende overwegingen kwam hij tot een lijst:

- a Een keuze uit de beste architecten van Nederland.
- b De architectuur diende uitdrukking te geven aan het bouw- en architectuurbeleid van het ministerie. (notitie architectonische kwaliteit, Dijkstra) Doelmatigheid en soberheid zijn devies, beperking in gebruik van architectonische middelen en grote zorg voor detaillering zijn de voorwaarden. De locatie vroeg om overtuigend architectonisch beeld en een zorgvuldige stedenbouwkundige inpassing.
- c De architect moest bewezen hebben een dergelijk complexe opdracht aan te kunnen en beschikken over voldoende bureau capaciteit.
- d De te selecteren architect zou niet recentelijk een vergelijkbare opdracht voor het rijk hebben uitgevoerd.
- e Onafhankelijkheid van WILMA als uitvoerende partij diende gegarandeerd te zijn.

De keuze viel aansluitend op W.G.Quist, E.Kleyer, A.Hagoort, J.Hoogstad en C.Dam.²⁰

Na inspraak van de Projectgroep "Nieuwe Hoofdzetel" en de Centrale Inspraakgroep (CIG) en advies van de directie Bouw (op basis van bureau check en een bezoek aan verschillende projecten van deze geselecteerde architecten) bleven er twee architecten over: Hagoort (OD205) en Hoogstad (Hoogstad, Weeber, van Tilburg) over. Secretaris-Generaal drs. W. Lemstra informeerde de personeelsleden van VROM vervolgens op 28 november 1985 namens de bewindslieden van VROM dat de keuze was gevallen op Jan Hoogstad.²¹ Waarom de keuze tussen Hagoort en Hoogstad uitviel in het voordeel van de laatste, werd niet nader toegelicht, al zal een rol hebben gespeeld dat zowel de PG (Projectgroep Nieuwe Hoofdzetel) als het CIG (centraal inspraak orgaan) een voorkeur voor Hoogstad uitspraken.

Architect: Jan Hoogstad

De keuze viel op Hoogstad, een architect die op dat moment halverwege de vijftig was, al een heel aantal gebouwen op zijn naam had staan en een expliciete stijlopvatting vertegenwoordigde (zie deel C). Jan Hoogstad (29 juni 1930 Rotterdam) studeerde aan de HTS Rotterdam (1946-1950), deed een opleiding aan het Voortgezet Bouwkunst onderricht te Rotterdam (1952-1956) en de Academie van Bouwkunst Amsterdam (1956-1958). In 1957 richtte hij zijn eigen architectenbureau op. Vanaf die tijd won hij verschillende prijsvragen. In 1975, toen Hoogstad de prijsvraag voor het Rotterdamse Wereldhandelscentrum won, associeerde hij zich met Schulze en Van Tilburg. In 1977 sloot ook Carel Weeber aan bij de maatschap met Hoogstad, Schulze en Van Tilburg (HWST Architecten). In 1985 krijgt Hoogstad een prijs²² voor zijn stadhuis in Lelystad en in dat jaar krijgt hij ook de Laurenspenning van de stad Rotterdam. In 1987 verliet Weeber het kantoor en in 1991 ging Hoogstad alleen verder onder de naam Architectenbureau J. Hoogstad b.v. Sinds 2005 heet het bureau Ector Hoogstad Architecten.

²⁰ Archief Rgd: RGD0000199 brief van Dijkstra aan de Minister "architectenkeuze nieuwbouw ministerie van VROM" dd 26 september 1985

²¹ Archief Rgd: RGD0000199 brief van Dijkstra aan de Minister "architectenkeuze nieuwbouw ministerie van VROM" dd 26 september 1985

²² Grand Prix van de World Biennale for architecture (Sofia, Bulgarije)

¹⁸ Roel Griffioen Spuikwartier <http://www.architectenweb.nl/aweb/archipedia/archipedia.asp?ID=13466> (feb 2011)

¹⁹ Semi-Statistisch Archief (SSA) Rgd. nummer toegang 5.045.5118 – 5193 brief architectenkeuze rijksbouwmeester Dijkstra aan minister dd 17 okt 1985

De rollen van de Rijksgebouwendienst

De Rgd had een aantal verschillende rollen in het proces voor het VROM-gebouw. Hij trad op als opdrachtgever en klant tegelijk en werd vervolgens ook eigenaar. Als bouwministerie had VROM ook een duidelijke voorbeeldfunctie. Men zou zich geen fouten kunnen veroorloven en het ministeriële beleid - meer in het bijzonder het beleid van de Rgd - zou zich af moeten spiegelen in het gebouw. “De Rgd hoeft voortaan bezoekers alleen nog maar dáár rond te leiden om perfect aan te geven waar ze voor staat ...”³¹ In het Rgd journaal nr. 22 uit 1991 worden de beleidspunten opgesomd. “Het is een fascinerend gebouw, door zijn grootte, door zijn ontwerp en door de prestaties die er uit moeten rollen. Vrijwel geen beleidsaspect valt te noemen of het zit er wel in:

- Milieuzorg
- Energiebesparing
- Een locatie bij een knooppunt van het openbaar vervoer
- Zeer toegankelijk voor gehandicapten
- Kinderopvang is verzorgd
- Flexibel bouwen is toegepast
- Het past in de stedenbouwkundige visie van de gemeente
- De bouw voorkomt dat bouwvakkers erdoor in de WAO raken
- Het voorkomt dat het gebouw ambtenaren zou kunnen ziek maken
- En het is ook nog sterk open voor het publiek dat met vragen zit over zulke zaken als individuele huursubsidie”³²

Het gebouw moest dus klimatologisch en energetisch duurzaam worden en ook architectonisch en bouwtechnisch innovatief zijn. Het moest voor toekomstige werknemers een gezond gebouw worden, maar ook de veiligheid en arbeidsomstandigheden tijdens de bouw waren zeer belangrijk. Van de positie op een vervoersknooppunt moest geprofiteerd worden en tegelijkertijd moest het gebouw ook in sociale zin worden verankerd in de stad door transparantie en toegankelijkheid. Niet in de laatste plaats: het gebouw

moest financieel binnen een taakstellend (laag) budget gerealiseerd worden.

De rol van de Rgd als opdrachtgever van het nieuw te bouwen ministerie van VROM werd in *Architectuur/Bouwen* 1992-8 omschreven als: “niet typerend voor de huidige praktijk van de Rijksgebouwendienst” en leverde het bereiken van belangrijke mijlpalen op in het veranderproces binnen die dienst. Wat dat veranderproces voorstelde, werd samengevat door de ‘slagzin’ van bouwen naar huisvesten.³³ De nadruk was subtiel aan het verschuiven van een dienst die zich toelagde op steen en beton naar een huisvestingsplanbureau. De rol van de rijksbouwmeester was in dit veranderproces essentieel.

Rijksbouwmeesters

“Toen op 1 januari 1924 ir. G.C. Bremer werd aangesteld als rijksbouwmeester was hij de eerste centrale functionaris met die titel, opererend ten behoeven van de huisvesting van meerdere departementen. Bij die departementen waren vele rijksbouwkundigen hem voorgegaan [...]. Bremers aanstelling markeert ook het ontstaansmoment [...] van een overkoepelende organisatie voor rijksgebouwen, de latere Rijksgebouwendienst.”³⁴ Aldus ontstond de centrale figuur van een rijksbouwmeester die de belangrijkste overheidsgebouwen zelf ontwierp en kon beschikken over een eigen bureau. “De opgave waar de dienst zich voor gesteld ziet heeft de afgelopen jaren een verschuiving doorgemaakt van bouwen naar beheren en faciliteren.”³⁵ Die verschuiving voltrekt zich in de periode dat VROM gebouwd wordt.

Tijdens de wederopbouw, onder de rijksbouwmeesters Friedhoff en Vegter, werd de portefeuille zo groot dat er opdrachten moesten worden uitbesteed.³⁶ Meer dan om ontwerpen en bouwen ging het vanaf nu om de selectie van externe architecten voor een opdracht. Vanaf de benoeming van Quist in 1974 overwoog het adviserende deel van de taak van de rijksbouwmeester. Dat kon betrekking hebben

³³ Cees Boekraad, Mijlpalen in omslag: van Tweede Kamer en VROM tot “markt-conforme” huisvesting, in *Architectuur/Bouwen*, thema nummer: *Bouwen voor het rijk*. Nr.8 (1992) p10-11

³⁴ Van der Peet, Corjan, and Guido Steenmeijer, (red) *De Rijksbouwmeesters: Twee Eeuwen Architectuur Van De Rijksgebouwendienst En Zijn Voorlopers*. Uitgeverij 010, 1995. p5

³⁵ *ibidem* p5

³⁶ Cees Boekraad Mijlpalen in omslag: van Tweede Kamer en VROM tot “markt-conforme” huisvesting, in *Architectuur/Bouwen*, thema nummer: *Bouwen voor het rijk*. Nr.8 (1992) p10-11

op de keuze van architect, maar ook op het volgen van - en interveniëren in - een bouwproject. Bij de bouw van VROM waren opeenvolgend verscheidene rijksbouwmeesters betrokken, maar het heeft er niet de schijn van dat ze het ontwerp erg hebben kunnen beïnvloeden. Het begon met Tjeerd Dijkstra (1979 - 1986) die de opdracht verstrekte. Frans van Gool deed in zijn periode als rijksbouwmeester (1986-1988) een poging om zich te bemoeien met de vormgeving van de atria, de passages en de voet van het gebouw, maar kreeg geen poot aan de grond bij Hoogstad. Ten tijde van Van Gools opvolgers Jan Dirk Peereboom Voller (1988 - 1989; ad interim) en Kees Rijnboutt (1989 - 1995) was het ontwerp al te ver heen om nog aangepast te worden, als dat al de bedoeling was.. Volgens Jan Hoogstad zelf was de invloed van de Rijksbouwmeester op de architectonische uitwerking van zijn gebouw nihil.³⁷ Hij stond er denklijk ook niet echt voor open.

31 Rgd. Journaal nr 22; 1991 (persoonlijk archief Leo Hendriks)

32 Rgd. Journaal nr 22; 1991 (persoonlijk archief Leo Hendriks)

Ontwerp, Onderzoek en Inspraak

Hoe werd de vormgeving van het gebouw beïnvloed door het inspraakproces en wat was het effect van de stedenbouwkundige randvoorwaarden? Hoe zit Hoogstads ontwerp in elkaar en wat was de rol van onderzoek? Daarover gaat het in dit deel van de studie.

Stedenbouwkundige inpassing

Toen Hoogstad de opdracht voor het nieuwe ministerie kreeg, was de locatie al bekend. De manier waarop het gebouw op de kavel terecht moest komen, was echter nog onderwerp van discussie. De ideeën van Hoogstad weken af van het stedenbouwkundige plan gemaakt door Carel Weeber.

De keuze om VROM in Den Haag te vestigen, maakte dat het gebouw in het reeds bestaande bestemmingsplan - het stedenbouwkundige plan voor het Spuikwartier uit 1982 van Carel Weeber - moest worden ingepast. Het originele bestemmingsplan voorzag op de locatie tegen over het Centraal Station in ruimte voor twee gebouwen, een toren op de kavel genaamd Haagse Poort, een blok op de kavel "Wilma Rijnstraat" (afb.p16). Het voorstel van Hoogstad was echter om één gebouw te realiseren op beide kavels. Hiermee werd niet alleen een minder gedifferentieerd beeld gecreëerd, maar ook de bouwrichting van Weebers plan aangepast. De route die Weeber ontwierp bleef intact: de Turfmarktroute, onder het VROM-gebouw door bleef leidend. Deze route was in het plan van Weeber zowel de leidende loop- als bouwrichting. De herziening van het plan van Weeber betrof de twee kavels en drie aanliggende weggedeelten (Rijnstraat, Schedeldoekshaven, Oranje Buitensingel). Het samentrekken van de kavels werd via gewijzigde ontsluitingen mogelijk worden gemaakt.³⁸ (afb.p17)

Weeber omschreef de omgeving in de toelichting bij het bestemmingsplan Spuikwartier als volgt: "Dat het historische wegen – en waterbeloop van het Spuikwartier voor een belangrijk deel is weggefallen en daarmee de verhouding tussen openbare ruimte, bouwblok en groot gebouw in het gebied wat onduidelijk is geworden, betekent niet dat het oorspronkelijke stedenbouwkundige principe

³⁸ Archief Rgd: RGD8800195 - eerste herziening voorontwerp bestemmingsplan Spuikwartier

geheel verdwenen is. Het stratenpatroon en de bebouwing zijn dan ook nog geschikt als formele bepaling voor het nieuwe Spuikwartier. Immers de begrenzingen aan het oude kaalslaggebied lopen min of meer evenwijdig aan de oude rooilijnen en daardoor is het Spuikwartier nog steeds op te vatten als een samenstel van bouwblokken en bouwkvavels. Ook de oriëntatie van het rijkskantorencomplex en de richting van de viaducten conformeren zich met de oude richtingen in het terrein. De Nieuwe Kerk, de Singelgracht en de historische bebouwing langs de Herengracht vormen daarnaast uitgangspunten voor het plan. Als belangrijke factor voor de planontwikkeling kan voorts worden genoemd de ligging van het Spuikwartier tussen het CS en de kern van het centrum, waarbij de Herengracht en de Bezuidenhoutseweg fungeren als hoofdlooproute tussen beide polen."³⁹

Hoogstad stelde met zijn ontwerp voor om de door Weeber voorgestelde loopricting in het gebied te behouden, maar de idee van een "samenstel van bouwblokken en bouwkvavels" juist te verruilen voor grootschaligheid in gebouwworm. Op dit plan gaven de Gemeentelijke Dienst Stadsontwikkeling – Grondzaken en Carel Weeber commentaar. Dat commentaar ging hoofdzakelijk in op de thema's bouwmassa, langzaamverkeersroute, openbare functies op de begane grond en bouwfysische en verkeerskundige aspecten.

Weeber stelde voor het blok op te splitsen zodat de verschillende delen door verschillende architecten konden worden ontworpen. Zo kon onnodige schaalvergroting worden tegen gegaan, die volgens hem zou optreden wanneer besloten werd tot één blok. Ook het weglaten van de atria en het introduceren van meer variatie in bouwhoogte zou volgens Weber veel oplossen.⁴⁰ Weeber legde sterk de nadruk op langzaamverkeersroute vanaf Den Haag CS over de Rijnstraat naar het Spui. Deze route moest transparant worden ontworpen⁴¹ en plastic manifest worden gemaakt.⁴² Al met al leek Weeber met zijn advies scherp oppositie te voeren tegen zijn bureaugenoot Hoogstad.

De Gemeentelijke Dienst stelde dat de serres stedenbouwkundig niet wenselijk waren, maar ging wel

³⁹ Archief Rgd: RGD8800195 concept voorontwerp bestemmingsplan "SPUIKWARTIER" eerste herziening oktober 1986.

⁴⁰ Archief Rgd: RGD8800195 commentaar Gemeentelijke Dienst Stadsontwikkeling – Grondzaken op VO d.d. 3 september 1986

⁴¹ Archief Rgd: RGD8800195 commentaar Weeber op VO dd. 30 september 1986

⁴² Archief Rgd: RGD8800195 commentaar Gemeentelijke Dienst Stadsontwikkeling – Grondzaken op VO d.d. 3 september 1986

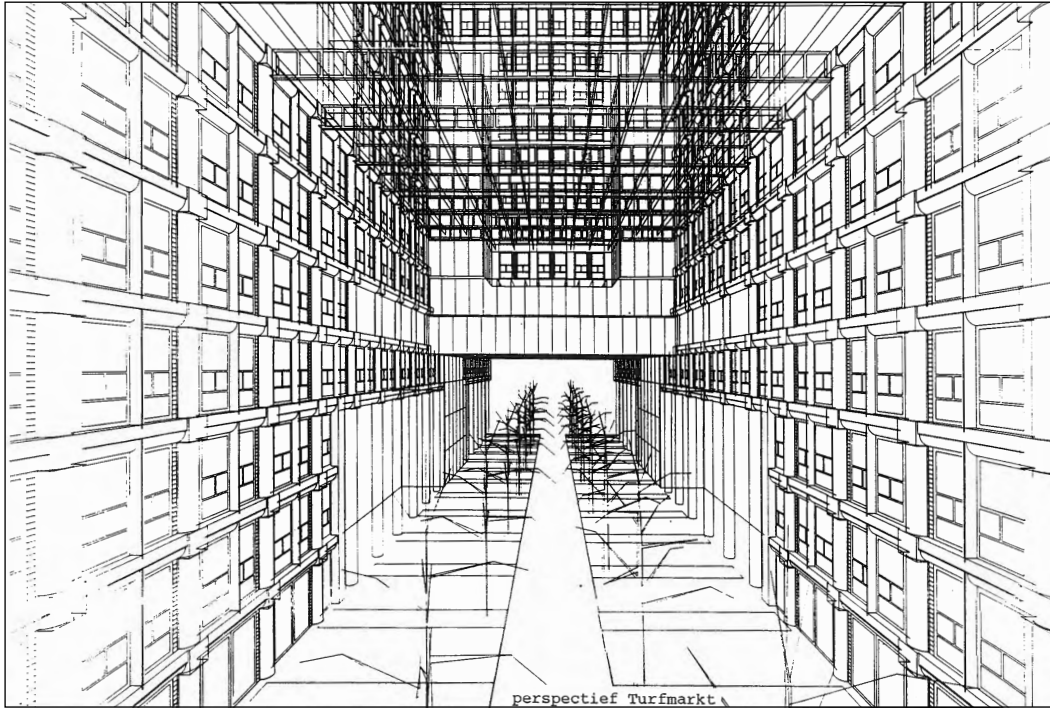
akkoord met de dubbele kamstructuur. Die werd gezien als acceptabele oplossing voor de inpassingen van het blok in zijn omgeving. De eigenlijke bouwrichting volgens het bestemmingsplan was die van Den Haag CS naar de Nieuwe Kerk. De door Hoogstad voorgestelde bouwrichting stond dus dwars op de ontworpen richting. Dit werd geaccepteerd omdat het gebouw gepresenteerd werd als een gebouw met vijf schijven in de richting die Weeber voorstelde, verbonden door een middenrif. Ook de nadruk op de route als loopricting bleef behouden door de in het gebouw opgenomen voetgangersonderdoorgang.

Op 11 maart 1987 verklaarde de raadscommissie ROSV zich akkoord met het VO. Hoewel de Gemeentelijke dienst opmerkingen had, was er vooral een twistpunt tussen Weeber en Hoogstad wat betreft de schaal van het gebouw en het karakter dat daarmee gepaard zou gaan. De twist werd in het voordeel van Hoogstad beslecht.

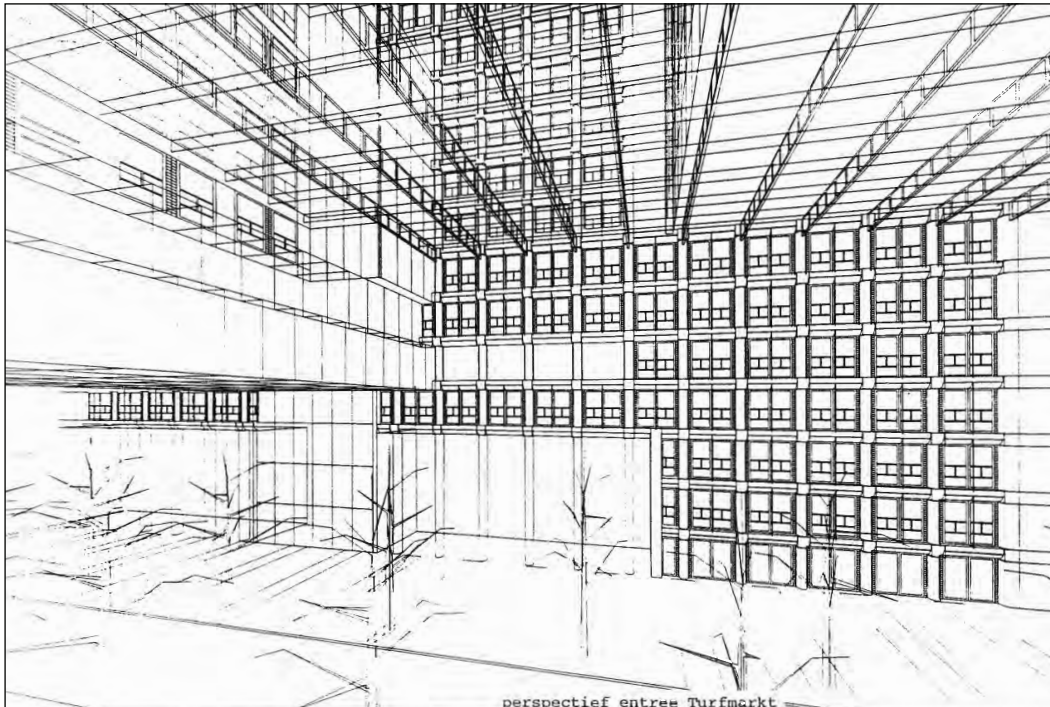
In de DO fase kwam vervolgens opnieuw commentaar op het plan van Hoogstad van de Gemeentelijke Dienst Stadsontwikkeling – Grondzaken.⁴³ Op hoofdlijnen volgde het commentaar de opmerkingen uit de eerste ronde. Wel werd het punt sociale veiligheid toegevoegd. Dit betrof vooral de onderdoorgang, die moest functioneren als entree van het gebouw maar ook als de doorgang richting het centrum. Vanwege deze dubbele functie werd extra nadruk gelegd op de vormgeving in relatie tot de sociale veiligheid. Men wilde dat Hoogstad zaken als hoeken en nissen vermeed en vroeg om goede verlichting en openbare functies op de begane grond. Daarnaast moest de voorziene windhinder worden opgelost. Hiervoor werden oplossingen gevonden met de bouwfysisch adviseurs van Peutz.

Met de transparantie en de bouwmassa was de Dienst inmiddels tevreden. Door het toepassen van enkel glas en lichte kleuren op de binnengevels van de serres zou de reflectie van het glas overstraald worden door de reflectie van die binnengevels. Zodoende zou blijken proefnemingen grote transparantie van de serres worden bereikt. Enkel bij het bekijken van het gebouw onder scherpe hoeken langs de gevel zou dit effect vervallen en de transparantie minder groot zijn. Op die manier bleef de schijvenstructuur in de stedenbouwkundige massa vanuit de meeste perspectieven herkenbaar, en verviel de kritiek op de serres. De kleurstelling van de gevel werd ook geacht

⁴³ Archief Rgd: RGD 8800153 bouwplanbeoordeling Definitief Ontwerp dd 13 juli 1987 (plan 1 juni 1987)

PERSPECTIEF TURFMARKT (D.O. JUNI 1987 ARCHIEF RGD. RBM0300021)

PERSPECTIEF ENTREE TURFMARKT (D.O. JUNI 1987 ARCHIEF RGD. RBM0300021)

de daglichttoetreding van de Zwarte Madonna positief te beïnvloeden. Die daglichttoetreding was eerder in het proces al aanleiding geweest om de hoogbouw niet te centreren op de laagbouw (tussen Station en Zwarte Madonna) maar juist geheel naar de stationszijde te schuiven.

Concluderend

Het plan van Weeber werd aangepast omdat Hoogstad andere ideeën had over de schaal en het karakter van het nieuwe ministerie. Hoogstad wilde geen opgeknipt geheel van verschillende ontwerpers, maar een eenvormig blok met een duidelijke beeldtaal. Het belangrijkste stedenbouwkundige element van het plan van Weeber bleef overeind: de Turfmarktroute. Hoogstad koos ervoor zijn ministerie als een poort te ontwerpen in plaats van als begeleidende bebouwing, waarmee hij de entree van de stad enceneerde en de route benadrukt als een moderne stadspoort. Kritiek vanuit de stedenbouwkundige dienst en de omwonenden richtte zich op de impact van de vorm en het uiterlijk van de nieuwbouw. Het betrof enerzijds de transparantie en schaal anderzijds de onderdoorgang in termen van wind en sociale veiligheid. Van de vorm wees Hoogstad niet af, de transparantie zag hij zelf ook als essentieel. De voorziene problemen met wind en sociale veiligheid werden door Hoogstad serieus genomen, maar leidde net zo min als het commentaar van Weeber tot grote ingrepen in het ontwerp. De onderdoorgang bleef een lastig punt: de verschillende functies, met eigen entree en display, bleek moeilijk te rijmen met het strakke eenduidige uiterlijk dat Hoogstad voor ogen had.

Ontwerp

De randvoorwaarden

Bij de start van het ontwerpproces lag er een aantal randvoorwaarden op tafel. Die kwamen voort uit de wensen van de ambtenaren als toekomstig gebruiker, de beleidspunten van VROM als bouwministerie, de angst voor het Sick Building Syndrome en de beschikbare kavel. Daarnaast had Hoogstad zelf specifieke ideeën over architectuur en de werking van een gebouw. Bij het VO en DO was steeds ruimte voor inspraak en er werd veel onderzoek verricht ten behoeve van de verbetering van het ontwerp. Daar werd door de inspraakorganen ook op aangestuurd.

De ambtenaren die moesten beslissen over de nieuwbouw voor VRO(M) waren gehuisvest in barakken aan de Van Alkemadelaan elders in Den Haag. Dit was een verdiepingshoog complex waar de ramen open konden en de kippen in de tuin scharrelden. Men wilde die sfeer graag behouden in het nieuwe gebouw. Dit leidde tot de wens om een gebouw van 5 à 7 verdiepingen te maken met voldoende uitzicht en waarbij in ieder kantoor een raam open gezet kon worden. Met andere woorden: een transparant gebouw met veel geveloppervlak.

De wens tot een gebouw van 5 tot 7 lagen bleek al snel onhaalbaar. De omvang gekozen locatie van ongeveer 1,5 hectare (ca. 140 bij 75 meter) in combinatie met het gevraagde aantal vierkante meters betekende onvermijdelijk hoogbouw. Daarop zocht Hoogstad naar een oplossing die de wensen van de gebruiker zoveel mogelijk tegemoet kwam binnen de kaders van de gestelde kavelomvang.

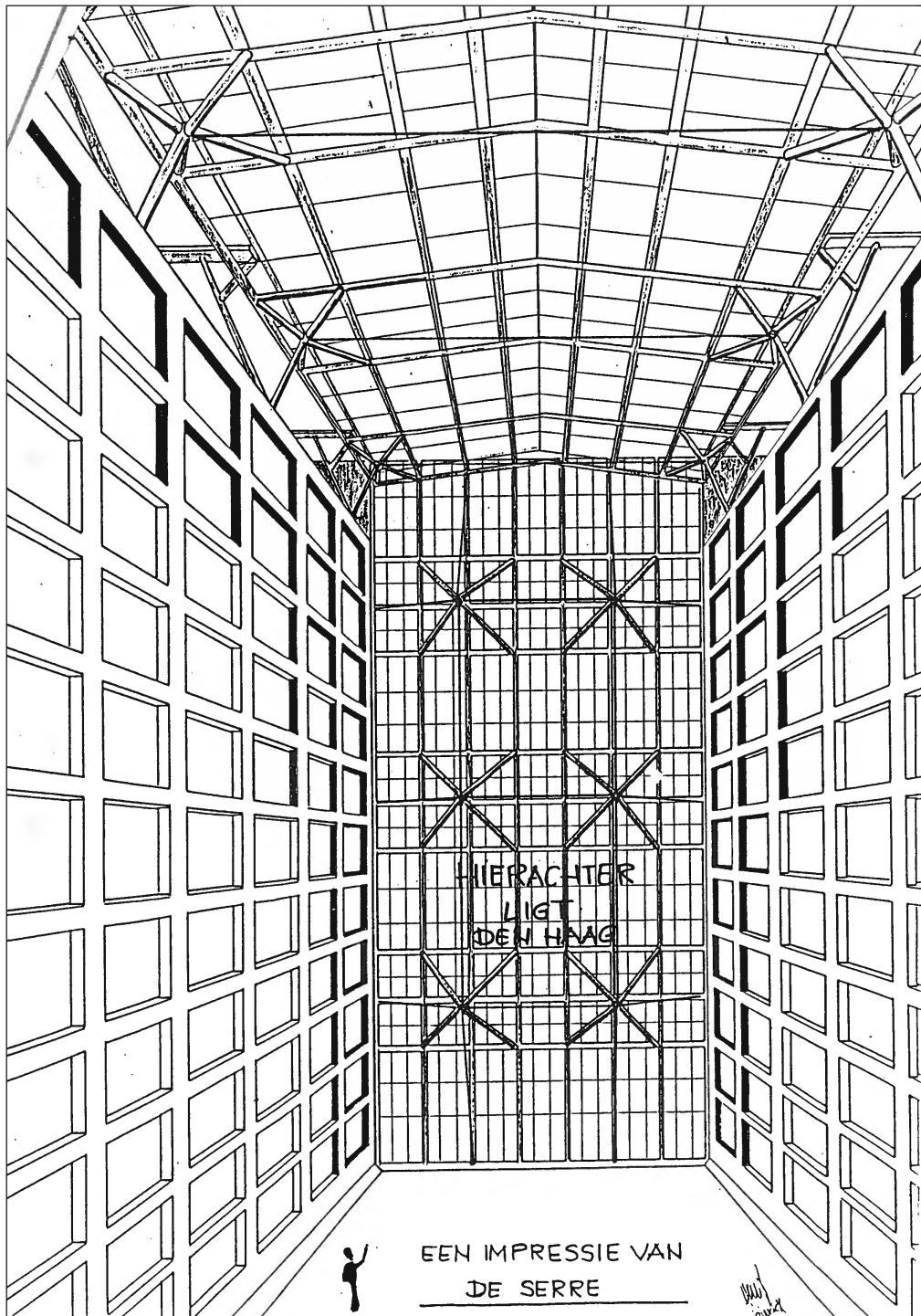
Een andere randvoorwaarde werd ingegeven door het dan relatief nieuwe 'sick building syndrome'. De angst hiervoor was groot en het moest zo mogelijk worden voorkomen.⁴⁴ Dit leek te betekenen dat het vooral geen typisch jaren zestig kantoor mocht worden, men enige zeggenschap moest hebben over de temperatuur en ventilatie in het eigen kantoor en er moest voor ieder kantoor voldoende daglicht en uitzicht zijn.

Het nieuwe ministerie diende ook uitdrukking te geven

---

⁴⁴ "Gesloten Doos Van Hoogstad Moet Sick-Buildingsyndroom Voorkomen; VROM Betreft Spraakmakende Kantoorkolos in Centrum Den Haag." *Woningraad* 1992 p 22-23.

EEN IMPRESSIE VAN DE SERRE UIT BEELD BIJ NOTA AAN PLAATSVERVANGEND DIRECTEUR GENERAAL RGD VAN DIRECTORAAT GENERAAL VAN DE VOLKSHUISVESTING DOOR R.J.GRUBE D.D.15 MEI 1986 (ARCHIEF RGD: RGD0000199)

aan het bouw- en architectuurbeleid van het ministerie.⁴⁵ Het zou niet alleen een toegankelijk en transparant gebouw worden, maar ook duurzaam, milieuvriendelijk, innovatief en goedkoop. Het bouwministerie wilde het goede voorbeeld geven en kon zich geen blunders veroorloven met betrekking tot de eigen huisvesting. Daartoe werd geïnvesteerd in een zeer zorgvuldig management en controle systeem, maar vooral leidde het tot nauwgezet en uitgebreid, voornamelijk bouwfysisch, onderzoek.

Op basis van de gestelde randvoorwaarden ontwierp Hoogstad begin 1986 een Structuurplan.⁴⁶ Het VO was klaar in september 1986.⁴⁷

De vormgeving

Uit het eerste ontwerpvoorstel⁴⁸ van Hoogstad bleek direct de opzet van het gebouw: schijven aaneengeregen door een middenrif. Deze dubbele kamstructuur bestond uit vijf schijven en acht serres. Met een kamstructuur kon Hoogstad de gewenste hoeveelheid geveloppervlak, licht en uitzicht combineren met de wens ramen open te kunnen zetten op deze locatie met hoge geluids- en winddruk. "Tussen de gebouwkammen wordt een glaspui en een glazen dak gespannen. In de ruimte tussen de kantoorwand en de glaspui ontstaat een 'tussenklimaat'."⁴⁹ Hoogstad zag de serres niet als functionele ruimte, maar als een soort spouw: twee glasevels met daartussen een ruimte die functioneerde als spouw. Naast de hoofdstructuur stond ook de hoofdrouting door het gebouw vanaf het structuurplan vast. "Primair wordt het gebouw ontsloten door een centrale hal die aan de Turfmarkt is gelegen. Met roltrappen gaat men vanuit deze centrale hal naar de verdeelstraat op de 3e en 4e verdieping. Deze verdeelstraat verbindt 5 stijgpunten die in de kruispunten van het kantoorgebouw zijn gesitueerd. In het ontwerp zal deze verdeelstraat een belangrijk ruimtelijk structuuronderdeel vormen."⁵⁰

Hoogstad legde de link tussen het aantal schijven (5) en het aantal diensten (5) binnen VROM. De aaneenschakeling van vleugels met kruisvormige opbouw werd de

kenmerkende bouwsteen.⁵¹ Er pasten vijf kruizen op de kavel, waarvan de buitenste twee werden afgeknot. Deze verdeling was precies goed voor de vijf diensten binnen VROM. Deze kruizen leverden niet alleen de hoofdstructuur, maar hadden ook de juiste afmeting voor de gewenste afdelingsgrootte: een organisatorische opbouw van 15-20 personen.⁵²

De gebouwstructuur stond derhalve vanaf het eerste getoonde ontwerp en veranderde gedurende het proces niet principieel. In het VO werd de kamstructuur verder uitgewerkt en werden onder andere de onderdoorgang voor langzaam verkeer en de doorgang voor de trambaan ingepast. "Het ontwerp (Definitief Ontwerp) vormt in hoofdzaak een uitwerking van het voorlopig ontwerp, zij het dat enige mutaties doorgevoerd zijn. Deze mutaties beperken zich tot de onderbouw [...]."⁵³ De mutaties betroffen de eerder besproken plint, en de organisatorische indeling van de onderbouw.

Over de onderdelen van het gebouw zoals de serres, kruizen en de entreehal werd ook in het DO nog nauwelijks een ontwerpspraak gedaan. Schematisch en organisatorisch werd uitgelegd hoe een en ander in elkaar stak, en met behulp van het mathematisch plan werden de structuren voor een gevelindeling en plattegronden opgezet. Enkel voor de (gevels van de) onderdoorgang werd een beeld getoond. (afb.p.26)

Concluderend

Hoogstad voldeed met zijn ontwerp aan de wensen van de ambtenaren waar uitzicht, daglicht, open te zetten ramen betref. De locatie leende zich echter niet voor het gebouw en de sfeer die de ambtenaren blijkbaar bij deze eisen in gedachten hadden, compleet met kippenren. Schematisch en organisatorisch werd het complexe probleem van de beschikbare locatie, de grote hoeveelheid ambtenaren, en de gestelde beleidspunten en randvoorwaarden door Hoogstad opgelost. Ontwerpspraken met betrekking tot het architectonische beeld lijken van ondergeschikt belang in het inspraakproces met ambtenaren.

Inspraak

De inspraakorganen hadden telkens veel commentaar op de structuur van het gebouw - met name de serres - en de consequenties daarvan op het werkcomfort. De grootste twijfels betroffen het gebrek aan binnentredend daglicht en uitzicht naar buiten. Ook waren er vragen over de consequenties van de serres met betrekking tot de temperatuur, condensvorming en luchtsnelheid. Deze twijfels bleven lange tijd bestaan en er werd steeds gevraagd om onderzoek waaruit zou blijken dat deze opzet tot een prettig en comfortabel klimaat zou leiden.

Op het structuurplan kwam bijvoorbeeld reactie van ir.R.J.Grube van de afdeling 'Onderzoek Woningbouw en Kwaliteitszorg' met als hoofdpunt "de keuze van de architect voor de experimentele serres".⁵⁴ Hij stelde dat de keuze (voor serres) was gebaseerd op een belangrijke eis uit het p.v.e., primair gesteld door de toekomstige gebruiker. Namelijk dat de ramen moesten kunnen openen, om twee redenen: Het opheffen van de beslotenheid van het werkvertrek en het hebben van direct contact met de buitenlucht. Volgens Grube is het effect van de serres echter dat de gebruikers worden opgesloten in een kooi van staal en glas, zonder een directe relatie te hebben met de buitenwereld, en er geen direct contact meer zal zijn met de buitenlucht.⁵⁵ Daarbij werd het nevenstaande beeld geschetst. Dit commentaar komt in verschillende vormen telkens terug.

Hoewel er voor het VO verschillende berekeningen werden gemaakt aan de hand van modellen, en onderzoek en metingen werden verricht door de aangewezen bouwfysisch adviseurs, bleef ontevredenheid heersen. Via de bedrijfsgezondheidsdienst kwam in juni 1987 - tegelijk met het gereedkomen van het DO - bericht binnen dat er ongerustheid heerste over de nieuwbouw.⁵⁶ In een brief van de Bedrijfsgezondheidsdienst (RBB), bedrijfsarts Averink en Arbeidshygiënist Leyten aan Secretaris Generaal Lemstra werden ernstige bedenkingen ten aanzien van het ontwerp geuit. Men vreesde voor gezondheidsklachten door de grote invloed van de serres op het binnenklimaat. Ze zouden zowel akoestische problemen als gebrek aan normaal uitzicht en

45 Archief Rgd: RGD0000199 brief van Dijkstra aan de Minister "architectenkeuze nieuwbouw ministerie van VROM" dd 26 september 1985

46 Archief Rgd: RBM0300022 Structuurplan maart 1986

47 Archief Rgd: RBM0300011 VO ministerie VROM 22 september 1986

48 Archief Rgd: RBM0300022 Structuurplan maart 1986

49 Archief Rgd: RBM0300022 Structuurplan maart 1986 p20

50 Archief Rgd: RBM0300022 Structuurplan maart 1986 p20

51 Dettingmeijer, Rob. *Jan Hoogstad, Architect* Rotterdam: Uitgeverij 010, 1996. p18

52 *ibidem*, p18

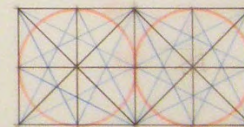
53 Archief Rgd: RBM 0300021 Min VROM def. Ontwerp dd 5 juni 1987

54 Archief Rgd: RGD 0000199 nota aan Plaatsvervangend Directeur Generaal Rgd van Directoraat Generaal van de Volkshuisvesting door R.J.Grube d.d.15 mei 1986

55 Archief Rgd: RGD 0000199 nota aan Plaatsvervangend Directeur Generaal Rgd van Directoraat Generaal van de Volkshuisvesting door R.J.Grube d.d.15 mei 1986

56 Archief Rgd: RGD 8800220 brief d.d.1987-05-06

verhoudingreeks : 1-2-3-5
matenreeks : 66,00, 3300, 1650, 1100, 660

MATHEMATIEK

Hoogstad Weeber Van Tilburg architecten bna bns Rotterdam

Oppert 21 - 3011 HT Rotterdam Postbus 1047 - 3000 BA Rotterdam Telefoon 010 - 14 15 77

werk VROM

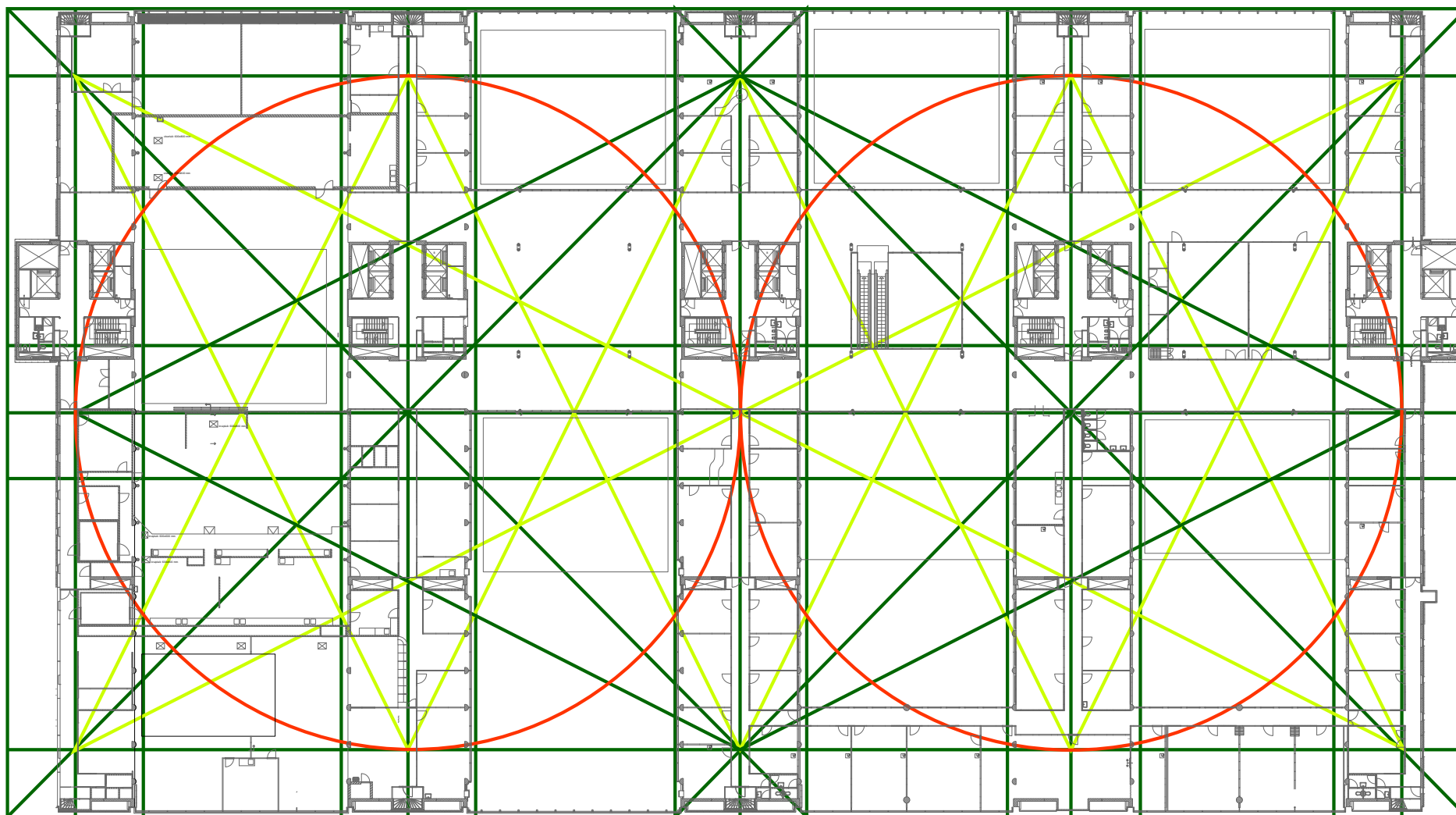
opdrachtgever RGD

onderdeel

wijzigingen

MATHEMATISCH PLAN ARCHIEF NA1 t39 HOOG0134

MATHEMATISCH PLAN MET PLATTEGROND

normale daglichttoetreding veroorzaken. Averink adviseerde een onafhankelijk onderzoek te laten doen en het ontwerp pas goed te keuren wanneer de problemen onterecht bleken of wanneer er een realistische oplossing was gevonden.⁵⁷

Dit onafhankelijke onderzoek kwam er inderdaad. Na aanleiding van het advies in de brief van de RBB werd er een commissie van drie samengesteld. Deze bestond uit: Ir.J.J.M.Cauberg, directeur Cauberg-Huygen Raadgevende Ingenieurs BV te Maastricht, Prof.ir. R.W.J.Koufeld, hoogleraar klimaatregeling aan de Technische Universiteit Delft en Ir. G.Meerdink, directeur DGMR Raadgevend Ingenieurs B.V. te Den Haag. Zij stelden een rapport op waarin ze antwoord gaven op de vragen m.b.t. het klimaat van de serres en de invloed daarvan op de werkomgeving.

Hun advies luidde als volgt: “het ontwerp van het gebouw en de installaties bevindt zich in een zodanig stadium, dat oplossingen kunnen worden gevonden om een aanvaardbaar gebouw ten aanzien van binnenklimaat, akoestiek, lichtbeleving en uitzicht te verkrijgen. De resultaten van de nu in uitvoering zijnde thermische en luchttechnische modelproeven van serres moeten zorgvuldig worden beoordeeld en eventueel worden verdisconteerd in het ontwerp. Het is echter wel noodzakelijk bij de verdere uitwerking rekening te houden met de hierna genoemde aanbevelingen.”⁵⁸ Deze aanbevelingen richtten zich op de onderdelen klimaat, akoestiek, lichttoetreding en uitzicht. Er werden temperatuur maxima gesteld voor de serres en er moesten maatregelen komen om condensvorming zoveel mogelijk te voorkomen. Ook werd geadviseerd nogmaals te kijken naar de geluidabsorptie in relatie tot zowel de plaatsing van ventilatie openingen als de trambaan. Voor de daglichtfactor werd een streven naar 3% reëel geacht, daar waar dit streven niet gehaald zou worden, was compensatie gewenst. De aanbevelingen t.a.v. het uitzicht door de serres was dat er onvervormd uitzicht moest zijn en dat de obstructie van constructieve elementen zo minimaal mogelijk moest zijn. Daarnaast werd gesuggereerd dat het toevoegen van natuurlijke (groene) elementen en (het stimuleren van) actief gebruik van de loopbruggen het gebrek aan ‘dynamiek in de serres’ zou kunnen compenseren.

RBB was blij met de adviezen uit de rapportage van de ‘commissie van drie’, met name op het gebied van

klimaatregeling, akoestiek en daglichttoetreding. Ze ervoeren het open kunnen van de kantoorammen als een van de belangrijkste rechtvaardigingen voor het ontwerp met serres. Maar ze waren nog niet tevreden wat betreft uitzicht, op basis van ervaring elders in het land met betrekking tot ‘problemen die zich voordeden bij ambtenaren in een werksituatie met een onconventioneel uitzicht’ bleef de angst voor gezondheidsklachten bestaan.⁵⁹

Een ander punt was het gebruik van de serres. De serres en de tuinen in de serres waren niet bedoeld voor gebruik. Dat was lastig verdedigbaar, maar het is toch steeds volgehouden door Hoogstad met als argument dat de overmaat aan ruimte de verblijfskwaliteit verhoogt en een gevoel geeft van welbehagen. De serres zijn dus nooit ontworpen om te gebruiken, akoestisch etc. Zijn ze ook niet geschikt als vergaderruimte.⁶⁰

De Centrale Inspraakgroep (CIG) verzamelde tijdens voorlichting/ inspraak rondes in juni, juli en augustus 1987 een serie vragen en opmerkingen. Deze werden beantwoord door de opdrachtgever, de architect en de adviseurs. Het hieruit voortkomende commentaar werd vervolgens verzameld door Centrale Inspraakgroep en verwerkt tot advies aan de Projectgroep. Samen met de reacties de verschillende Diensten leidde dit tot advies aan de ambtelijke staf. Dit advies betrof vooral aanpassingen met betrekking tot de indeling van de vloeren en de verdeling van het programma. Deze adviezen en commentaren werden steeds behandeld, ze werden dan wel weerlegd dan wel opgenomen in het ontwerp.

Concluderend

De angst voor gezondheidsklachten was van grote invloed op de wensen en eisen die neergelegd werden tijdens het inspraakproces. Ook de organisatie van het gebouw en de vloerindeling waren voor de ambtenaren van belang. Beeld, sfeer en architectonische uitwerking kwamen veel minder expliciet aan de orde.

Onderzoek

Rondom het VROM-gebouw was er ruimschoots aandacht voor onderzoek naar alle facetten van het gebouw die te maken hadden met de ervaring en beleving. Er werd uitvoerig onderzoek gedaan naar klimaat, luchtkwaliteit en ventilatie, akoestiek, uitzicht en lichtinval.⁶¹ Alle werden doorgerekend, getoetst en gesimuleerd. Dit werd voornamelijk gedaan door het bouwfysisch adviesbureau: Akoestisch adviesbureau Peutz en Associates te Den Haag, maar ook deels door werktuigbouwkundig installatie-adviesbureau: Ketel Raadgevende adviseurs te Delft. Daarnaast nam de eerder geïntroduceerde ‘commissie van drie’ de taak onafhankelijk adviseur op zich. De noodzaak om veel onderzoek te doen had meerdere redenen. Zoals eerder al ter sprake kwam, moest het project voorbeeldig, duurzaam, vooruitstrevend en goedkoop worden, dus wilde men van te voren zo zeker mogelijk zijn over het functioneren en de kosten.

De nieuwe en relatief onbekende typologie van het gebouw met de serres maakte het noodzakelijk aan te tonen dat het zou leiden tot prettige werkplekken die zouden voldoen aan alle eisen van dat moment met betrekking tot bouwfysische- en ARBO voorwaarden. De invloed van de serres op het klimaat en ook het zogenaamde ‘tussenklimaat’ van de serres zelf, werd onderzocht, opdat de temperatuur in de katoren en de serres binnen acceptabele grenzen zou blijven. Ook angst voor het Sick Building Syndroom (SBS) speelde een grote rol. Er werd getwijfeld aan het feit of dit ontwerp het Sick Building Syndrome zou kunnen voorkomen. SBS is een term die al in de jaren zeventig gemunt werd, maar juist eind jaren tachtig meer bekendheid krijgt. “Het SBS wordt gekarakteriseerd door één of meerdere niet-specifieke symptomen die zich kunnen uiten ter hoogte van de huid, de slijmvliezen, de luchtwegen en/of het centraal zenuwstelsel. [...] Deze symptomen verschijnen snel wanneer de personen in het gebouw aanwezig zijn en vervagen [...] vanaf het moment dat men het gebouw verlaat [...]. De symptomen zijn dus ontegensprekelijk verbonden met het verblijf in de lokalen van het gebouw. [...]”⁶² Destijds

---

⁶¹ Archief Rgd: RGD8800220 advies commissie van drie deskundigen / RGD8800196 Nieuwbouw ministerie VROM rapport Bouwfysische en installatietechnische aspecten

⁶² Malchaire, J dr. C. Chasseur en dr. N. Nolard, SICK-BUILDINGSYNDROOM Analyse en preventie. (Tweede druk: juli 2000) Nationaal Onderzoeksinstituut Voor Arbeidsomstandigheden (NOVA)

---

57 Archief Rgd: RGD 8800220 brief d.d.1987-05-06
58 Archief Rgd: RGD 8800220 rapport d.d. 1987-06-16

---

59 Archief Rgd: RGD 8800220 brief d.d.1987-08-24
60 Interview Dik en Jan Hoogstad dd 27 januari 2011

AAN DE OPZET VAN HET GEBOUW LIGT EEN MATENPLAT TEN GRONDSLAG. UIT DE TEKENINGEN DIE DAARBIJ HOREN BLIJKT DAT ER EEN POGING GEDAAN IS DIT DOOR TE VOEREN OP DE VERSCHILLENDE SCHAALNIVEAUS

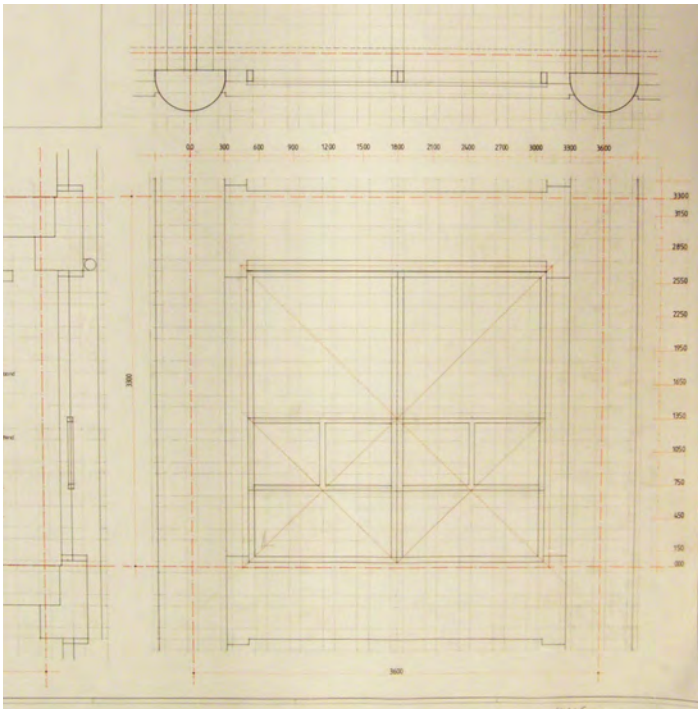
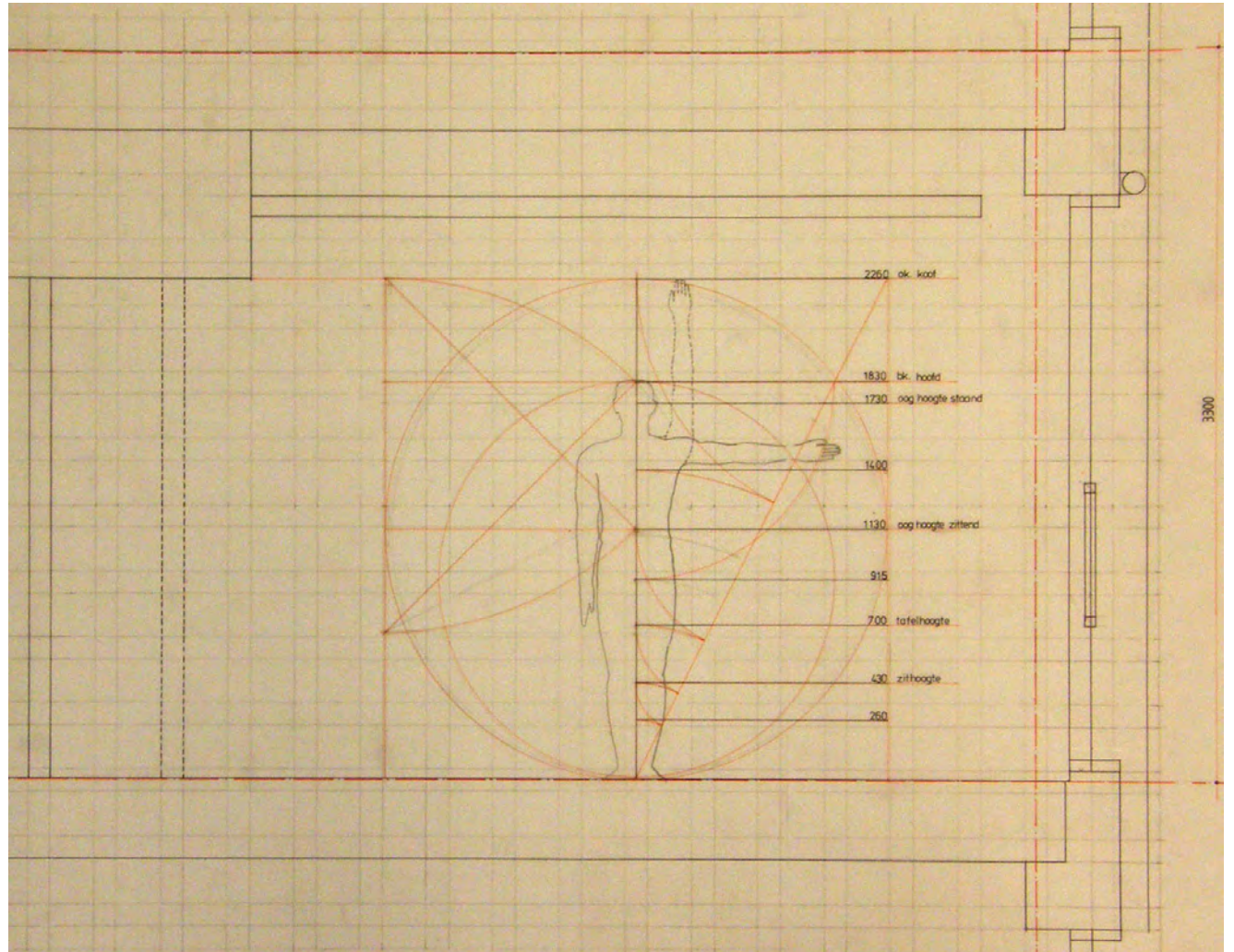
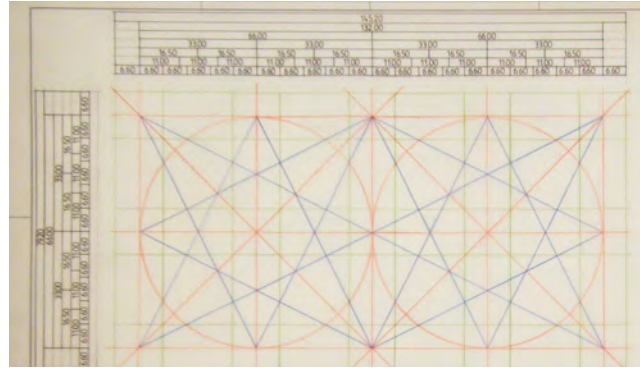
LINKER PAGINA: MATHEMATISCH PLAN MET PLATTEGROND

LINKSONDER: VERHOUDING MENS - KANTORMAAT

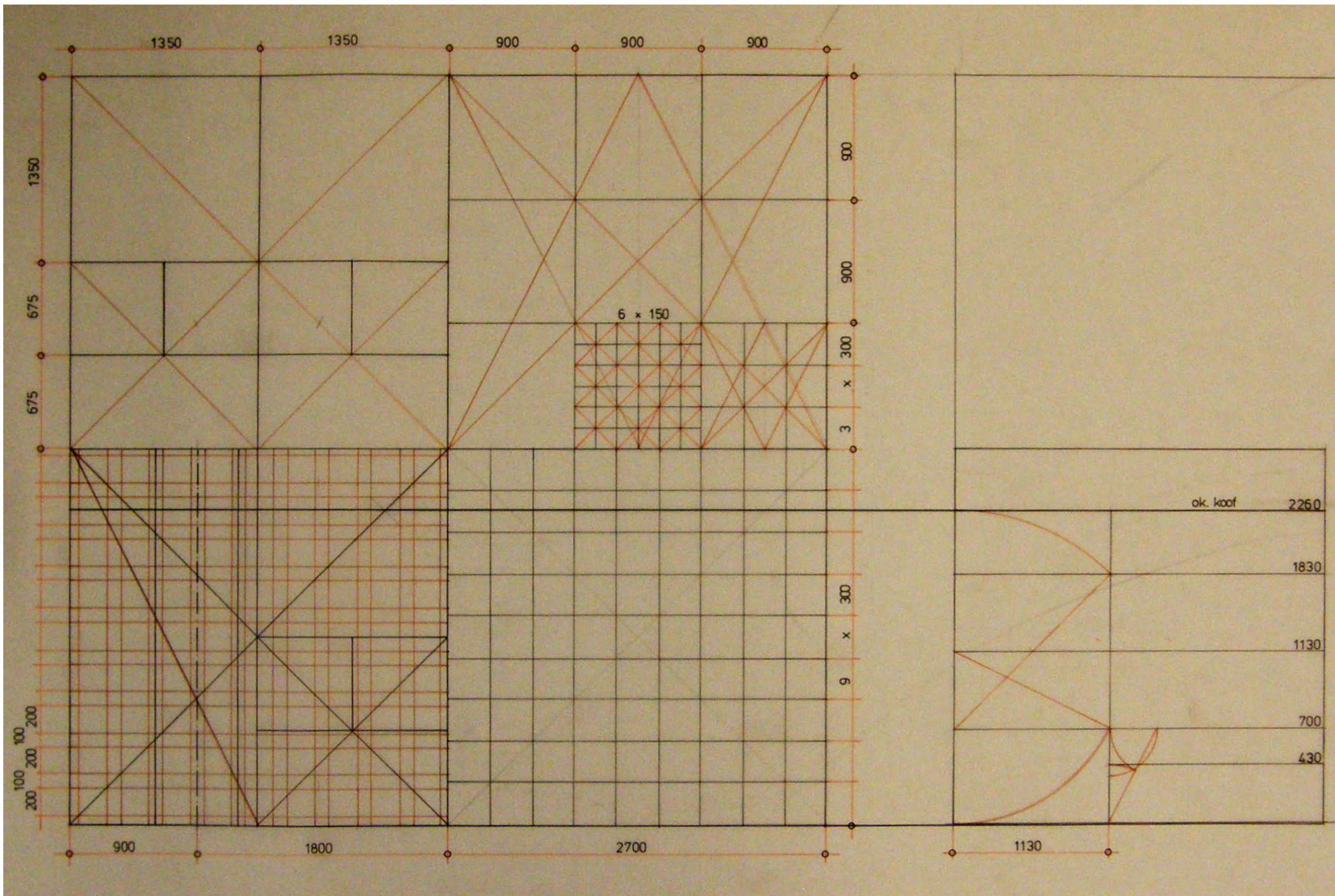
RECHTSONDER: GEVELINDELING VAN EEN KANTOORCEL

RECHTERPAGINA: MOGELIJKHEDEN VLAKVERDELING BINNEN HET MATHEMATISCH PLAN

UIT: ARCHIEF NA1 t39 HOOG0134

step 1 = een vierkant
 2 = de diagonalen in vierkant
 3 = de ingekleurde cirkel.
 4 = de diagonaal in halve vierkanten.

vraag op welke afstand is x
 het bijwonder van x is dat het wordt bepaald door de kruising van de cirkel met de diagonalen van het halve vierkant.

berekening van x.

$$\begin{aligned}
 0,1r^2 + 0,2r^2 &= \\
 0,21r^2 + 0,062r^2 &= 0,312r^2 \\
 \sqrt{0,312r^2} &= 0,558r \\
 0,2r + y &= 0,558r : 0,2r \\
 0,2r \times 0,2r &= \sqrt{0,312r^2} \\
 \frac{0,062r^2}{0,1r^2} &= 0,11100 \\
 0,2r^2 - 0,111r^2 &= z^2 \\
 0,062r^2 - 0,021r^2 &= 0,05 \\
 z &= 0,2236068 \\
 0,2r : 0,1118 &= 0,223r, x \\
 x &= \frac{0,223 \times 0,1118}{0,2r} = 0,0997
 \end{aligned}$$

BUSCHRIFTEN MET UITLEG OVER DE VERHOUDINGEN REEKS EN HET MATHEMATISCHPLAN UIT: ARCHIEF NAi t39 HOOG0134

van uit 78 m (terrein diepte) wordt het centrale vierkant afgeleid
 in feite wordt van een vierkant van 70 x 70 m een strook ter grootte van 1/3 afgenomen. De vraag is waarom? en een 1/3 of 1/2 of 1/4 of 1/5.

De maat 1/3 wordt met afgeleid van het vierkant zelf maar veel meer uit het gegeven terrein breedte (78) en bebouwingsbreedte (150m), $78 - 2 \times 13 = 52m$ $78 : 12 = 6:4 = 3:2$
 er wordt dus met een verhouding (2:3) gewerkt.
 de vraag is dan wat kun je met 2:3 doen.

2 reeks   2 2 2 2 2 2
 synthese   1x2 1x2 2x2 1x2 1x2
 3 reeks.

van uit 78 m (terrein diepte) wordt het centrale vierkant afgeleid
 in feite wordt van een vierkant van 70 x 70 m een strook ter grootte van 1/3 afgenomen. De vraag is waarom? en een 1/3 of 1/2 of 1/4 of 1/5.

De maat 1/3 wordt met afgeleid van het vierkant zelf maar veel meer uit het gegeven terrein breedte (78) en bebouwingsbreedte (150m), $78 - 2 \times 13 = 52m$ $78 : 12 = 6:4 = 3:2$
 er wordt dus met een verhouding (2:3) gewerkt.
 de vraag is dan wat kun je met 2:3 doen.

reeks 1:2:4 en
 1:2:3
 3:3
 verhoud van een eenheid-repeterie kanalen
 maats eenheid = 13 m loc te passen in meetbare eenheden van 1x13, 2x13, 3x13, 4x13
 missie eenheid van 1/3 m loc te passen in eenheden van 1x13, 2x13, 3x13, 4x13

2 reeks   2 2 2 2 2 2
 synthese   1x2 1x2 2x2 1x2 1x2
 3 reeks.

gepresenteerde verontrustende onderzoeksresultaten,⁶³ voeden vanzelfsprekend de angst voor het optreden van SBS in het VROM-gebouw. De specifieke herkomst van de klachten bleef echter onduidelijk, onderzoek naar het voorkomen van SBS spitste zich vooral toe op het creëren van een goed binnenklimaat.

Om dit zo goed mogelijk te onderzoeken werd Züblin Haus van Gottfried Böhm⁶⁴ door Peutz gebruikt als voorbeeld voor de klimatologische behandeling. Een vergelijk tussen computersimulaties van dit gebouw en metingen ter plekke toonde aan hoe accuraat dergelijke simulaties waren ten opzichte van de realiteit. Op basis daarvan kon men zo precies mogelijk voorspellen hoe de serres qua luchtstroming, luchtvochtigheid en temperatuur zouden functioneren. Voor de kwaliteit van de werkplek werd vooral lichtinval, uitzicht en belichting ervaren als belangrijk, zoals ook bleek uit de beschrijving van het inspraakproces. Ook deze factoren werden zover mogelijk doorgerekend, getest en gesimuleerd.

Men dacht ook dat het door Hoogstad voorgestelde serreconcept duurder zou zijn dan een hovenstructuur zonder serres. Daarom werd gekeken naar het nuttig vloeroppervlak en de gevelfactor. 3200 plaatsen aan het raam betekent een enorm geveloppervlak. Veel geveloppervlak is duur. Onderzoek naar het verschil in kosten tussen een kam met hoven en een kam met serres en dus verschillende uitvoeringen van de gevel, toonde aan dat beide ongeveer even duur waren.⁶⁵

In de jaren tachtig werd, onder begeleiding van de Rgd, een meer generiek onderzoek naar Grote Glasoverkapte Ruimten uitgevoerd door NOVEM. Er waren inmiddels meerdere gebouwen waarin dit principe werd toegepast. Bij moderne kantoorgebouwen waren dergelijke ruimten 'in de mode' en er werden vele varianten ontworpen, zo opent de publicatie. "En onvermijdelijk wil men dan nog wel eens heftig discussiëren over de vermeende positieve en negatieve effecten op de gebruiker."⁶⁶ Men wilde een generieke publicatie over de effecten van grote glasoverkapte ruimten, mede na aanleiding van negatieve ervaringen. "Grote glasoverkapte ruimten kunnen technisch in bijna alle gevallen verwezenlijkt worden en daarbij tot

indrukwekkende resultaten of grote frustraties leiden."⁶⁷ Men onderzocht daarop de bouwfysische en psychologische aspecten om die optimaal tegen elkaar af te wegen. Er werden studies gedaan naar (uit)zicht en daglichtniveau, reflectie, binnenklimaat, energieverbruik, het verschil tussen de zomer- en de wintersituatie, akoestiek en constructie, en de invloed van materiaalkeuze, installatieconcept, programma en vorm hierop.⁶⁸ Dit meer algemene onderzoek vormde een extra onderbouwing van het steeds in twijfel getrokken functioneren van het serreconcept van Hoogstad.

Concluderend

Uit het onderzoek bleek meerdere malen dat de ideeën van Hoogstad ten minste even goed functioneerden als meer traditionele/bekende concepten. Met name het serreconcept en de gevelopbouw zijn hiervan een goed voorbeeld.

De ideeën van Hoogstad

Bij het ontwerp voor VROM stond voor Hoogstad een aantal vragen centraal: hoe is een dergelijke organisatie onder te brengen in de geleding van een gebouw en hoe is een complex en groot gebouw als dit te organiseren, zo dat iedereen op zijn eigen werkplek ook weet in welke ruimtelijke situatie hij zich bevindt. Hij vroeg zich af hoe hij een goede interne en externe oriëntatie kon realiseren.⁶⁹

Hoogstads antwoord op deze vragen was een gebouw maken met verscheidenheid, waarbij het amorfe geheel in stukken werd geleed. In open huis⁷⁰ nr.11 uit 1988, stelde hij: "Het is een gebouw met vijf vleugels aan beide zijden van het middenrif. Dat getal vijf is door iedereen in een opslag te tellen. Dit is de geleding in horizontale sfeer. In verticale sfeer is de geleding er gekomen door de hoofdindelingen van de verdiepingen 1 tot en met 4, 11 en 16. Bovendien zijn er nog twee onderverdelingen door de geleding met loopbruggen. Bij het geleiden van het gebouw speelden ook de serres een rol: duidelijke onderdelen die (door)zicht en openheid bieden. Al met al betekent dit, dat het gebouw in ongeveer 70 onderdelen is geleed; in visueel zichtbare stukken."⁷¹ De nadruk lag volgens Hoogstad op oriëntatie: weten waar je bent, geeft een gevoel van zekerheid.⁷² "In ruimtelijk opzicht kunnen we niet veel meer onthouden dan één keer links en twee keer rechts en variaties daarop."⁷³ Met de geleding zou een goede oriëntatie in het gebouw worden gewaarborgd. Maar hoewel de oriëntatie een belangrijk punt was waar veel aandacht aan in besteed, "is deze door de doodlopende kamstructuur en de herhaling wellicht niet optimaal" aldus Hoogstad zelf.⁷⁴

Hoogstad kwam met een innovatief gebouwconcept van serres. Technische aspecten werden daarbij uitvoerig onder de loep genomen. De architect zelf verdiepte zich in gelijksoortige gebouwen. Tijdens een studiereis naar de Verenigde Staten werd een aantal min of meer vergelijkbare gebouwen met serres of atria bezocht om te zien of en hoe deze functioneerden. Er werden ook verschillende kantoorintypes onderzocht (kantooruin DHV, Hertzberger Apeldoorn, carré vorm, toren) om te achterhalen wat voor

---

69 *Open huis* twaalfde jaargang 1988 nummer 11 p9
70 het maandblad van het ministerie van VROM
71 *Open huis* twaalfde jaargang 1988 nummer 11 p10
72 Interview Dik en Jan Hoogstad dd 27 januari 2011
73 Jan Hoogstad, Architect: maker van ruimte-klokken, *Plan* nr. 12, 1979, p.19.
74 Interview Dik en Jan Hoogstad dd 27 januari 2011

---

63 *ibidem*
64 <http://www.zueblin-haus.de> (feb2011)
65 Interview Dik en Jan Hoogstad dd 27 januari 2011
66 Bijlage *BOUW* nummer 9, 4 mei 1990 Grote glasoverkapte ruimte p2

---

67 Bijlage *BOUW* nummer 9, 4 mei 1990 Grote glasoverkapte ruimte p5
68 Bijlage *BOUW* nummer 9, 4 mei 1990 Grote glasoverkapte ruimte p5

en nadelen waren. De keuze voor een serretypologie kwam voort uit de wensen en eisen van de gebruiker maar ook onderzoek naar een bouwsteen die herhaalbaar was, een systematisch herhaalbaar element, lag eraan ten grondslag. De kruisvormige stijgpunten met kantoorvleugels zijn in principe oneindig herhaalbaar aaneen te schakelen. “Een onderzoek naar ruimtelijke structuren voor het rangschikken van standaard kantoor kamers heeft geleid tot de keuze voor de kruisvorm...”⁷⁵

Aan het geheel aan kruizen en maten lag een ‘mathematisch plan’ ten grondslag. Op basis van geometrische figuren en verhoudingen bepaalde hij de structuur van het gebouw in plattegrond en doorsnede.⁷⁶ Hij schreef hierbij: “Uitgangspunten zijn de terreindiepte 78m ± (en breedte) en de gewenste bebouwingshoogte 55 meter. Een verhouding diepte: hoogte als 2:3 levert de maten 78x52 meter op. Dit kan een basisvierkant van 52x52 meter opleveren met toevoeging aan weerskanten van 13 meter. De 2:3 reeks is in zijn karakter een eenvoudige in zijn soort. Hij levert in de spanning groot – klein slechts halveringen of veelvouden op. De telbaarheidsvraag kan hiermee goed worden beantwoord. Verhoudingen: 1:2, 1:2:3, 1:2:4:6, macro maateenheid = 13 meter (78/6), mezzo maateenheid = 26/6 = 8 2/3”⁷⁷ Dit verhoudingensysteem is terug te vinden in het overkoepelende plan, maar ook in bijvoorbeeld de verschillende gevelcomposities en de kantoren. Wel moet worden gezegd dat de opbouw met aan weerszijde een toevoeging van 13 meter al snel vervangen werd door een toevoeging van 26 meter aan een zijde, zodat de lichtinval bij de Zwarte Madonna verbeterde. De doorsnede veranderde dus van een omgekeerde T naar een L vorm. Het maatsysteem bleef echter gelden.

Ruimtelijke ervaring en sequentie van ruimten waren – en zijn – essentieel voor Hoogstad: “Het gaat over het imaginaire en de sequentie van ruimtes. Door een andere ruimte (serre) naar buiten kijken maakt bijvoorbeeld dat de maat van die tussenliggende ruimte de schaal aangeeft” zo stelde hij recent in een interview.⁷⁸ In 1988 legde Hoogstad het belang van ruimtelijke sequentie als volgt uit: Het mooie aan het VROM-gebouw zijn “[...]de ruimte, [...] de verhoudingen, [...] de ruimtelijke stelsels die er in

het gebouw zijn gemaakt. Je moet ervoor zorgen dat er een goede belichting is door dag- en zonlicht. Je moet met je kleuren inspelen op dag- en zonlicht en dat intensiveren. [...] de enige missie van architecten: het creëren van een happy atmosfeer.”⁷⁹ Ook daarover denkt hij nog immer het zelfde: “Sfeer en emotie, gevoel van geborgenheid, is de basis van de architectuur.”⁸⁰

“De kunst van de architectuur is dat de ruimtelijke werking een emotie kan oproepen [...] daar ligt de essentie van de architectuur.”⁸¹ “Hoogstad zocht telkens naar een methodische ontwerpaanpak, bijvoorbeeld een geometrisch schema, waarbij ruimte het eerste ontwerp middel is. Het meetbaar en voelbaar maken van ruimte moest samengaan met het programmeren van de ruimte met visuele middelen ten behoeven van beleving en gebruik. [...] Door middel van een vlakke profilering en sober materiaalgebruik wil hij de ruimte laten zien, in plaats van de ruimte bepalende elementen.”⁸² Bij het creëren van ruimte en ruimtelijke ervaring hoort het spelen met de waarneming door middel van perspectief, afstand, schaal, kleur en patroon. “Hoogstad zocht daarbij naar composities met een complexe samenhang, die enerzijds hun aanleiding in de omgeving vonden, maar toch autonoom en formeel van karakter waren.”⁸³ Een constant element in het werk van Hoogstad is het gebruik van prefab en gestandaardiseerde onderdelen van forse maat en schaal.⁸⁴

Concluderend

De ideeën van Hoogstad met betrekking tot wat architectuur zou moeten zijn en hoe een gebouw zou moeten werken gaan voornamelijk over sfeer, oriëntatie, organisatie en ruimtelijke ervaring. Hij baseert zich hiervoor op het maatsysteem en de geleding van het gebouw. Dat maatsysteem zou ervoor moeten zorgen dat er een geheel van eenvoudig leesbare verhoudingen ontstond, gerelateerd aan de menselijke maat. De ruimtelijke consequenties werden beredeneerd in termen van organisatie, geleding en oriëntatie, maar nauwelijks geduid in beeld of architectonische werking. Dit ‘systeem’ van maten en de ruimtelijke opbouw stond echter niet ter discussie bij de inspraakorganen. Ter discussie stonden vooral de consequenties van de architectonische en ruimtelijke keuzes op het comfort van de gebruiker. De architectuur in de formele zin van het woord leek nauwelijks ter discussie te worden gesteld. Niet de precieze gevelopbouw in de zin van vorm, kleur en materialisering was onderwerp van discussie, maar of de ramen open konden en of er voldoende uitzicht was. Zo lang ‘het juiste effect’ gegarandeerd was, leek de uiteindelijke architectonische uitwerking buiten schot te blijven. De dubbele kamstructuur was er vanaf het begin. Het concept wijzigde niet principieel na aanleiding van de inspraak, daar onderzoek aantoonde dat het kon voldoen aan de gestelde eisen en randvoorwaarden.

---

75 Archief Rgd: RGD8800220 / NAT inv nr 237 serrerrapportage HWT architecten
76 Archief NAI HOOG0134 Mathematisch Plan t39
77 Archief NAI HOOG0134 Mathematisch Plan t39
78 Interview Dik en Jan Hoogstad dd 27 januari 2011

79 Open huis twaalfde jaargang 1988 nummer 11 p10
80 Interview Dik en Jan Hoogstad dd 27 januari 2011
81 Dettingmeijer, Rob. *Jan Hoogstad, Architect* Rotterdam: Uitgeverij 010, 1996. p 17
82 *ibidem* p 11
83 Dettingmeijer, Rob. *Jan Hoogstad, Architect* Rotterdam: Uitgeverij 010, 1996. p9
84 *ibidem* p.9

De bouw

In november 1988 werd de bestekfase van het goedgekeurde DO afgerond.⁸⁵ Op 1 april 1989 kon de bouw van start gaan.⁸⁶

Proces & management

VROM werd gebouwd volgens een traditionele bouwteamgedachte. De opdrachtgever werkte samen met de architect, adviseurs en aannemer aan het ontwerp, management en techniek van het project, van ontwerpproces tot realisatie. Nog voor er een Voorlopig Ontwerp lag, zat de ontwikkelaar Wilma dus al aan tafel. Dit leverde volgens de architect wel de nodige spanningen op: “Het was voortdurend vechten, maar Wilma nam een constructieve houding aan. Uiteindelijk leidde het tot een goed resultaat. Er werd naast elkaar aan plannen gerekend voor bijvoorbeeld de serres. Voor Wilma was het een project waarmee ze wilden laten zien dat ze ook utilitair konden bouwen, waardoor ze bereid waren tot minder grote winst, misschien zelfs verlies.”⁸⁷

Management was belangrijk bij dit project. Niet alleen vanuit de Rgd zelf, die blunders wilde voorkomen. De miskleun bij de bouw van de Stopera (1986) die leidde tot 120 miljoen gulden kostenoverschrijding lag nog vers in het geheugen. Ook voor de architect was deze grote en complexe opdracht met vele randvoorwaarden aanleiding tot strak management. Daarom werd in 1988 ‘Bureau Bouwkunde’ in het leven geroepen, een afsplitsing van Hoogstad architecten, geleid door zoon Dik Hoogstad. Het bureau specialiseerde zich in procesmanagement om te komen tot een in tijd en kosten efficiënte begeleiding en beheersing van het ontwerp en bouwproces.

Naast Bureau Bouwkunde werd ook Twynstra Gudde ingeschakeld voor de projectorganisatie. Ze moest het gehele proces van inspraak, verantwoordelijkheden en taken uitzetten, sturen en procedureel vastleggen.⁸⁸

Bouwdelen en -methoden

De bouwlocatie voor VROM was logistiek niet eenvoudig te bereiken, bevoorraden of bebouwen. Dat samen met de wens tot kostenreductie, leidde tot de keuze zoveel mogelijk standaard prefab elementen aan te brengen in het ontwerp. Het π -frame⁸⁹ werd wel speciaal voor dit gebouw ontwikkeld.⁹⁰ De tram door het gebouw en de onderdoorgang voor langzaam verkeer maakte een hangconstructie logisch. Deze constructie wordt verderop toegelicht. Het gehele gebouw werd eerst in zijn in totaliteit opgebouwd met tijdelijke ondersteuning, het ‘ophangen’ gebeurde pas nadat het gebouw stond.

Transformatie

Sinds de oplevering is er weinig veranderd, op enkele functionele aanpassingen na. Voorbeelden van gedane aanpassingen zijn: herindeling van een aantal kantoorvloeren in het kader van ‘het nieuwe werken’, het opknappen of aanpassing van sommige van de tuinen en het vervangen van de bibliotheek door atelier Rijksbouwmeester. Een transformatie ingegeven door beveiliging is het instellen van sluisen net voorbij de entree op niveau 01. Globale controle bleek niet voldoende en het paviljoentje dat Hoogstad hiertoe ontwierp functioneerde niet en is na een aantal jaar verwijderd uit de entreehal.

Aan het casco van het gebouw is niets veranderd. Als een bepaalde ingreep architectonische consequenties zou kunnen hebben, dan is er steeds overleg gepleegd met Hoogstad om tot een passende oplossing te komen. Bijvoorbeeld het aanpassen van de glazenwasinstallatie.

Bij interieure aanpassingen werden randvoorwaarden gesteld door de Rgd zelf. Bijvoorbeeld naar aanleiding van een voorstel van de RPD om wijzigingen aan te brengen in het wandenplan en kleurenschema van de huisvesting van de RPD in de hoofdzetel van VROM ten behoeven van een kantoor innovatief concept, werd door de Rgd gesteld: “hoofdzetel van VROM ademt een mathematische inslag die voortkomt uit de fascinatie van de architect voor ruimtelijke stelsels. De lichte en heldere architectuur vraagt met nadruk om het behoud van eenheid. Door de transparantie en de veelvuldige herhaling van vormen en kleuren zullen

afwijkingen visueel snel als ongewenst worden ervaren. In ieder geval zou zeker niet getornd mogen worden aan het kleurenschema. Ook het introduceren van nieuwe materialen en of vormen ware te vermijden. Onderstaand een niet volledige opsomming van elementen, die onlosmakelijk deel uitmaken van de architectuur van het gebouw, en die uit dat oogpunt vragen om behoud:

De witgeschilderde betonkolommen; De witte aluminium glaspuilen in de bepaalde modulaire verdeling; De witte convectorkasten; De witte hekwerken; De donkerblauwe hangconstructies; De kleine zwarte schuiframen in de werkkamers; De groene en rode accenten (hangbruggen en knopen); De metalen plafonds; De plafondeilanden; De kleurstelling van de wanden en de plafonds; De rode of de zeer donkergroen deuren gevat in de zwarte kozijnen; De incidenteel toegepaste glazen bouwstenen; Het incidenteel toegepaste roestvrije staal; De zachtgroene vloerbedekking in de werkgebieden; De gebakken vloerafwerking in de gemeenschappelijke ruimten.

Met in achtneming van bovengenoemde randvoorwaarden is het volgens de Rgd toch heel goed mogelijk om kantoor innovatieve concepten binnen de hoofdzetel te realiseren.”⁹¹ Hiermee werd getracht onder woorden te brengen waar de essenties van het gebouw lagen. Daar werd aan vastgehouden tijdens het doen van aanpassingen.

Concluderend

Tijdens het ontwerp- en bouwproces werd zwaar ingezet op projectmanagement om binnen gesteld budget te blijven en een degelijk inspraakproces te organiseren. VROM en de Rgd. hadden hierin dan ook een voorbeeldfunctie waar te maken.

---

85 Open huis twaalfde jaargang 1988 nummer 11 p3
86 Rutten, J., Eén gezicht voor één organisatie in: Rutten, Jan, (red.) Ministerie Van VROM. Rotterdam: Uitgeverij 010, 1993. p11

87 Interview Dik en Jan Hoogstad dd 27 januari 2011

88 Archief Rgd: RGD8800087 Twynstra Gudde Rapport projectorganisatie Nieuwbouw Ministerie VROM feb. 1988

---

89 Frame in de vorm van het π teken, gebruikt voor de serregevels van de kantoorvleugels.

90 Interview Dik en Jan Hoogstad dd 27 januari 2011

---

91 Archief Rgd: Fo2005006 2000-08-02 brief Kantoorinnovatieve concepten

B Catalogus van het VROM- gebouw

Onderdeel B gaat in op het daadwerkelijke object, het beschrijft de context, het object en de elementen en gaat per schaalniveau ook in op de belangrijkste waarden. Steeds wordt eerst een beschrijving gegeven van het betreffende schaalniveau met betrekking tot de opbouw, de ruimtelijke en functionele werking, en de uitwerking. Daarna wordt ingegaan op de specifieke kwaliteiten van het gebouw op het betreffende schaalniveau.

Waar er aanleiding voor is, wordt in cursief een korte concluderende paragraaf toegevoegd, waarin een interpretatie van het voorgaande wordt gegeven.

Deelconclusies worden per schaalniveau in cursieve tekst in een kader toegevoegd.

Ensemble

Op stedenbouwkundige schaal maakt VROM deel uit van het Spuikwartier.

Het Spuikwartier

In 1992 was VROM een blok van enorme maat in een verder nog laag bebouwd en zelfs leeg gebied, het stond aan de wieg van de ontwikkeling van het Spuikwartier. Het plan van Weeber (afb. p38 introduceerde een aantal grootschalige blokken. Hoogstad ontwierp daarop een blok op twee kavels. Anno 2011 is het VROM-gebouw omgeven door ministerieel (kantoor) gebouwen en woongebouwen. Alle van een flinke schaal en maat.

Ten noordoosten bevindt zich nog immer Station Den Haag Centraal (1975) van ir. K. van der Gaast en ir. J. Bak. Een kopstation met een gebouw dwars op de sporen. Weeber legde met zijn plan de nadruk op de route Station – Spui (Turfmarktroute). Deze route werd ondanks de afwijkende positionering nog eens extra benadrukt door het nieuwe Ministerie van Hoogstad. Gevolg was dat de zijingang van het station feitelijk een hoofdentree werd.

Ten Noordwesten wordt het VROM-gebouw begrensd door de 142 meter hoge Hoftoren van het Ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschap, ontworpen door het Amerikaans-Engels architectenbureau Kohn Pedersen Fox. Ten zuidwesten stond ooit de Zwarte Madonna van Carel Weeber.(afb.p.38 en 39) Inmiddels verrijzen hier drie torens, twee ministeriële (kantoor) torens van Hans Kollhoff (140 meter) en een woontoren (125 meter) van Christian Rapp. (afb.p.39) Tussen de twee torens en het ministerie van OCW bevindt zich de Resident. Het station wordt op dit moment verbouwd door Benthem Crouwel Architects, de (zij)entree blijft belangrijk.

Verkeer

De Rijnstraat werd tussen 1996 en 2000 ondertunnelt door de aanleg van de Koningstunnel, waardoor de Rijnstraat een straat voor OV en langzaam verkeer werd. Ten tijde van de bouw van VROM was de Rijnstraat nog een doorgaande verkeersstraat. Het gedeelte dwars daarop onder het VROM-gebouw (de voetgangersonderdoorgang) heet

ook Rijnstraat maar vormt onderdeel van de Turfmarktroute: de wandelroute Den Haag Centraal Station – Nieuwe Kerk/ Spui. De onderdoorgang kreeg zo de werking van een stadspoort.

Dwars door de meest noordelijke serre loopt de opgetilde trambaan die vanaf Den Haag Centraal Station richting het Spui gaat. De in- en uitrit van de inpandige openbare parkeergarage bevinden zich op de kopse kant aan de zuid-oost zijde.

Deelwaardestelling ensemble

Vormfactor

Tijdens de naoorlogse cityvorming worden in het Spuikwartier al gebouwen van flinke omvang neergezet. VROM is dan nog weer een maat groter. Kantoorgebouwen van de afmeting van het VROM-gebouw (ongeveer 75meter bij 140 meter en ongeveer 60 meter hoog) zijn op moment van bouwen nog betrekkelijk zeldzaam. Niet zozeer de hoogte en lengte maar vooral de ‘diepte’ is nieuw. Deze omvang wordt mogelijk gemaakt door de serre typologie.

Route door de stad

Een nieuwe start voor het Spuikwartier begint in de jaren zestig bij het plan van Nervi. Daarna volgt Weeber begin jaren tachtig met een plan waarin nog meer grootschalige blokken voorkomen, zoals de Zwarte Madonna. In dat plan krijgen ook het nieuwe Stadhuis en het nieuwe VROM-gebouw een plek. De voornaamste historische referentie ligt in behoud van de structuur van het Spui en de Oranjebuitensingel als gracht. De introductie van de Turfmarktroute is tot op heden leidend.

Stevige positie

Het Spuikwartier kan worden gezien als een collage van gebouwen. De gebouwen samen vormen een staalkaart van hoogbouw sinds de wederopbouw. Het ensemble lijkt nog niet compleet. Een groot aantal ontwerpers en planners heeft zich beziggehouden met de inrichting en invulling van het Spuikwartier. Dat is tekenend voor de

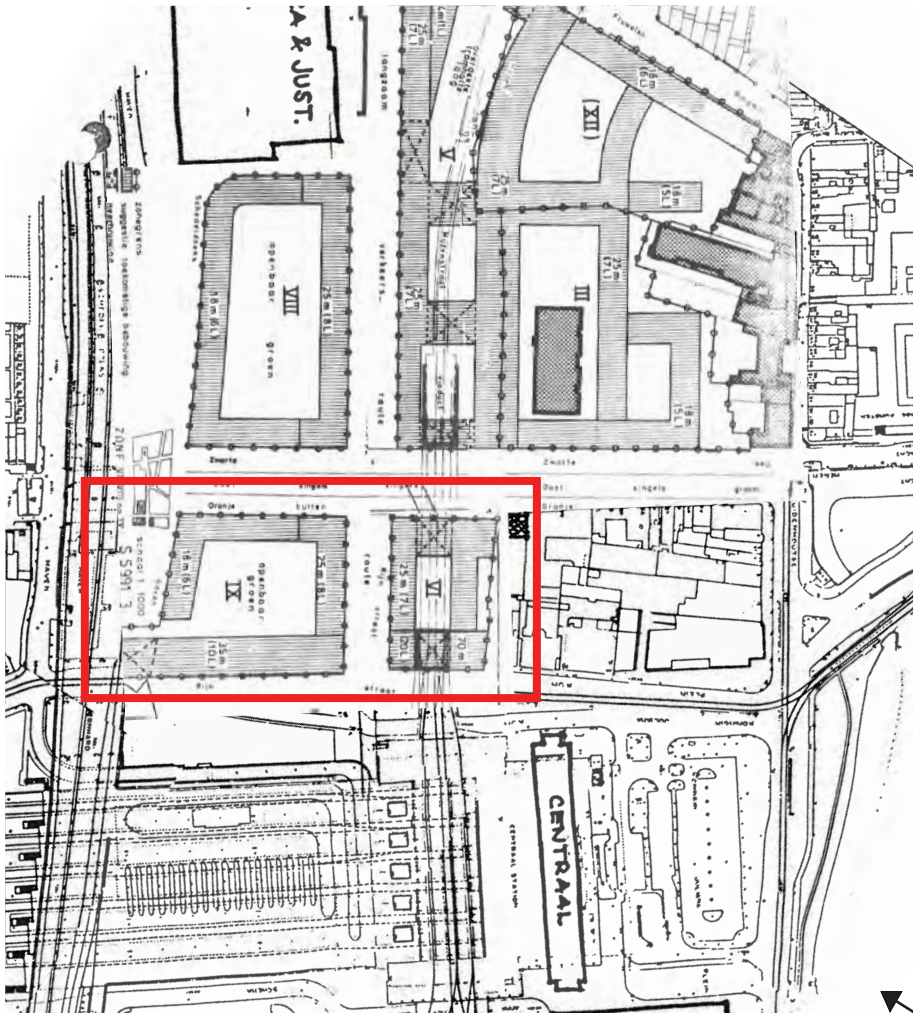
huidige staat van het gebied. Met de steeds wisselende visies lijkt het ‘ieder voor zich.’ Het VROM-gebouw maakt leesbaar hoe de wisselende visies zich tot elkaar verhouden. De nadruk op de Turfmarktroute en de schaal en maat van het VROM-gebouw hebben latere visies en plannen sterk beïnvloed. Plan Weeber blijft in die zin leesbaar. In de wispelturigheid van het gebied is een aanleiding te vinden om helder geconceptualiseerde en stedenbouwkundig structurerende gebouwen als VROM bestaansrecht te gunnen.

Landmark en poort

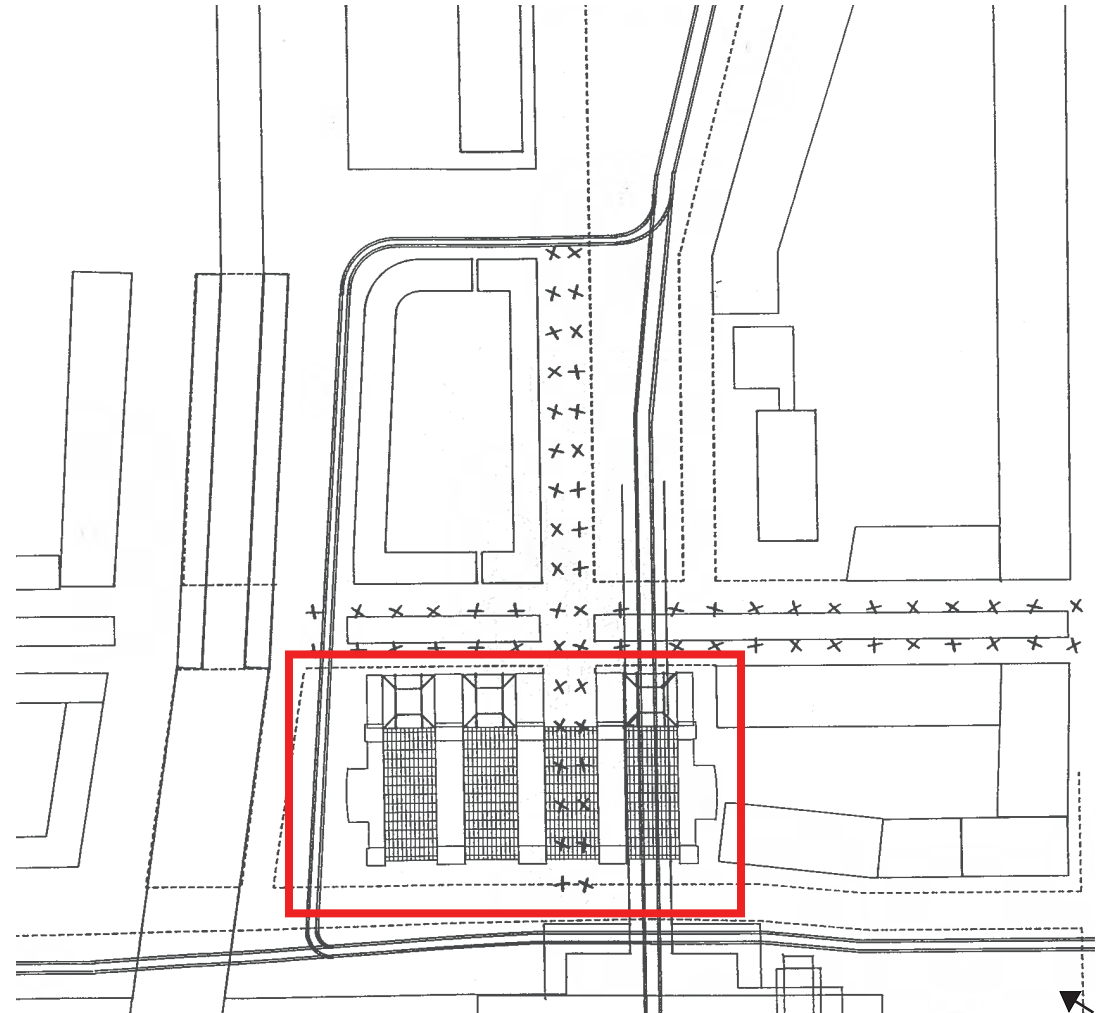
Het VROM-gebouw was gedacht als een landmark, maar werd onderdeel van een aangepast palet van postmodernistische uitingen die later populair werden. In hoogte is het overtroffen, maar de schaal en de maat maken dat het gebouw vanuit verschillende perspectieven (voornamelijk spoor en Rijnstraat) nog immer als landmark werkt. Het gebouw vormt ook een poort in het stadsbeeld, waarin het de overgang van vervoersknooppunt naar centrum markeert.

PLAN WEEBER (1982) MET ZWARTE MADONNA EN TWEE KAVELS TE VULLEN DOOR VROM (ROOD)

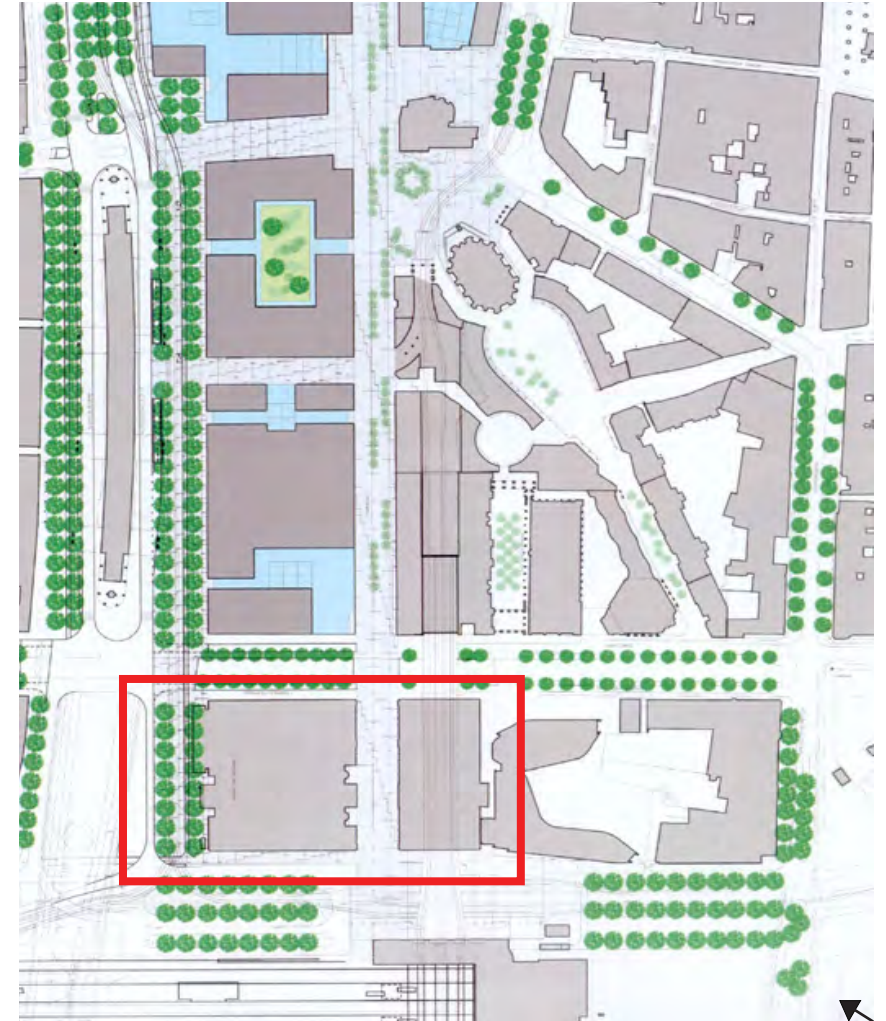
PLAN WEEBER MET INPASSING VROM VOLGENS DE IDEEEN VAN HOOGSTAD (1992)

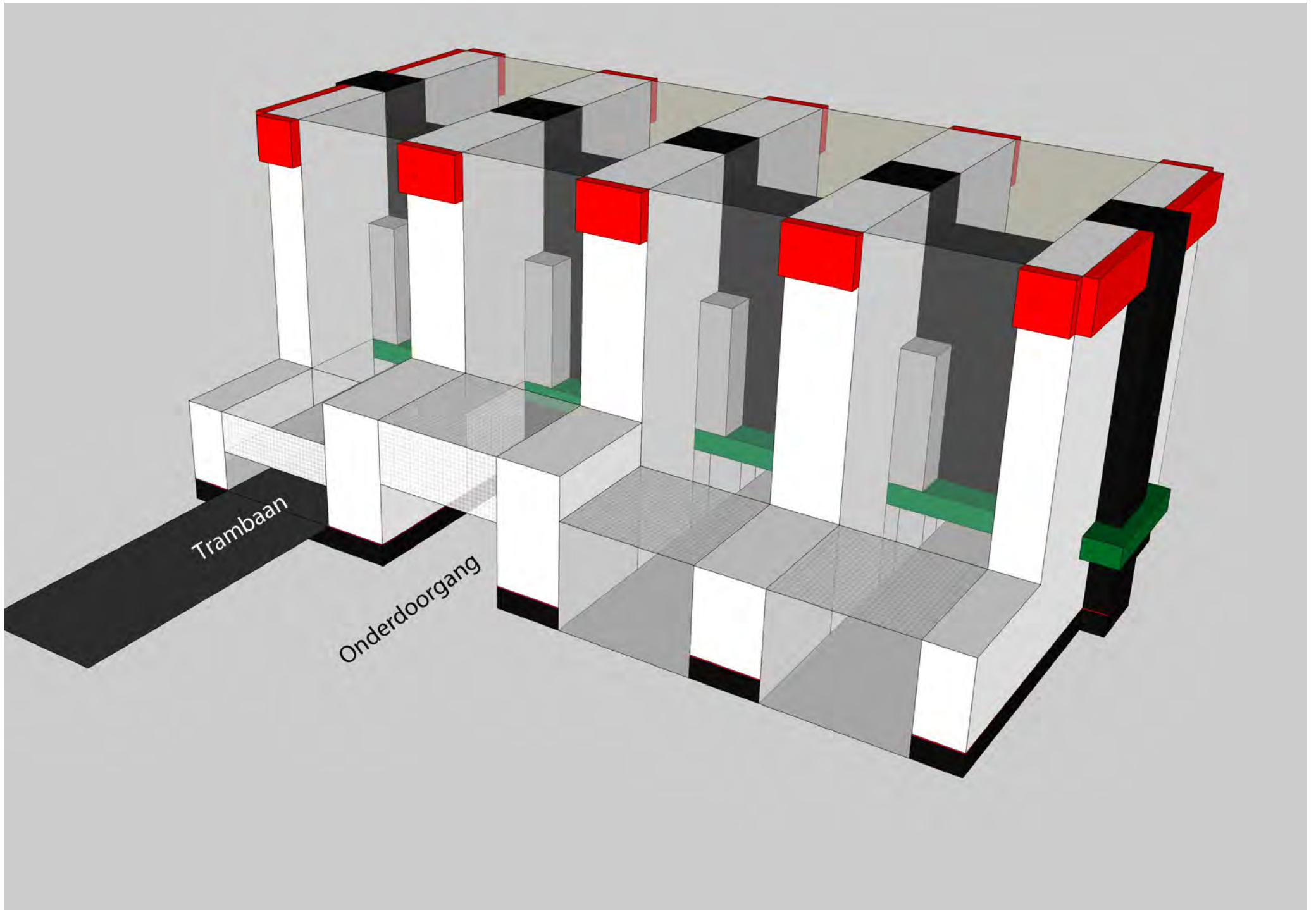
VROM ZOALS GEBOUWD, INCLUSIEF HOFTOREN (OOST) EN PLAN KRIER (NOORDOOST) NOG VOOR DE SLOOP VAN DE ZWARTE MADONNA (NOORD) IN 2007

DE OMGEVING VAN HET VROMGEBOUW NA SLOOP ZWARTE MADONNA EN DE BOUW VAN PLAN KOHLHOFF/RAPP (NOORD)

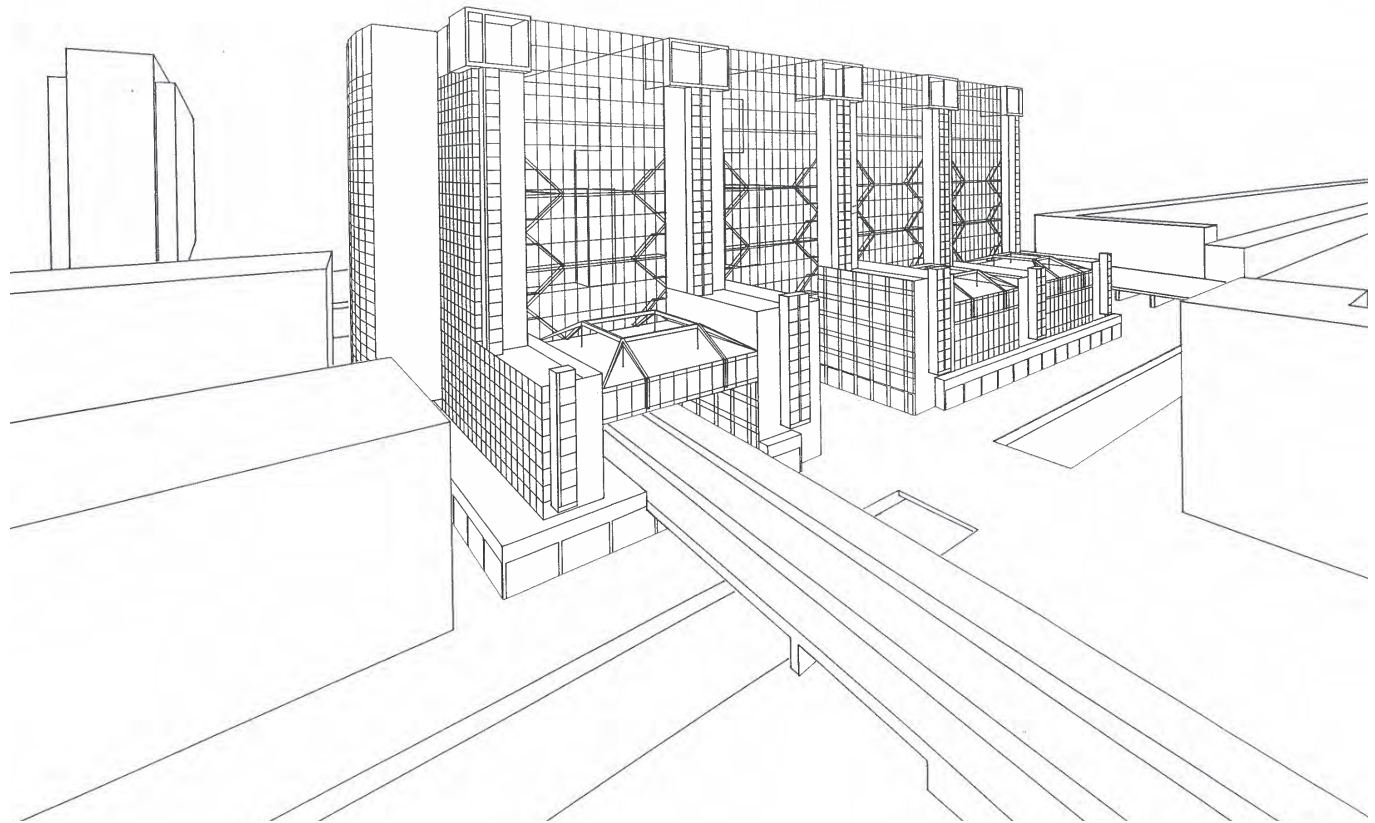
Object

Als object wordt VROM omschreven aan de hand van de onderwerpen massa, ruimte, routing en constructie.

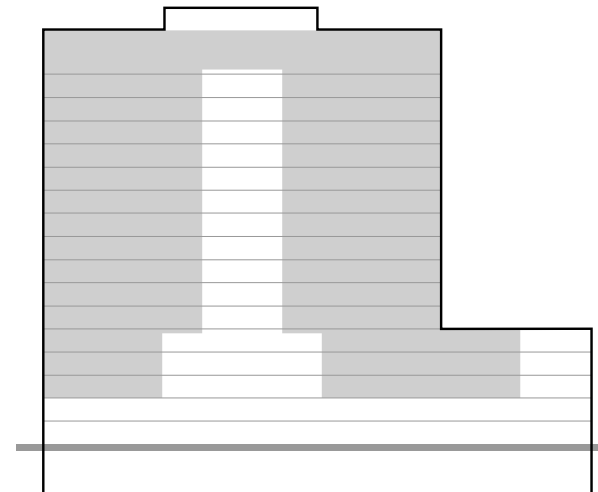
Bouwmassa

Het VROM-gebouw is een groot L-vormig blok. De onderbouw is 78 meter diep, de bovenbouw 56,4 meter. Het geheel is ongeveer 141 meter breed inclusief de koppen van de schijven. Het gebouw telt zeventien bovengrondse bouwlagen en twee lagen parkeren ondergronds. De twee parkeerlagen bevinden zich onder een deel van het gebouw tussen de onderdoorgang en de zuidzijde. Het gebouw kent een laagbouw (van vijf lagen) over de gehele diepte van de kavel (van Rijnstraat tot Oranjevuitensingel met daarop een hoogbouw van 12 verdiepingen over ongeveer 2/3 van de kaveldiepte, aan de stationszijde. De langsdoorsnede is min of meer rechthoekig, de dwarsdoorsnede heeft een L-vorm: de schijven in de hoogbouw die doorlopen in de laagbouw aan de zuidwest zijde.

De primaire functie van het gebouw is kantoor. In totaal beslaat het geheel ongeveer 92.000 m² bruto vloer oppervlak. Hiervan is 40.000 m² ingericht als kantoorruimte. Daarnaast bevinden zich in het gebouw diverse facilitaire ruimten (archieven, catering, vergaderruimten), waarvan het gezamenlijke oppervlak ongeveer 4.600 m² draagt. Ongeveer 24.000 vierkante meter wordt ingenomen door verkeersruimten, bordessen, daktuinen, dakterrassen, parkeergarage en winkelruimten. In de huidige situatie biedt het kantoorgebouw plaats aan ongeveer 3.200 werkplekken.^{92 93}

PERSPECTIEF TRAMBAAN: IN HET UITEINDELIJKE GEBOUW VERDWEEN DE PLINT, WAARDOOR DE SCHIJVEN MEER NADRUK KREGEN. (D.O. JUNI 1987 ARCHIEF RGD. RBM0300021)

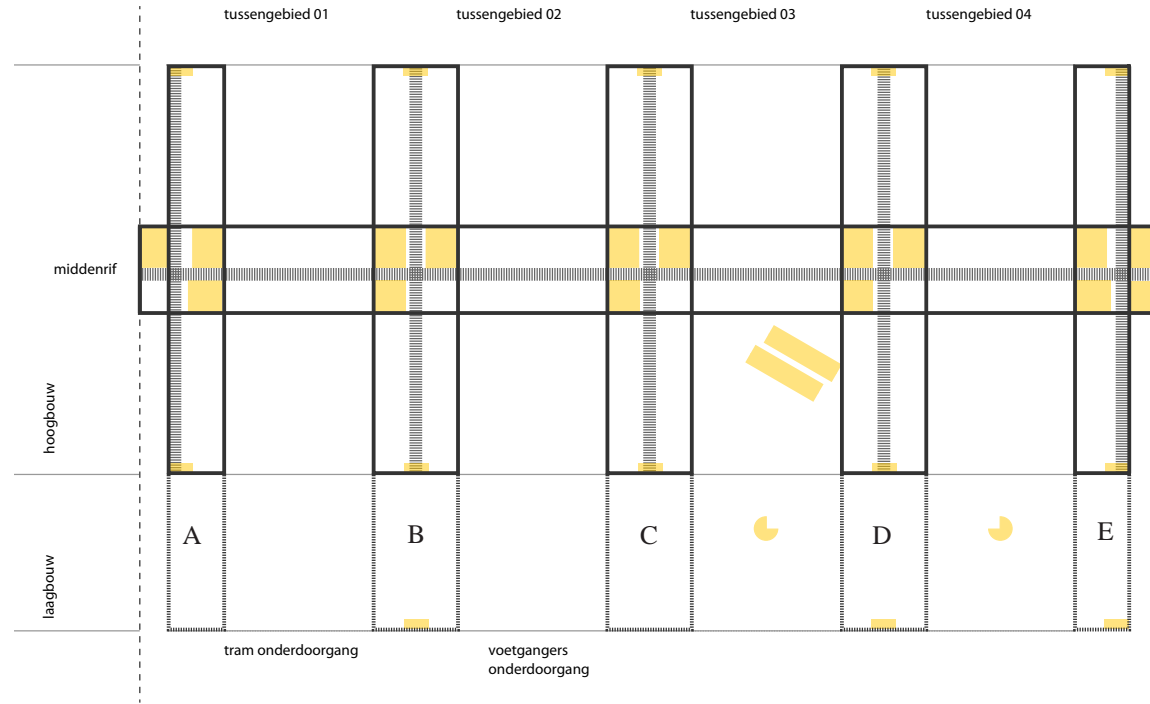

DEN HAAG CS / RIJNSTRAAT

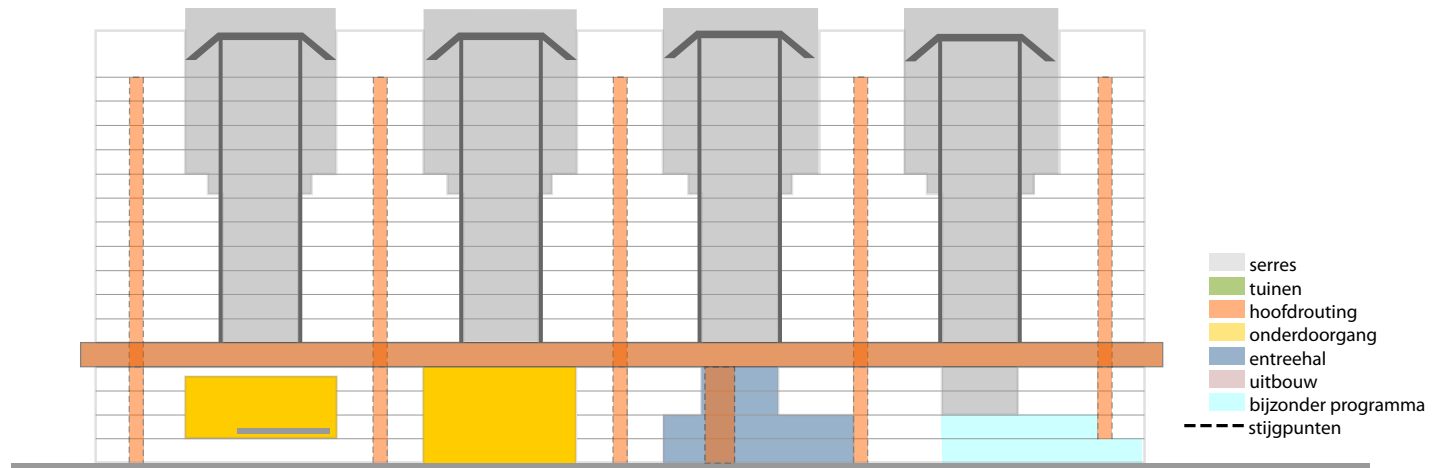
ORANJEBUITENSINGEL

⁹² Jacco v.d. Vegte e.a. *Marktconsultatie vernieuwing Rijnstraat 8*, Versie 1.0, dd 17 mei 2010 uitgave van de RGD
⁹³ Het BVO volgens de gebouwen catalogus van de Rgd is 105.885 m². Gebouwen databank Rgd. <http://62.212.78.116/Catalogus/objectview/tabularview.html?siteId=620> (mrt 2011)

VROM-GEBOUW INDELING SCHIJVEN

VROM-GEBOUW LANGSDOORSNEDE

Conceptueel beginsel en ruimtelijke structuur

De structuur van het VROM-gebouw wordt opgebouwd door vijf aaneengeschakelde kruisvormige beuken, waarvan de buitenste twee armen afgeknot zijn. Aldus ontstaat een dubbele kamstructuur, waarbij vijf schijven door een middenrif aaneengeschakeld worden. De ruimte tussen de schijven vormt aan beide zijde van het middenrif vier tussengebieden, architectonisch uitgewerkt tot serres. VROM bestaat uit schijven en de leegtes daartussen. Het blok wordt verticaal opgedeeld in een laagbouw en een hoogbouw. De schijven blijven ruimtelijke elementen, net als de serres.

De vijf schijven aaneengeschakeld door een middenrif zijn ook aan de buitenzijde van het gebouw expliciet aanwijsbaar. De schijven zijn leidend gemaakt in de perceptie van de massa, ongeacht de opzet van de plattegrond. Dit geldt ook voor de tussengebieden, die daarom steeds zo transparant mogelijk zijn gematerialiseerd. De schijf structuur wordt nog eens extra benadrukt door de blauw-rode elementen op de koppen van de schijven en de zijgevels van de buitenste twee schijven. Hierdoor wordt niet de blokvorm van het geheel maar juist de (richting van de) schijf als element benadrukt.

Zoals eerder beschreven, werd het ontwerp gebaseerd op de idee van geleiding, oriëntatie en het mathematisch plan. Deze waren bepalend voor de ruimtelijke structuur en vooral het leesbaar maken daarvan: Het is een gebouw met vijf vleugels aan beide zijden van het middenrif. Dat getal vijf is door iedereen in een opslag te tellen. Dit is de geleiding in horizontale sfeer.⁹⁴ Het geleden van het gebouw in onderdelen, visueel zichtbare stukken zou het gebouw behapbaar maken. Deze overzichtelijkheid zou ook de oriëntatie ten goede komen, ze moest een doolhofstructuur voorkomen. Met het doorvoeren van het mathematisch plan in elk onderdeel van het gebouw zou alles in het gebouw vanuit een overkoepelend systeem van verhoudingen leesbaar worden. Ook de hoofdroute speelde een belangrijke rol in de oriëntatie en geleiding van het gebouw. Die routing, de centrale hal, de roltrappen naar de verbingsstraat op de vierde verdieping en van daar stijgpunten per schijf, was gedacht als een ruimtelijk structurerend element in het

gebouw.⁹⁵ De splitsing van onder en bovenbouw middels de verbingsstraat wordt architectonisch benadrukt door een groen vakwerk op de koppen van het middenrif.

Concluderend

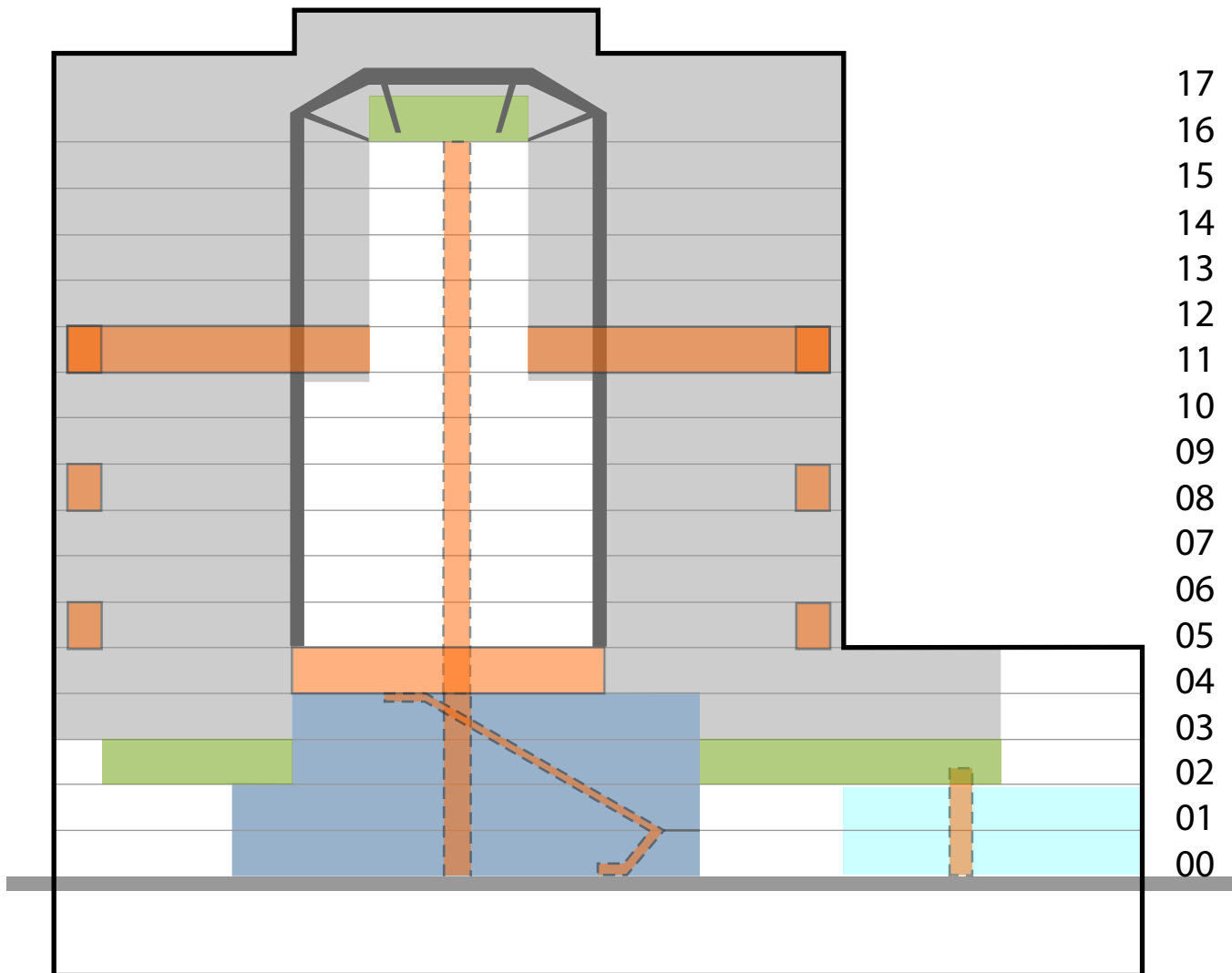
De vertaling van het vormconcept van de dubbele kam met tussengebieden in een volume van schijven, middenrif en tussengebieden, werd gecombineerd met een schematisch uitgewerkte routing. Deze twee samen vormen het conceptuele beginsel van het VROM-gebouw. Als bouwmassa vormt het een overzichtelijk geheel. Daarbij werd steeds gestreefd naar zowel het één maken van het blok als het leesbaar maken van de meest elementaire structuur. Op het schaalniveau van het blok zijn concept en artefact gelijk aan elkaar, ze zijn niet los van elkaar te beschouwen. Aan de buitenzijde leest het gebouw als een helder schema. De geleiding die voor overzichtelijkheid en oriëntatie moest zorgen, leidde intern juist tot desoriëntatie en herhaling. Het gebouw werd door die geleiding als het ware opgeknipt in delen. Een onderdeel kreeg zo een eigen identiteit, bijvoorbeeld de serre is een los te behandelen gebouwonderdeel. Maar daardoor kreeg het gebouw acht vergelijkbare serres, met eenzelfde opbouw en gevel. Dat komt het overzicht en de interne oriëntatie niet ten goede. Het mathematisch plan lag ten grondslag aan de maatverhoudingen in het grote geheel, maar ook aan de gevelindeling en de verhoudingen in kantoorafmetingen etc. De vraag is of er eenheid ontstaat in het opgeknipte – gelede – gebouw, door de gevelindeling te verhoudingsgewijs te relateren aan de maatverhouding van het blok als geheel. Het klinkt logisch en beredeneerd, maar in de praktijk blijkt deze link niet als zodanig leesbaar. Hierdoor blijven de verschillende gebouwdelen individueel herkenbaar.

VROM-GEBOUW ZICHT LANGS DE GEVEL AAN DE RIJNSTRAAT

- serres
- tuinen
- hoofdrouting
- onderdoorgang
- entreehal
- uitbouw
- bijzonder programma
- stijgpunten

Routing

Het gebouw kent een getrapte entree. Eerst betreedt men de onderdoorgang. Die kent verschillende opties. Men kan in een rechte lijn (onder) het complex door, men kan een van de winkelpanden in de zijgevels van de onderdoorgang betreden, of men kan het kantoorcomplex lateraal binnengaan. Dit laatste kan via de entree die leidt naar de fietskelder, maar uiteraard ook via de hoofdentree. In de zijgevel van de onderdoorgang bevinden zich twee draaideuren die leiden tot de entreehal van het complex. Eenmaal in de entreehal wordt men geacht via de (rol) trappen naar vloer vier te gaan: de verbindingsstraat, die functioneert als een soort sorteerlaag. Van daar kan men een schijf kiezen en met lift of trap een verdieping aandoen. De stijpunten bevinden zich op de kruising van middenrif en schijf. Zoals al aangegeven is de hoofdroute - centrale hal, roltrappen naar de verbindingsstraat op de vierde verdieping en van daar stijpunten per schijf - binnen het gebouw een ruimtelijke spil.

De verdiepingen boven de verbindingsstraat hebben steeds eenzelfde basis: via het middenrif en de schijven. Dit wordt op verschillende verdiepingen aangevuld met alternatieve circuits als loopbruggen of extra ruimte rondom de stijpunten. Precieze routing per vloer wordt nader toegelicht bij de beschrijving van de plattegronden verderop.

De laagbouw heeft een eigen entree op de begane grond aan de Oranjobuitensingel. Deze entree leidt direct tot een grote open ruimte (thans in gebruik door het Atelier Rijksbouwmeester). Vanuit die ruimte kan men via twee wenteltrappen naar de verdiepingen erboven. Tussen de begane grond van de laagbouw en de entreehal is een ook directe verbinding.

Concluderend

De routing van het gebouw is schematisch opgebouwd en uitgewerkt. Entreehal > roltrap > verbindingsstraat > verticale schijf. Eenmaal in het 'sorteersysteem' worden er wel alternatieven geboden, bijvoorbeeld via de loopbruggen. Die alternatieven worden in de praktijk echter nauwelijks gebruikt. De alternatieve routes bieden verrassende perspectieven door het spel met sequentie van ruimte en doorzichten op de verschillende gebouwdelen, zoals de tuinen, de serres of de gevels. Het overzicht dat hiermee gepaard gaat, komt de oriëntatie ten goede. De meest gangbare route via het middenrif een van de vleugels in daarentegen mist die kwaliteit. Deze werkt, door de herhaling en gebrek aan (uitzicht op) herkenningspunten, desoriënterend.

UNILEVERGEBOUW IN ROTTERDAM

FORD FOUNDATION IN NEW YORK [HTTP://LEBBEUSWOODS.WORDPRESS.COM](http://LEBBEUSWOODS.WORDPRESS.COM)

FORD FOUNDATION IN NEW YORK [HTTP://TRAVELDOGLET.WORDPRESS.COM/](http://TRAVELDOGLET.WORDPRESS.COM/)

Type

De gekozen serretypologie koppelde Hoogstad historisch aan de serres uit de Indische wijk in Den Haag (archipelbuurt). Deze werden uitvergroot voor VROM.⁹⁶ Zo werden de serres opgevoerd als een typisch Haags fenomeen. Dit was echter niet het ‘echte’ verhaal achter de typologische keuze, aldus Hoogstad. Dat was intuïtiever en had te maken met ruimtelijke ervaring en sequentie van ruimten. Dit verhaal dacht hij echter niet te kunnen gebruiken als onderbouwing van zijn serreconcept, omdat ruimtelijke ervaring moeilijk uit te leggen is.⁹⁷ “Het gaat over het imaginaire en de sequentie van ruimtes. Door een andere ruimte (serre) naar buiten kijken maakt bijvoorbeeld dat de maat van die tussenliggende ruimte de schaal aangeeft. Het verhaal over de serres in de Indische wijk werd ondersteund door de heren Lemstra, Evers en Bekker. Daarmee werd het mogelijk te VROM toch te bouwen, ondanks constante ‘oorlog’ met de inspraakgroep.”⁹⁸ Maar ook de ruimtelijke ervaring lijkt niet de enige onderbouwing van het type.

Grote glasoverkapte ruimtes zijn ‘in de mode’ op dat moment, zoals beschreven in de publicatie in Bouw.⁹⁹ Het is in die zin niet vreemd dat Hoogstad met een dergelijk type komt. De gesignaleerde problematiek van Sick Building Syndrome maakt dat men opnieuw nadent over de opzet en opbouw van kantoren. Klimatologische verbetering van de binnenmilieu speelt hierbij een grote rol. Hoogstad kiest voor een atriumoplossing maar onderzoekt ook andere bouwtypes, zoals in het deel over onderzoek beschreven. De keuze voor het gebruikte type komt vooral voort uit de eerder beschreven wensen van de toekomstige gebruikers, bijvoorbeeld de wens om de kantoorramen te kunnen openen op een locatie waar geluid- en windbelasting hoog zijn. Maar ook de wens om de verschillende diensten zichtbaar te maken in het complex (5 schijven).

Hoogstad gebruikte in het VROM-gebouw het motief van het atrium als een intermediair tussen de binnenwereld van het kantoor en de rumoerige buitenwereld van de stad. Opmerkelijk genoeg was in de praktijk van de Rijksgebouwendienst een paar jaar eerder ook een heel andere variant van het atriumconcept beproefd: Herman Hertzbergers ontwerp voor het Ministerie van Sociale

Zaken (1979-1990). Ook hier wilde men de ramen open kunnen zetten. Ook hier leidde het tot een relatief diep en maximaal tien verdiepingen hoog bouwvolume met veel geveloppervlak.¹⁰⁰ Bij Hertzberger bemiddelt het atrium niet tussen binnen en buiten, maar is het uitsluitend een middel om het interieur te organiseren. Het gebouw wordt geplooid om zoveel mogelijk vertrekken aan de buitenzijde te krijgen. De kantoorruimtes zijn naar buiten gelegd passend binnen de grillige contour van Hertzbergers structuralistische fort. De oplossing die Dick C. Apon kiest met het zijn ontwerp voor “De Apenrots”, het ministerie van Buitenlandse zaken (1974 -1984) laat een derde type zien: een verjongende hovenstructuur, zonder atria of serres. De diagonale kruisvorm van het gebouw maakte het mogelijk veel mogelijk kantoren aan gevels te plaatsen.

Het antwoord op de vraag om veel geveloppervlak wordt voor alle drie de ministeries gezocht in het plooiën van de buitengevels gevels. Apon maakt hoven, Hertzberger combineert een geplooid gevel met interne atria, Hoogstad maakt van de hoven serres en laat ze bemiddelen tussen binnen en buiten.

Na oplevering van Hoogstads VROM werd enerzijds benadrukt dat het gebouw een oude typologie was in een nieuw jasje. Dit werd gedaan omdat het ‘onbekend maakt onbemind’ sterkt leek te gelden voor VROM. Ondanks alle onderzoeken bleef het voor velen de vraag of dit type gebouw een antwoord zou bieden op de geformuleerde wensen, problemen en beleidspunten. Met de oude typologie doelde men op het vertrouwde type van de bouwvolumes in het VROM-gebouw met weglating van de serres – de dubbele kam. Deze opzet werd vergeleken met het door Albert Kahn ontworpen General Motors Building in Detroit (1917-21).¹⁰¹ Tegelijkertijd werd gesuggereerd dat het gebouw een product was van voortbouwen op een relatief nieuw type: het kantoorgebouw met binnenatrium. De oplossing van Hertzberger werd bestudeerd, maar voor de noviteit van een kantoor type dat zich van een binnenatrium bediende, werd vooral verwezen naar de Ford Foundation in New York (1963-68) van Kevin Roche en John Dinkeloo. Dat gebouw lijkt ook een voorloper van het later door

Hoogstad ontworpen Unileverkantoor in Rotterdam. Hoogstad combineert in het VROM-gebouw : de basisfiguur van kantoordelen uit het General Motors Building met het atriumprincipe uit de Ford Foundation.

Concluderend

De oplossing in de vorm van een combinatie van de atriumtypologie en die van de dubbele kam maakte het project vernieuwend. Tegelijkertijd bood het ontwerp een antwoord op de aanwezige randvoorwaarden. Het heeft als nieuw type historische wortels maar wordt door Hoogstad nooit gepresenteerd als uitkomst of climax van een typologische ontwikkeling, enkel als het enige mogelijke antwoord op de gebruikerswensen en locatie eisen. De atriumtypologie wordt regelmatig ingezet, de specifieke uitwerking van het type in een ‘dubbele kam met atria’ is daarna nauwelijks herhaald.

---

96 Interview Dik en Jan Hoogstad dd 27 januari 2011

97 Interview Dik en Jan Hoogstad dd 27 januari 2011

98 Interview Dik en Jan Hoogstad dd 27 januari 2011

99 Bijlage BOUW nummer 9, 4 mei 1990 Grote glasoverkapte ruimte

100 Rutten, Jan, *Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid*. Uitgeverij 010, 1991. p12

101 Rossem, Vincent van, Mijlpaal in kantoor ontwerp in: Rutten, Jan, (red.). *Ministerie Van VROM*. Rotterdam: Uitgeverij 010, 1993.

GENERAL MOTORS BUILDING IN DETROIT [HTTP://EN.WIKIPEDIA.ORG](http://en.wikipedia.org)

HOVEN EN INTERNE ARTIA VAN
HERTZBERGER: MINISTERIE
VAN SOCIALE ZAKEN EN
WERKGELEGENHEID. MAPS.
GOOGLE.NL

DE HOVEN VAN APON:
MINISTERIE VAN BUITENLANDSE
ZAKEN. MAPS.GOOGLE.NL

HOVEN WORDEN SERRES:
HOOGSTADS MINISTERIE VAN
VROM. MAPS.GOOGLE.NL

Deelwaardestelling object

Typologische vernieuwing

De genese van het gebouw heeft in architectonisch opzicht een dubbel perspectief: het gebouw is gemaakt om in zijn stedenbouwkundige context als een geheel te functioneren en te worden waargenomen, tegelijkertijd is het ontwerp door routing en geleiding gericht op de sequentie van ruimtelijke ervaringen. De stedenbouwkundige keuze voor een groot volume op deze locatie leidde tot de serre typologie en de dubbele kamvorm. Met die typologische vernieuwing bood het ontwerp ook een antwoord op de vooraf gestelde randvoorwaarden. Het gebouw behoort tot een familie van typologische oplossingen als antwoord op de op dat moment prangende vraag naar een ander soort ministerieel kantoorgebouw. (zie ook deel C)

Conceptueel beginsel

De vertaling van het vormconcept van de dubbele kam met tussengebieden in een volume van schijven, middenrif en tussengebieden, werd gecombineerd met een schematisch uitgewerkte routing. Deze twee samen vormen het conceptuele beginsel van het VROM-gebouw. Als bouwmassa vormt het een overzichtelijk geheel. Daarbij werd steeds gestreefd naar zowel het één maken van het blok als het leesbaar maken van de meest elementaire structuur. Op het schaalniveau van het blok zijn concept en artefact gelijk aan elkaar, ze zijn niet los van elkaar te beschouwen.

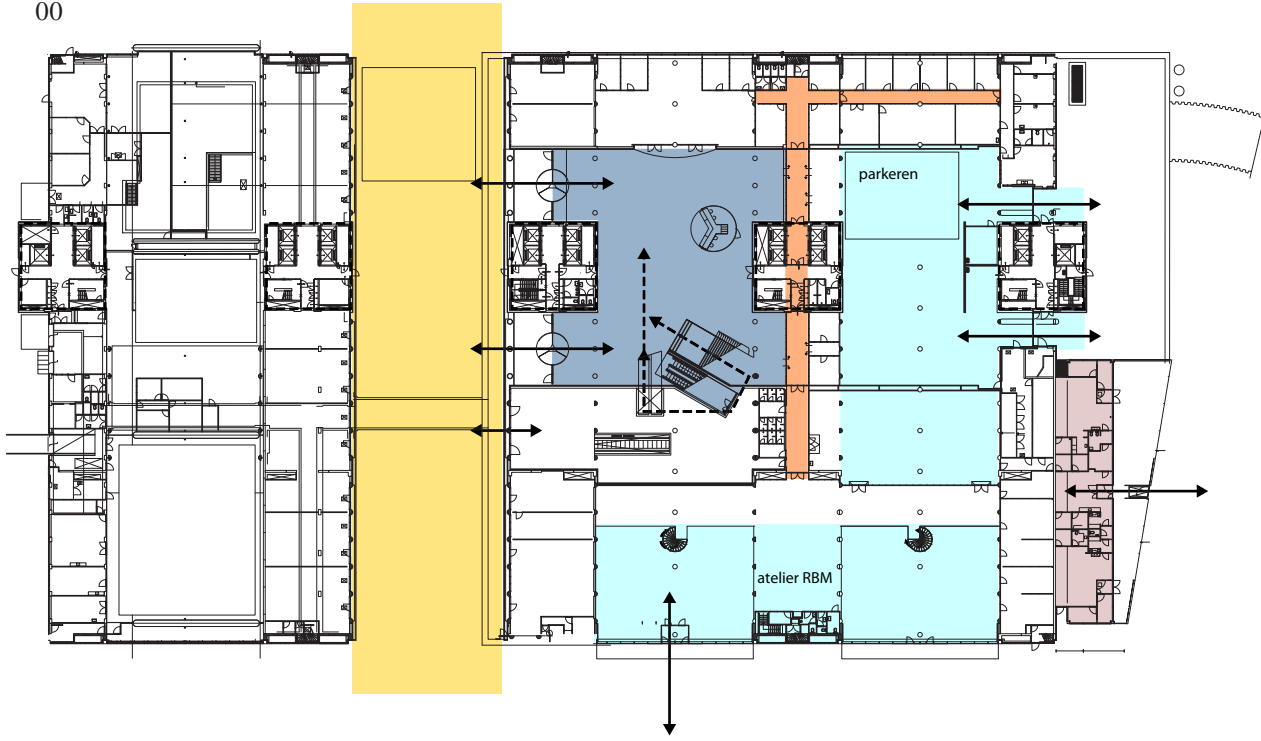
Aan de buitenzijde leest het gebouw als een helder schema. De geleiding die voor overzichtelijkheid en oriëntatie moest zorgen, leidt intern tot herhaling en desoriëntatie. Een onderlegger in de vorm van een mathematisch plan lijkt logisch om de gebouwdelen tot een geheel te smeden, maar werkt niet als zodanig.

Route door het gebouw

De routing van het gebouw is schematisch opgebouwd en uitgewerkt. Entreehal > roltrap > verbindingsstraat > verticale schijf. In de bovenbouw worden alternatieven geboden, bijvoorbeeld via de loopbruggen. Het overzicht dat hiermee gepaard gaat, komt de oriëntatie ten goede. De meest gangbare route via het middenrif een van de vleugels in daarentegen mist die kwaliteit. Deze werkt, door de herhaling en gebrek aan (uitzicht op) herkenningspunten, desoriënterend.

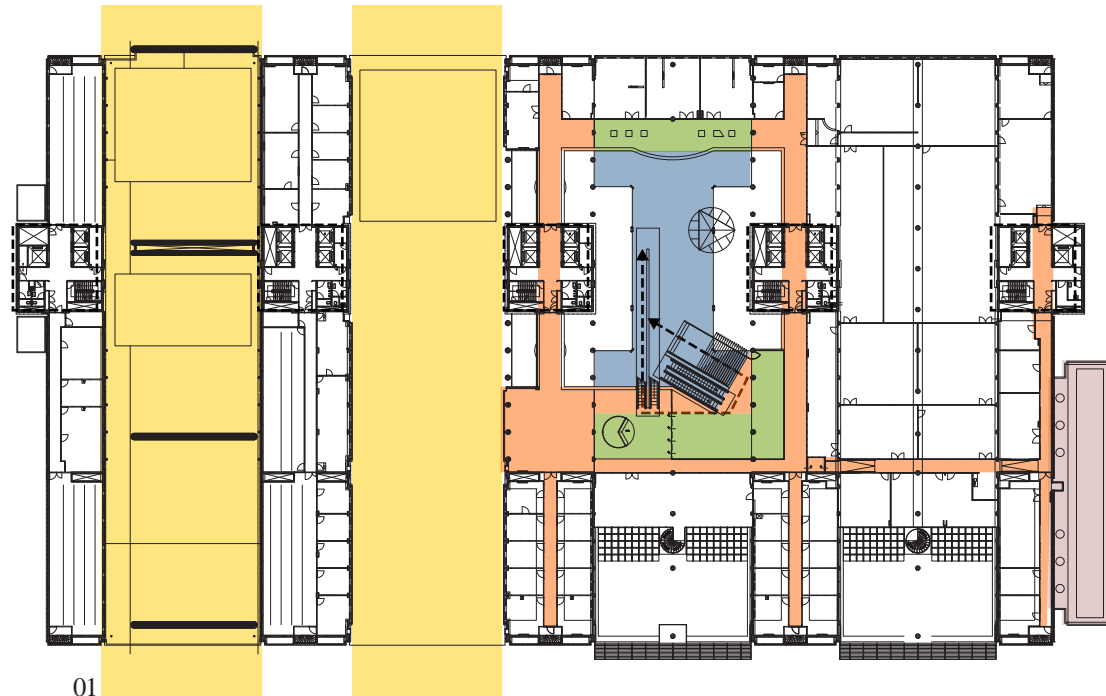

00

- serres
- tuinen
- hoofdrotuing
- onderdoorgang
- entreehal
- uitbouw
- bijzonder programma
- stijpunten

52

01

Elementen

Een aantal onderdelen van het gebouw is reeds de revue gepasseerd. Dit hoofdstuk behandelt de essentiële elementen waaruit het gebouw is opgebouwd een voor een. Dit zijn de serres, de kernen, de verbindingsstraat, de entreehal, de kantoorvleugels, de voetgangersonderdoorgang, het dak en de buitengevels. Deze worden beschreven en geanalyseerd aan de hand van opbouw, compositie, materialisering, detaillering, kleur en ornament.

Voor een goed begrip van de functionele opbouw wordt eerst per plattegrond beschreven wat de opzet, de ruimtelijke werking en het programma is.

Functionele opbouw

De plattegronden zijn in drie lagen op te delen, laag 00 tot en met 03 vormen de onderbouw, laag 04 de verbindingsstraat en laag 05 tot en met 16 de bovenbouw.

De dubbele kam is te beschouwen als de basisopzet van de plattegronden, de bovenbouw conformeert zich hieraan. De plattegrond van de bovenbouw volgt de hiervoor beschreven ruimtelijke structuur en heeft in basis steeds dezelfde opbouw: schijven en tussengebieden, in het midden verbonden door het middenrif. Op de kruispunten van schijf en middenrif bevinden zich de liftschachten, het trappenhuis en toiletgroepen. De schijven hebben een middengang en kantoorranden, op de kopse kanten van de schijven bevinden zich aan weerszijden noodtrappenhuizen. De onderbouw heeft een afwijkende opzet. Het hoogbouw- en het laagbouwdeel worden apart van elkaar behandeld.

Onderbouw 00 - 03

De verdiepingen 00-03 omvatten samen de grootste elementen in de onderbouw: de entreehal en de onderdoorgang. De verdiepingen worden derhalve gezamenlijk besproken.

Opzet: in de onderbouw en vooral op de begane grond is de opzet met de schijven en het middenrif minimaal herkenbaar, wel wordt het grid overgenomen. De schijvenstructuur wordt gevolgd door de kolommen. Ook andere ruimtelijke elementen worden zoveel mogelijk op het grid van de schijven geplaatst. De entreedeuken bevinden

zich bijvoorbeeld 'op' de middengang van de schijf C. (plattegrond 00)

De onderdoorgang bevindt zich ter plaatse van tussengebied 02 over vier verdiepingen. De entreehal beslaat tussengebied 03 over vier verdiepingen. (doorsnede pag 49) Via de begane grond van schijf E komt men in tussengebied 04, de parkeergarage entree. Tussengebied 01 bevat op de begane grond kantoor- en opslagruimte. Daarboven ligt de tramtunnel. (doorsnede pag 51)

Verdieping 01 tussen schijf C en E is ingericht als rondgang, om de entreehal. Laag 02 en 03 zijn kantoorlagen met kantoorruimte in de schijven en op de kopse kant van tussengebieden 03 en 04. Ze kijken uit op de entreehal of de Moorse tuin.

De verbinding tussen het noordelijke en het zuidelijke deel van het gebouw op verdieping 01 t/m 03 loopt onderlangs - via de onderdoorgang - of bovenlangs - via de verbindingsstraat. De schijven hebben in de onderbouw geen van allen een directe verbinding via het middenrif, deze opzet begint pas vanaf de verbindingsstraat.

De laagbouw heeft op de begane grond een open vloerveld dat zich uitstrekt tussen schijf C en E, met andere woorden tussengebied 03 en 04. Dit open vloerveld is tot aan de wenteltrappen twee verdiepingen hoog.

Ten zuiden van schijf E bevindt zich de uitzondering op de blokvorm van het gebouw: een verdiepingshoge uitbouw. (voormalig kinderdagverblijf)

Ruimtelijk: Via de onderdoorgang komt men bij de hoofdentree van het gebouw, die wordt gevormd door twee draaideuren. De entreehal die daarop volgt is groot, hoog en open en sluit aan de op beide serres in tussengebied 03 (zie dwarsdoorsnede). Diagonaal in deze ruimte bevinden zich de (rol)trappen naar de verbindingsstraat (op verdieping 04). De laagbouw wordt ook via de entreehal ontsloten, maar wordt aan het zicht onttrokken door de opstelling van de trappartij en scheidingswand.

In de entreeruimte/serre hangt het metershoge kunstwerk van Vera Galis.

Het open gevelbeeld van de tussengebieden wordt aan beide zijde tot op de grond toe doorgetrokken, de kopse kanten van de schijven aan de buitenkant van het gebouw worden expliciet gemaakt. Deze werking gaat binnen verloren daar de kopse kanten aan beide zijden van de tussengebieden op laag 00 en 01 nauwelijks doorzicht naar buiten bieden. Op laag 02, 03 en 04 bevatten tussengebieden

03 en 04 op de kopse kant aan de laagbouwzijde kantoorruimtes. Tussengebieden 01 en 02 zijn open, voor de voetgangersonderdoorgang en de tram.

Programma: algemeen geldt dat het gebouw vanaf verdieping 01 enkel toegankelijk is met een toegangspasje. Publieke functies bevinden zich op de begane grond. Daarboven heeft het gebouw voornamelijk een kantoorfunctie.

Schijf A en B en het gebied ertussen (tussengebied 01) zijn gevuld met winkels en kantoorruimte voor de HTM. Tussengebied 02 is de onderdoorgang. Schijf C bevat naast de entree ook winkelruimte en de entree naar de fietsenstalling. Tussengebied 03 is de entreehal, inclusief een deel van schijf D. Op de begane grond bevat Schijf E de entree naar de ondergrondse parkeergarage. Tussengebied 04 is onderdeel van de parkeergarage. Op verdieping 02 tussen schijf D en E ligt een van de 'tuinen van VROM': de Moorse Tuin.

In de open ruimte tussen schijf C en E in de laagbouw is het Atelier Rijksbouwmeester gevestigd.

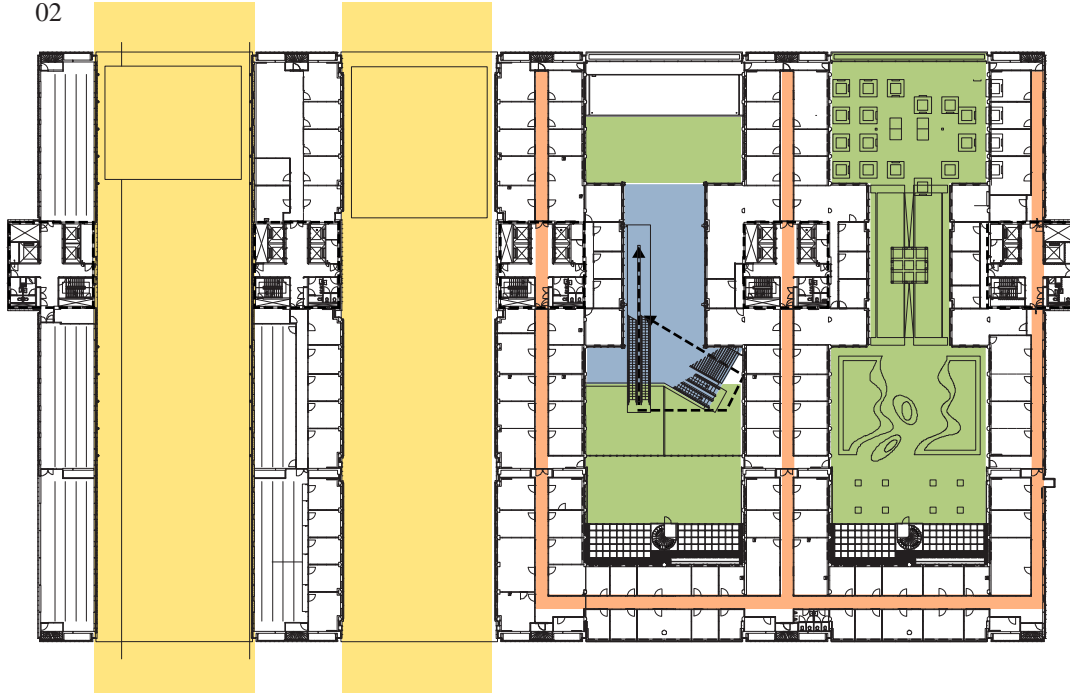
Verbindingsstraat 04

Opzet: organisatorisch is de vierde laag een belangrijke verdieping. Het is de verbindingsstraat. De idee is dat de gebruiker vanuit de entreehal naar deze verdieping gaat via de roltrap, om vervolgens een van de schijven te kiezen om met de lift of trap verder te gaan. Op deze verdieping wordt het middenrif als ruimtelijk element geïntroduceerd.

Ruimtelijk: vanuit deze straat dwars door het gebouw zijn alle schijven bereikbaar en zichtbaar. De oriëntatie van deze verdieping is horizontaal. De verbindingsstraat heeft lichthoven in de tussengebieden. Dit was een compromis, Hoogstad wilde deze verdieping eigenlijk extra benadrukken door haar een dubbele hoogte te geven. De verdieping is opgezet als liggende schijf die het gebouw opdeelt in een onder en een boven. Dit wordt ruimtelijk benadrukt door de groene vakwerkornamenten op de koppen aan de buitenzijde van het gebouw.

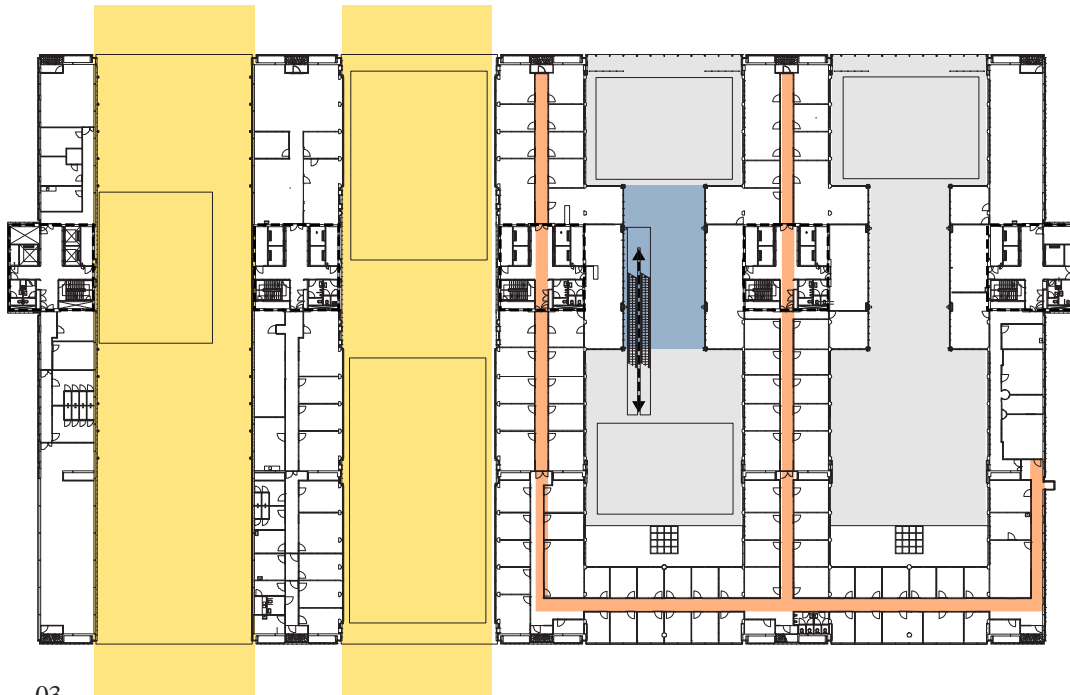
Programma: behalve de organisatorische functie van de verbindingsstraat bevinden zich op deze verdieping ook het restaurant en de keuken, kantoorruimte en een aantal vergaderzalen. Boven de tramtunnel bevinden zich de keuken en een deel van het restaurant.

02

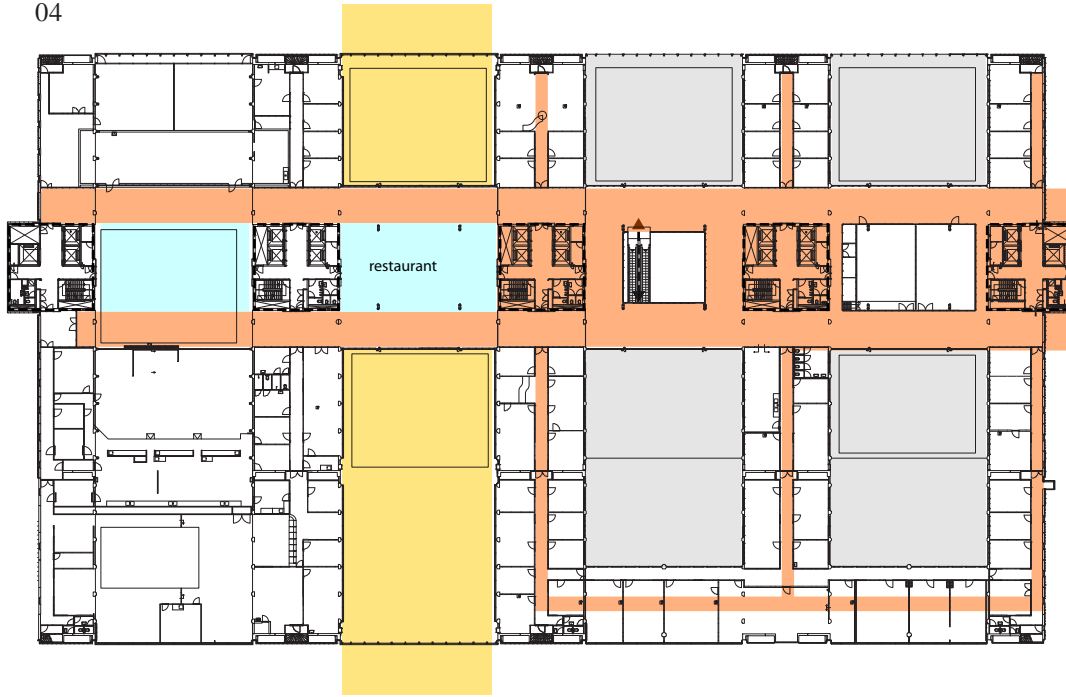
- serres
- tuinen
- hoofdrouting
- onderdoorgang
- entreehal
- uitbouw
- bijzonder programma
- stijpunten

03

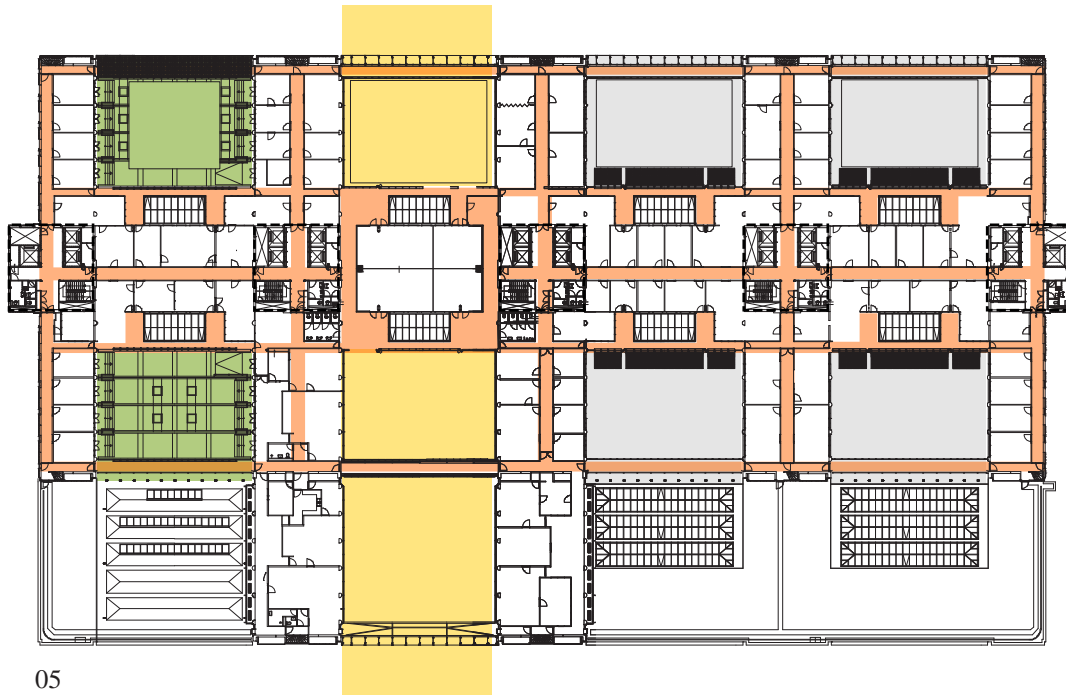

04

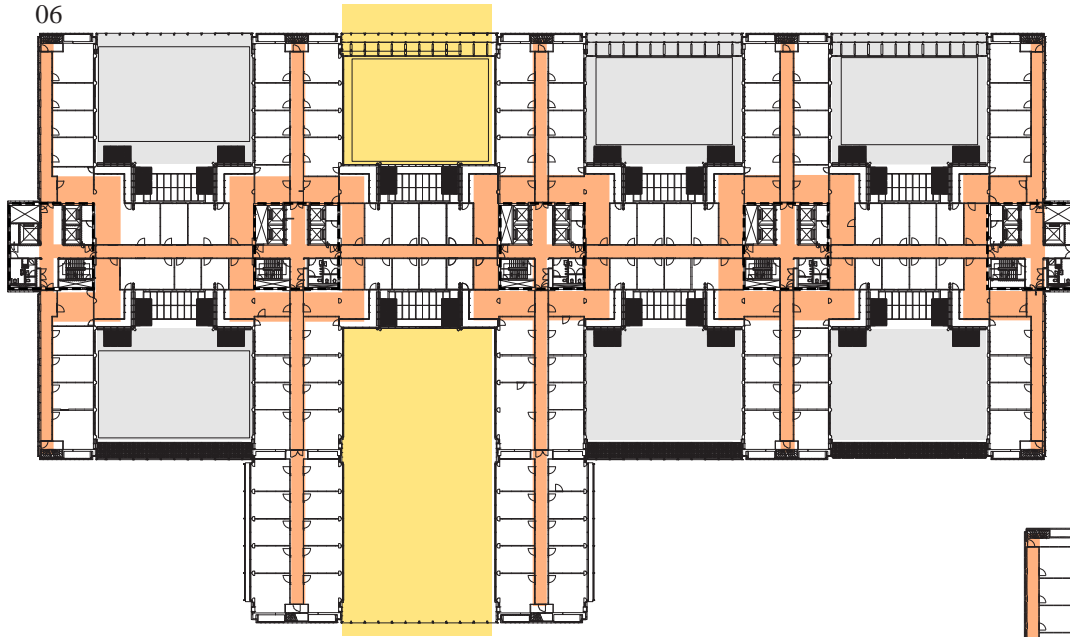

- serres
- tuinen
- hoofdrouting
- onderdoorgang
- entreehal
- uitbouw
- bijzonder programma
- stijpunten

05

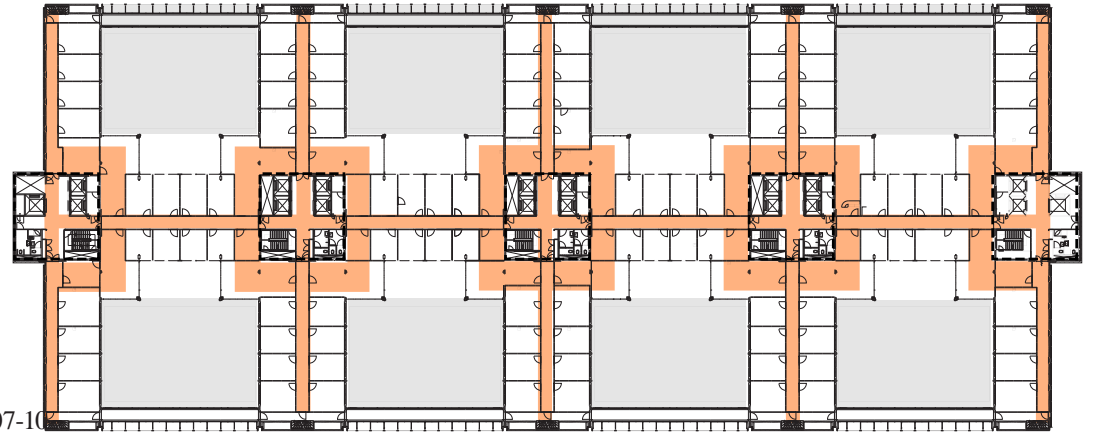

06

- serres
- tuinen
- hoofdrouting
- onderdoorgang
- entreehal
- uitbouw
- bijzonder programma
- stijpunten

07-10

Bovenbouw 05-16

05

Opzet: de eerder beschreven ruimtelijke structuur van schijven en tussengebieden, verbonden door een haaks geplaatst middenrif, is hier expliciet aanwezig. Op de kruispunten van schijf en middenrif bevinden zich de liftschachten, het trappenhuis en toiletgroepen. De schijven hebben een middengang en kantoorranden, op de kopse kant bevinden zich aan weerszijden noodtrappenhuisen.

In de hoeken van de serres rondom de trappenhuisen bevinden zich extra kantoorruimtes.

Op deze verdieping is de vloer van de serre in tussengebied 01 boven de keuken en de onderdoorgang voor de tram. Op verdieping 05 zijn de koppen van de schijven in tussengebied 02, 03 en 04 verbonden middels loopbruggen door de serres. Deze loopbruggen vormen een alternatieve – maar nauwelijks gebruikte - route van schijf naar schijf. Rondom de stijpunten en aan beide zijden van het middenrif is op deze verdieping extra verkeersruimte.

De voetgangersonderdoorgang is 5 lagen hoog, en snijdt het gebouw ook op deze laag doormidden. Het middenrif en de loopbruggen hangen in de onderdoorgang.

Ruimtelijk: ruimtelijk biedt deze verdieping veel verschillende perspectieven door het grote aantal routes, zichtlijnen en oriëntatiepunten. Het is de eerste verdieping waarop alle acht de tussengebieden uitgewerkt zijn als serre, en als zodanig functioneren.

Programma: Deze laag was bedoeld als verdieping voor de departementsleiding, ministers, directeuren-generaal, de secretaris-generaal etc. en bevat kantoren en vergaderruimtes.

06-11

Opzet: verdieping 06-11 hebben net als verdieping 05 de basis opzet met uitgeschoven binnenhoeken (oksels). Verdieping 08 en 11 bieden een alternatieve route via de loopbruggen. De loopbruggen op verdieping 11 maken een rondgang door de serres, ze verbinden dus niet alleen de koppen van de schijven maar bieden ook een volledig zwevende route door de serre.

Op laag 06 bevindt zich het 'dak' van de voetgangersonderdoorgang, waarboven tussenruimte 02 als serre doorloopt.

Ruimtelijk: Hoewel ruimtelijk zeer eenvoudig van opzet is oriëntatie in het gangenstelsel soms lastig, door de herhaling

van gelijke indeling van vloeren en schijven. De schijven met middengang en kantoren aan twee zijden zijn weinig ruimtelijk. De open opzet van de serres wordt daar niet ervaren.

Alle kantoren hebben uitzicht op een tot serre uitgewerkte tussenruimte, en via deze serre op Den Haag.

Verdieping 11 biedt een bijzondere ruimtelijke ervaring door middel van een rondgang over de loopbruggen door de serres.

Programma: kantoren, vergaderruimtes.

12-15

Opzet: deze lagen liggen dicht bij het basisprincipe. Ze kennen enkel een middengang en armen met kantoorruimtes. De uitgeschoven hoeken en alternatieve routes zijn verdwenen.

Ruimtelijk: schematisch helder, herhaling van elementen, weinig articulatie, ruimtelijke ervaring van de serre is minimaal. Alle kantoren hebben uitzicht op een tot serre uitgewerkte tussenruimte, en via deze serre op Den Haag.

Programma: kantoren, vergaderruimtes.

16

Opzet: deze verdieping is een open vloer over de volledige breedte van het middenrif. Het is het dak van het middenrif, waarbij dakterrassen zijn gerealiseerd tussen de ruimteconstructie, met uitzicht in de serres. Deze verdieping is enkel met de trap te bereiken, niet met de lift.

Ruimtelijk: zeer open, het is een open verbinding tussen de serres aan weerszijde van het middenrif. Het beeld wordt gedomineerd door de grote constructieve elementen van de jukconstructie.

Programma: Op laag 16 bevinden zich daktuinen met uitzicht in de serres. In de armen zijn installaties ondergebracht.

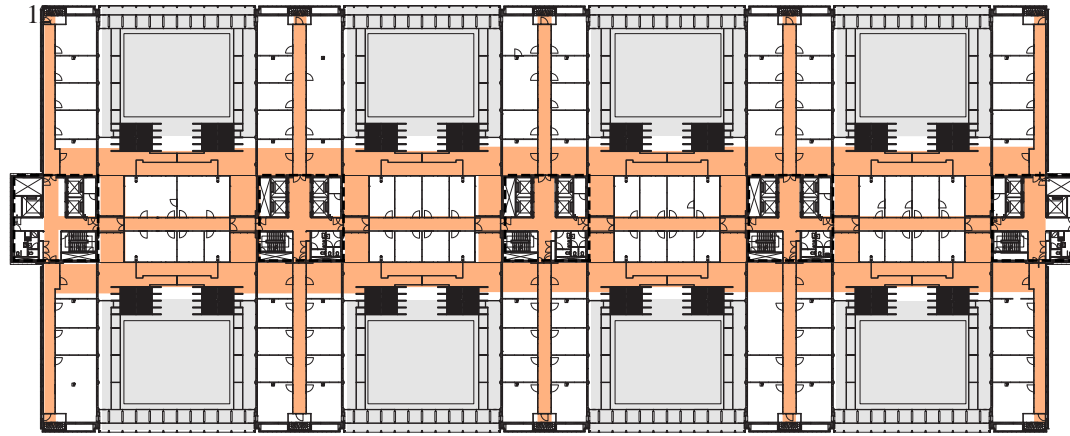
Concluderend

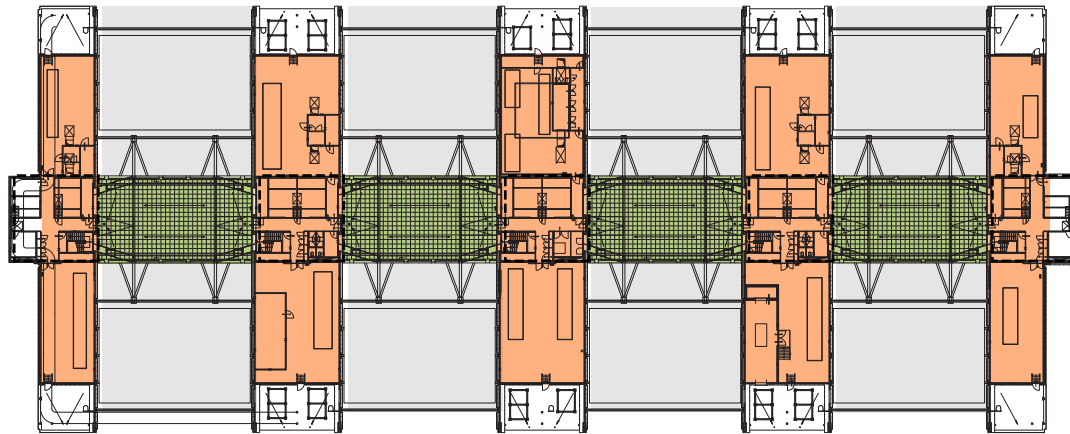
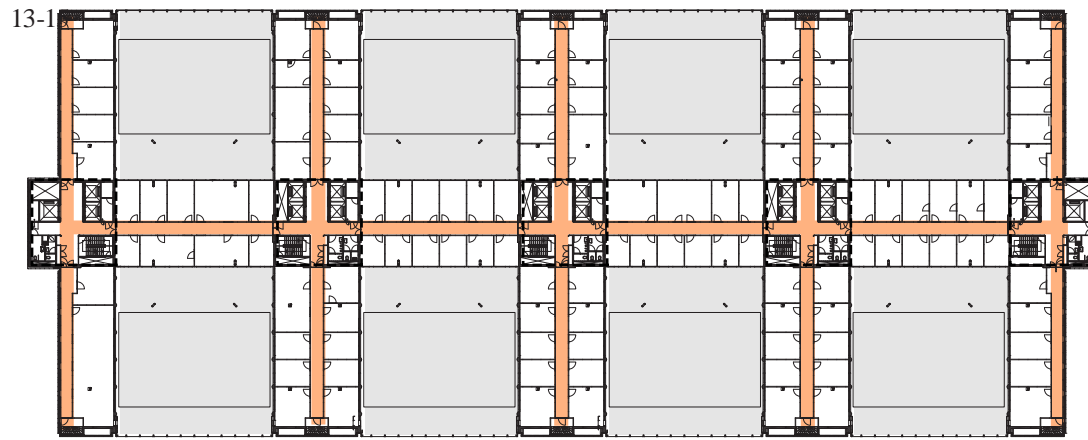
Uit de omschrijving van de plattegronden blijkt dat routing en oriëntatie belangrijke begrippen zijn in de opbouw van de plattegronden. Tegelijkertijd blijkt dat de opbouw van het complex twee verschillende invalshoeken heeft. Het gebouw is ruimtelijk op te delen en te beschrijven aan de hand van de stapeling van vloeren, maar ook op te knippen in verschillende gebouwdelen, zoals de serres, de kernen, de schijven en de jukconstructie. Ruimtelijk en functioneel ontstaat er wrijving daar waar de interne organisatie van een plattegrond niet aansluit op de werking van de in het schema opgenomen onderdelen. De schijven en het middelfrif vormen bijvoorbeeld op verhelderende en eenduidige wijze de grote structuur, maar de interne organisatie werkt, mede door de herhaling en de eenvormigheid van het onderdeel desoriënterend. (Zie ook paragraaf routing pp 49)

- serres
- tuinen
- hoofdrouting
- onderdoorgang
- entreehal
- uitbouw
- bijzonder programma
- stijpunten

Essentiële elementen

Per onderdeel wordt steeds aandacht geschonken aan compositie en opbouw, materialisering, detaillering, kleur en ornament. Behandeld worden de serres, de jukconstructie de kernen, de verbingsstraat, de kantoorvleugels, de entreehal, de onderdoorgang, de buitengevels en het dak.

Serres

De serres zijn open ruimtes gelegen tussen twee schijven, waarbij beide zijden van het gebouw een eigen serre krijgen die steeds over het middenrif met elkaar verbonden zijn. Ze zijn omspannen met glazen puin en zijn ongeveer 20x20 meter diep en breed. De hoogte van de hoogste serre is ongeveer 50 meter. De serres worden afgesloten met grote schuifdaken. Vrijwel alle kantoren hebben via de serre zicht op Den Haag. De serres staan in open verbinding met de kantoren, via schuiframen.

In tussengebied 01 begint de serre op verdieping 05, en ze bevindt zich boven de tramdoorgang.

In tussengebied 02 begint de serre op verdieping 06 deze serre bevindt zich boven de voetgangersonderdoorgang en heeft geen 'vloer'.

In tussengebied 03 begint de serre in de entreehal.

In tussengebied 04 begint de serre op verdieping 03 in de Moorse tuin.

De serres zijn hoge leegtes, gematerialiseerd door de binnengevels van de schijven en het middenrif, de transparante buitengevel en het dakvlak. Als ruimte functioneren ze als een tussenstap – tussenklimaat – tussen kantoor en buiten.

De binnengevels van de schijven, en daarmee de zijgevels van alle serres, zijn opgebouwd uit witte prefab π -frames, met daartussen een driedimensionaal geometrisch patroon van stijlen en vlakken. Een samenspel van tegen elkaar geplaatste π -frames, een wit kozijn, gele verticale banden tussen kozijn en π -frame, zwarte vierkante kozijn die op het grote kozijn liggen, en achter het glasvlak een witte convector. De gevels van het middenrif kennen eenzelfde ritme, maar een andere vlakverdeling, zonder π -frames en een andere materialisering en soberdere kleurstelling.

De gevels van de erkerhoeken kennen een zelfde opbouw als de gevel van het middenrif.

De serres worden breder na de 11e verdieping, waar de

binnenhoeken geen uitgeschoven erkerhoek meer hebben. Op de 11e verdieping heeft iedere serre twee balkons, boven op de uitgeschoven hoeken van waaruit zicht is de serres in. Ze bieden ook de toegang tot het loopbrugcircuit op deze verdieping.

De binnengevels zijn het duidelijkst herkenbaar als een vorm van architectuur, die met het structuralisme van Theo Bosch in zijn ontwerp (met Martien Jansen) voor de Faculteit der Letteren in Amsterdam verwant is. Samenhang wordt gevormd door een motief uit vierkanten die in combinaties – bepaald door de maatverhoudingen uit het mathematisch plan - verschillende gevelonderdelen bepalen. Er is ook samenhang via ruimtelijke afwisseling van groot naar klein. In de formele werking van onderdelen, is het vierkant de uitgangsvorm. De samenhang wordt bepaald door varianten op een schema. De gevels zijn zeer beeldbepalend vanuit de kantoren. Het zicht vanuit een kantoor is immers altijd gericht op de buitengevel of de gevel aan de overzijde.

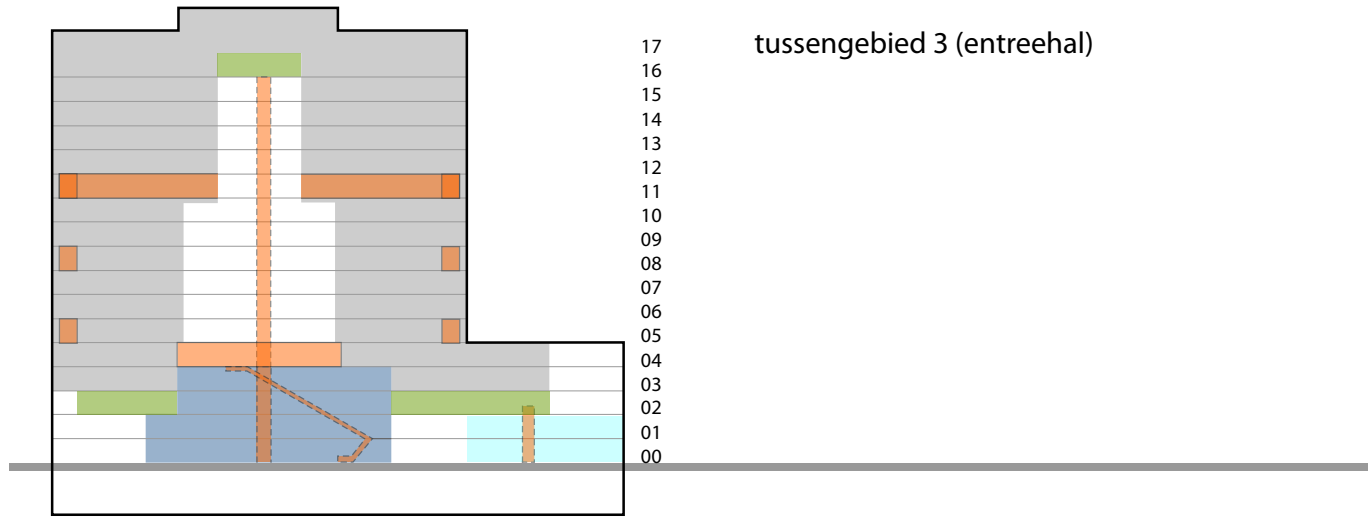
Concluderend

De tuinen als onderdeel van de serres zijn van belang voor de beleving van de serres als element. Zo schreef Casper Postmaa in het Rotterdams Dagblad: "Een enorme volière met ruisende palmen en ander exotisch groen domineert het nieuwe Vrom-ministerie, waar ambtenaren de plaats innemen van papegaaien, beo's en kolibries." Het is op grond van zulke observaties dat het gebouw de 'post-moderne' wind mee heeft. Met af en toe een ironisch klinkend commentaar, zoals van de bekende architectuurcriticus Max van Rooy, die een artikel voor de NRC van 11 september 1992 schreef onder de kop: 'De ambtenarenvolière'. Van Rooy complimenteert hierin Hoogstad met de "sprookjesachtige atmosfeer". En verder: "De glazen buitenwand met de ijle verticale verbindingen heeft de werking van een scherm met perspectivische hulplijnen waardoor de beelddiepte wordt vergroot. Zo kijkt de VROM ambtenaar vanuit zijn nieuwe werkkamer naar de stad Den Haag als naar Panorama Mesdag." De directe functionele waarde van de enorme leegtes is zeer gering, de belevingswaarde des te groter. Zeker in combinatie met een volwaardige uitwerking van de tuinen.

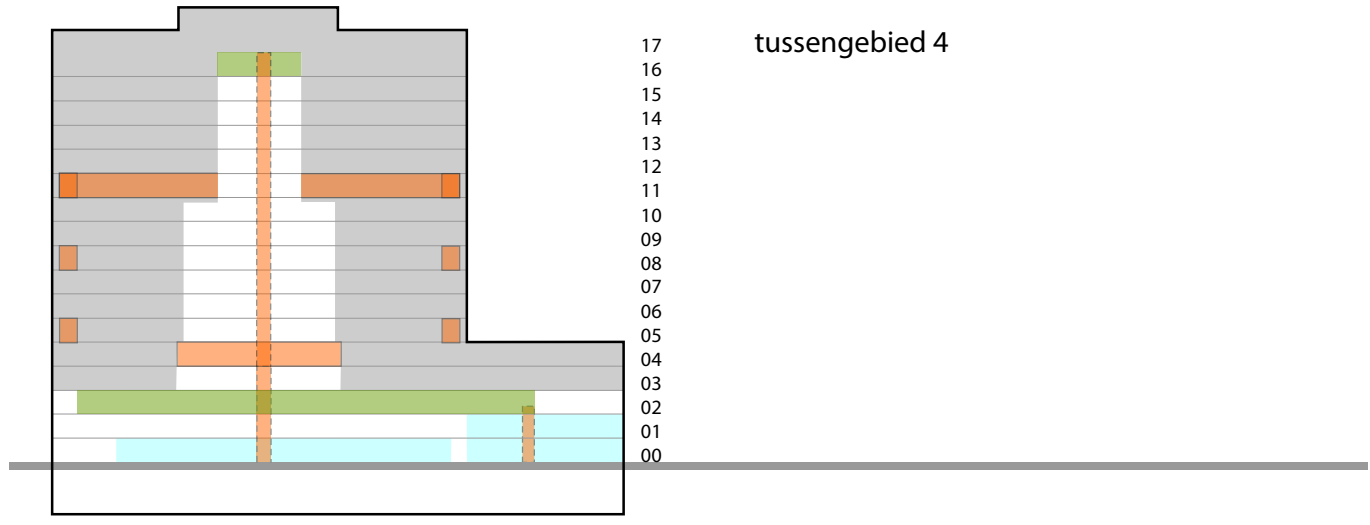
---

tussengebied 3 (entreehal)

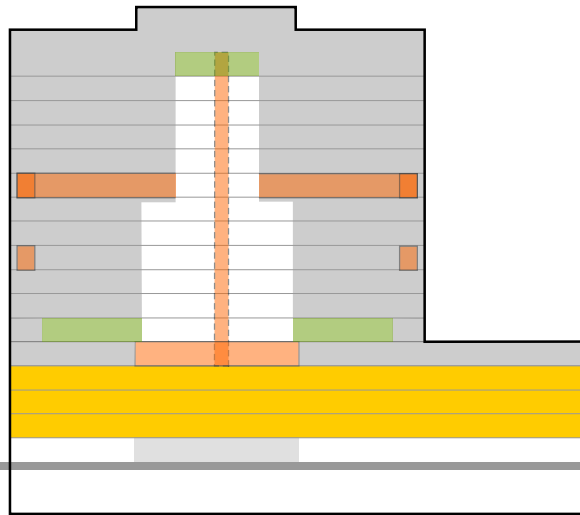

- serres
- tuinen
- routing
- onderdoorgang
- entreehal
- uitbouw
- bijzonder programma
- stijpunten

tussengebied 4

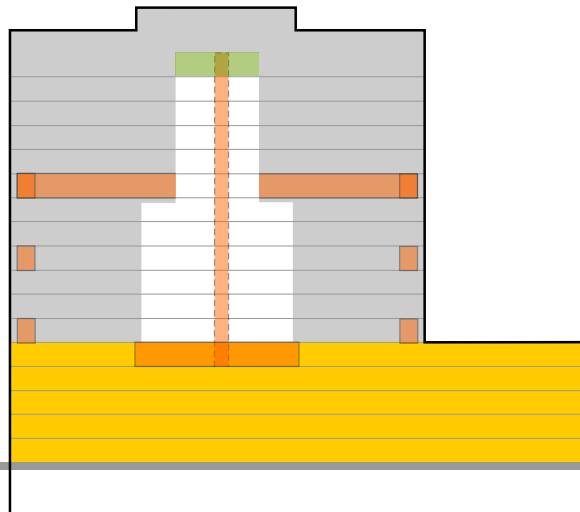

17
16
15
14
13
12
11
10
09
08
07
06
05
04
03
02
01
00

tussengebied 1 (tramonderdoorgang)

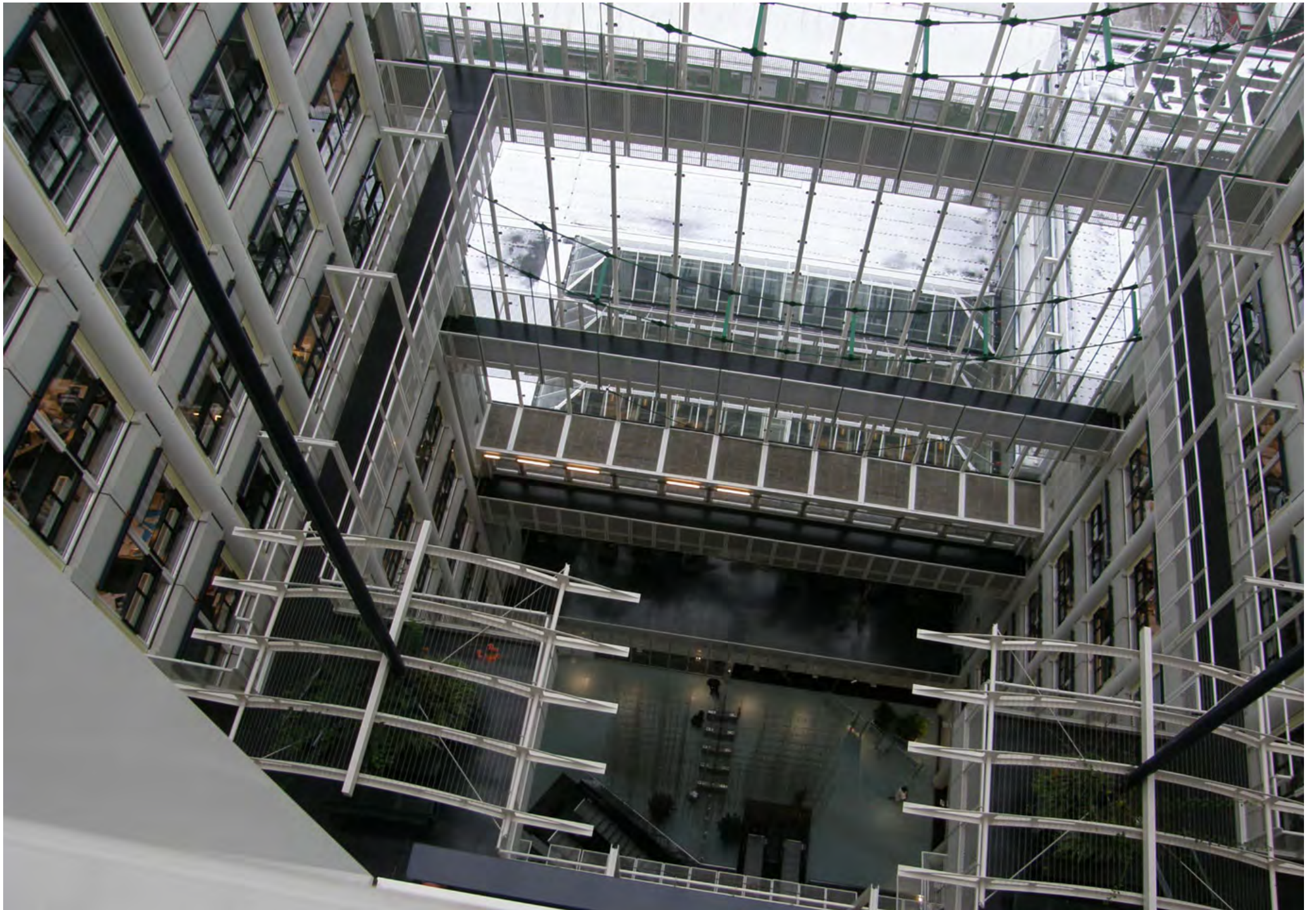

17
16
15
14
13
12
11
10
09
08
07
06
05
04
03
02
01
00

tussengebied 2 (voetgangers onderdoorgang)

SERRE: LOOPBRUG EN ZICHT OP ENTREEHAL

SERRE: LOOPBRUG EN GEVEL MIDDENRIF

SERRE: DAKTUIN

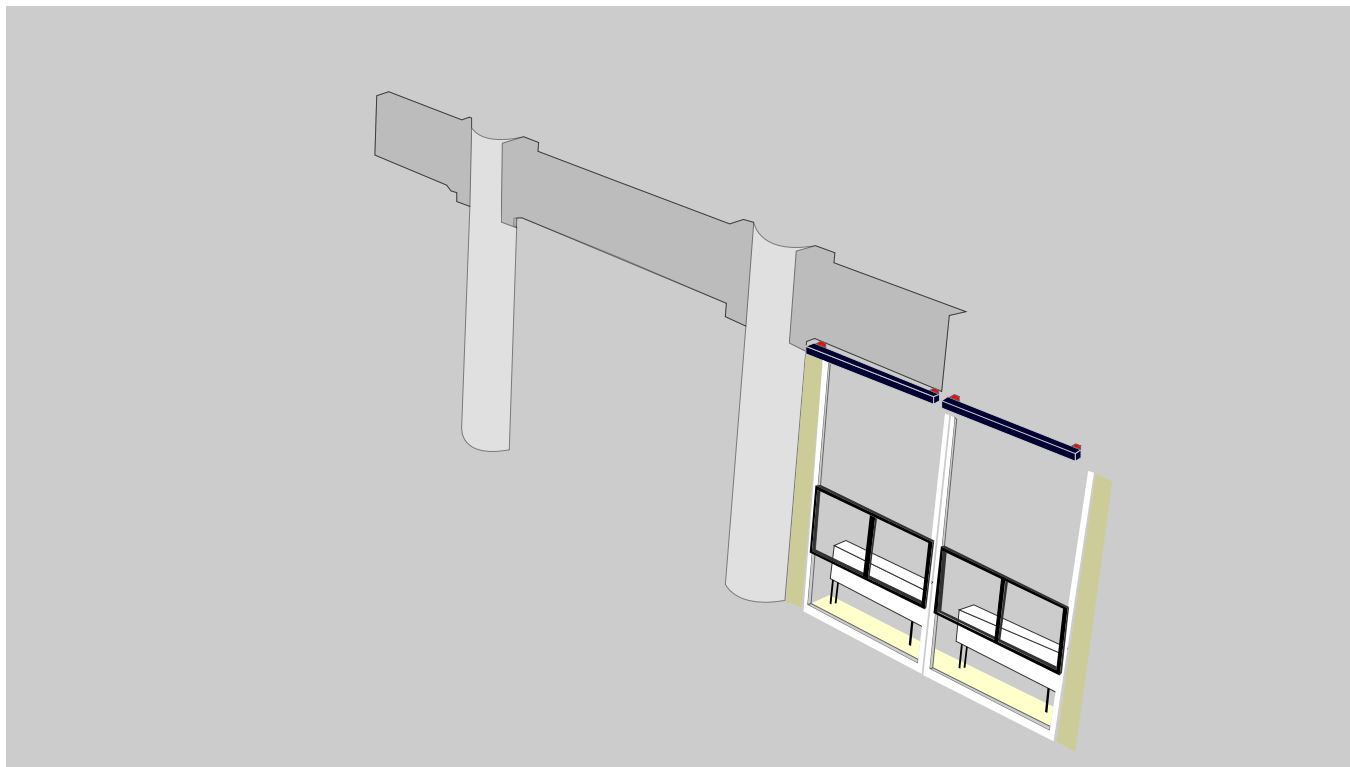

SERRE BOVEN DE TRAMBAAN

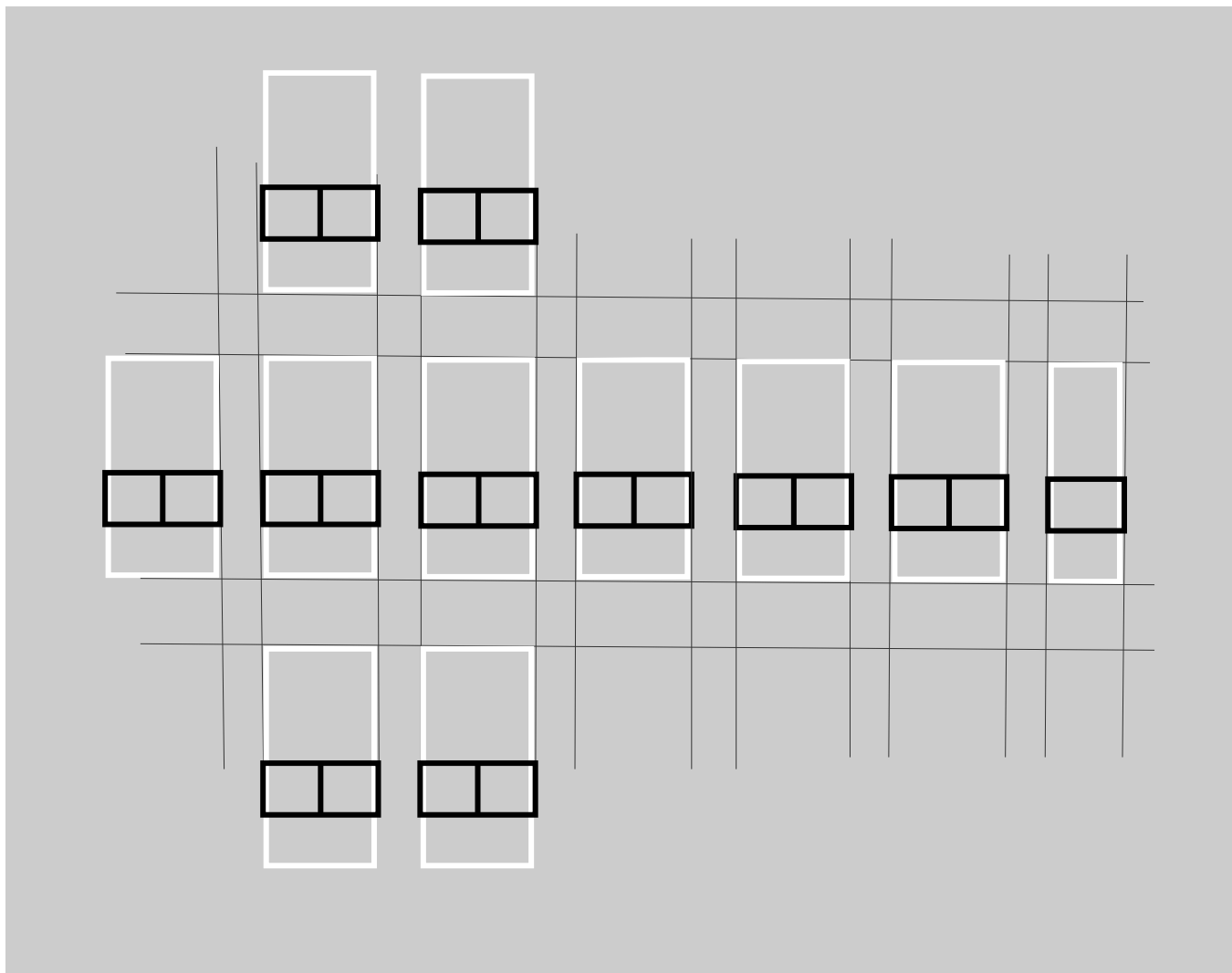
DE BINNENGEVELS VAN DE SCHIJVEN ZIJN OPGEBOUWD UIT WITTE PI-FRAMES, MET DAARTUSSEN EEN DRIEDIMENSIONAAL GEOMETRISCH PATROON VAN STIJLEN EN VLAKKEN ZOALS HIERNAAST WEERGEGEVEN. EEN SAMENSPEL VAN TWEE TEGEN ELKAAR GEZETTE PI-FRAMES, EEN WIT KOZIJN, VERTICALE BANDEN TUSSEN KOZIJN EN PI-FRAME, ZWARTE VIERKANTE KOZIJN DIE OP HET GROTE KOZIJN LIGGEN, EN ACHTER HET GLASVLAK EEN WITTE CONVECTOR.

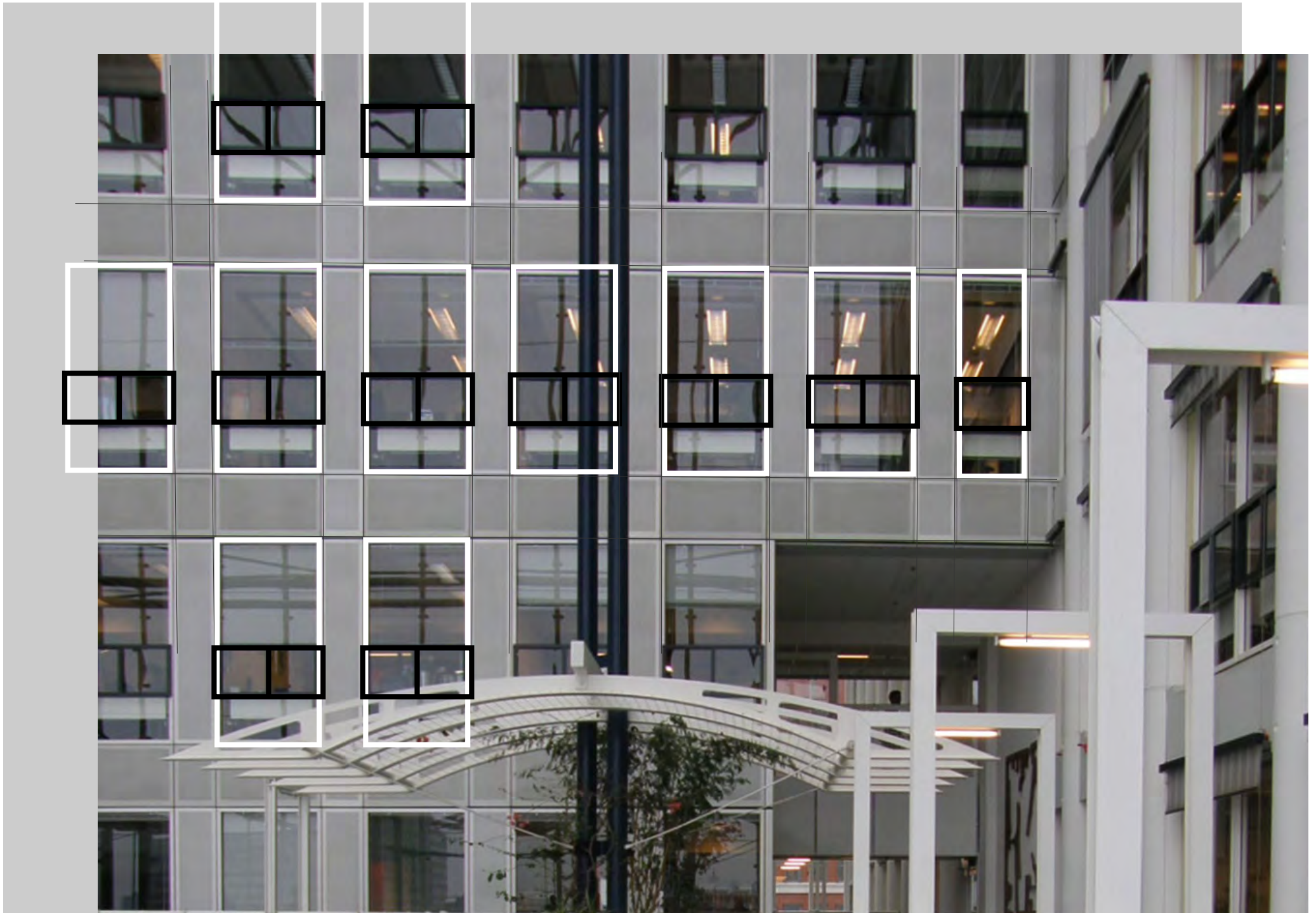

DE GEVELS VAN HET MIDDENRIF KENNEN EEN RITME VERGELIJKBAAR MET DE
HIERVOOR BESCHREVEN SERREGEVELS, MAAR EEN ANDERE VLAKVERDELING,
ZONDER PI-FRAMES EN EEN SOBERDERE EN EENVOUDIGERE MATERIALISERING EN
KLEURSTELLING.

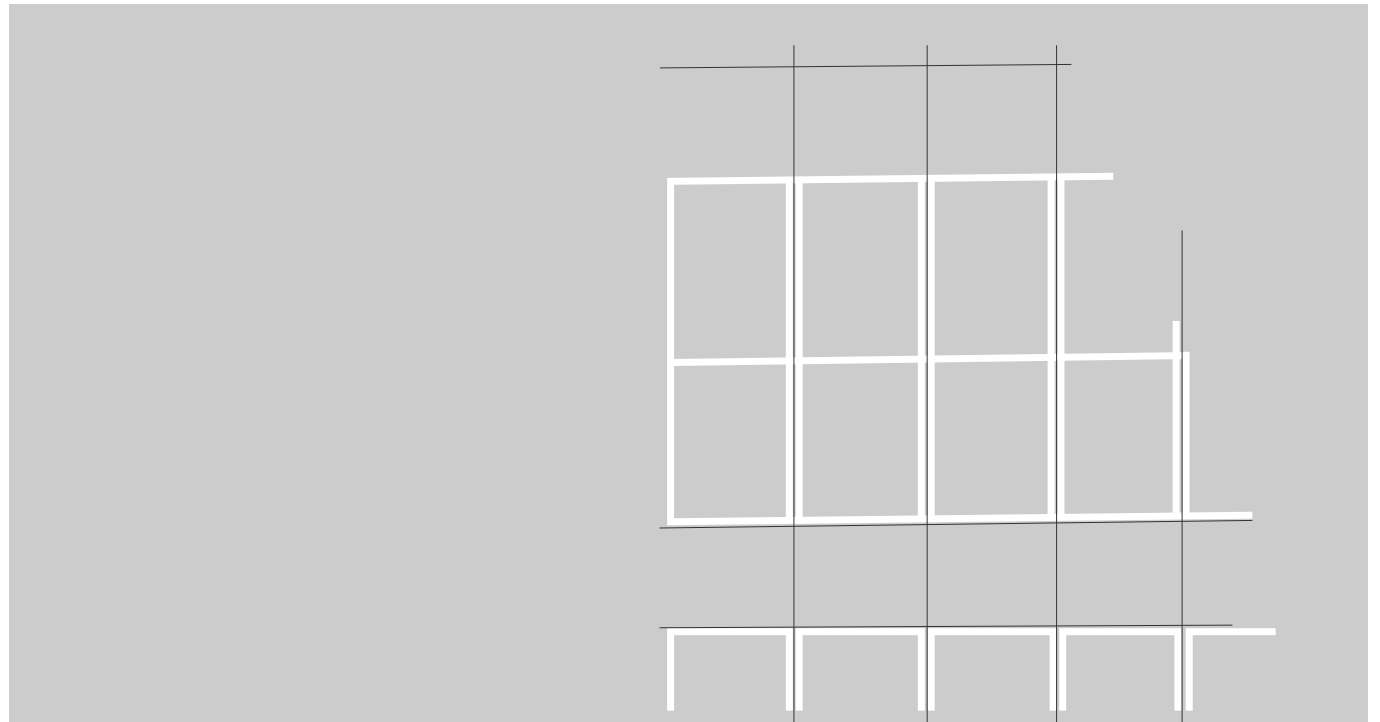

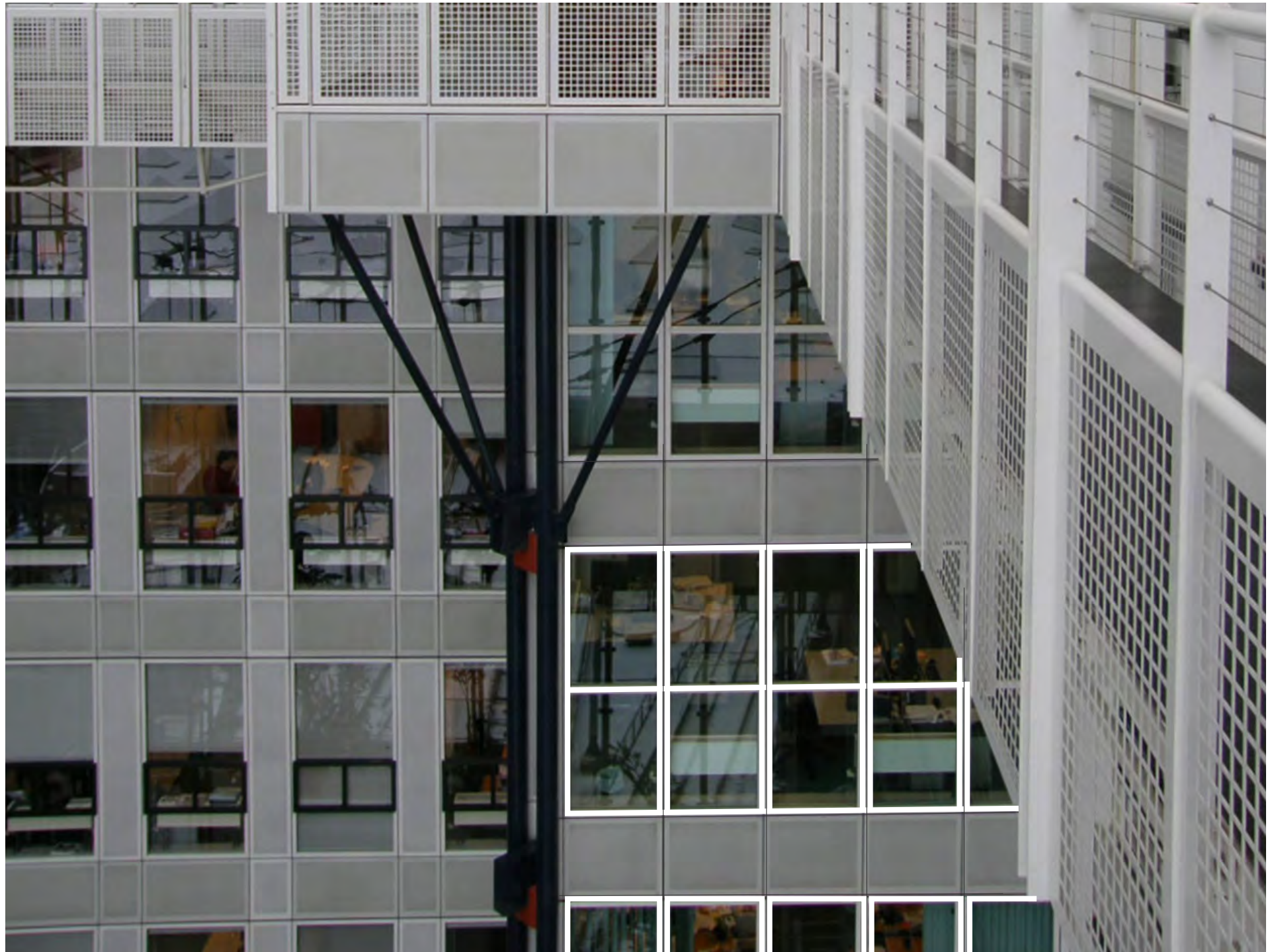

DE SERRES WORDEN BREDER NA DE 11^E VERDIEPING, WAAR DE SERRES GEEN
UITGESCHOVEN ERKERHOEK MEER HEBBEN. DE GEVELS VAN DE ERKERHOEKEN ZIJN
EEN VARIANT OP DE OPBOUW VAN DE GEVEL VAN HET MIDDENRIF.

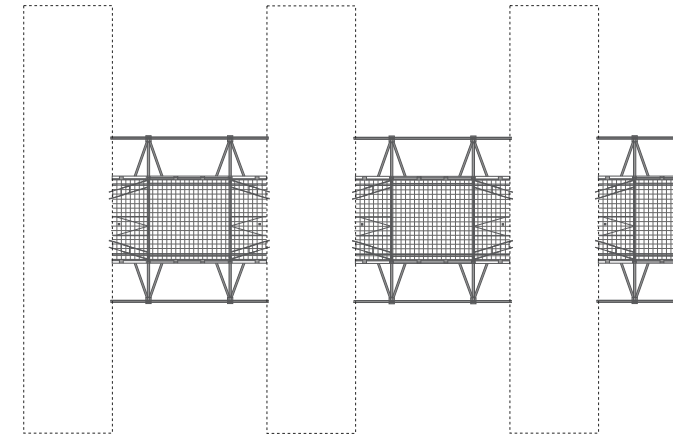
Hoofddraagconstructie trekstangstelsel

De constructie betreft een zogenaamde jukconstructie. Het principe is gebaseerd op evenwicht van het gewicht links en rechts van het juk. De vloeren worden met de trekstangen opgehangen aan het juk bovenin het gebouw. Het juk is opgelegd op prefab betonnen kernen. Omdat het gewicht links in evenwicht is met het gewicht rechts, blijft er alleen een verticale belasting over. De kernen brengen deze naar de fundering. Dit wordt ook wel het melkmeisjesprincipe genoemd: zij draagt het juk met de melkkannetjes over haar schouders. Doordat de kannetjes links en rechts met elkaar in evenwicht zijn hoeft zij alleen de verticale belasting te dragen.

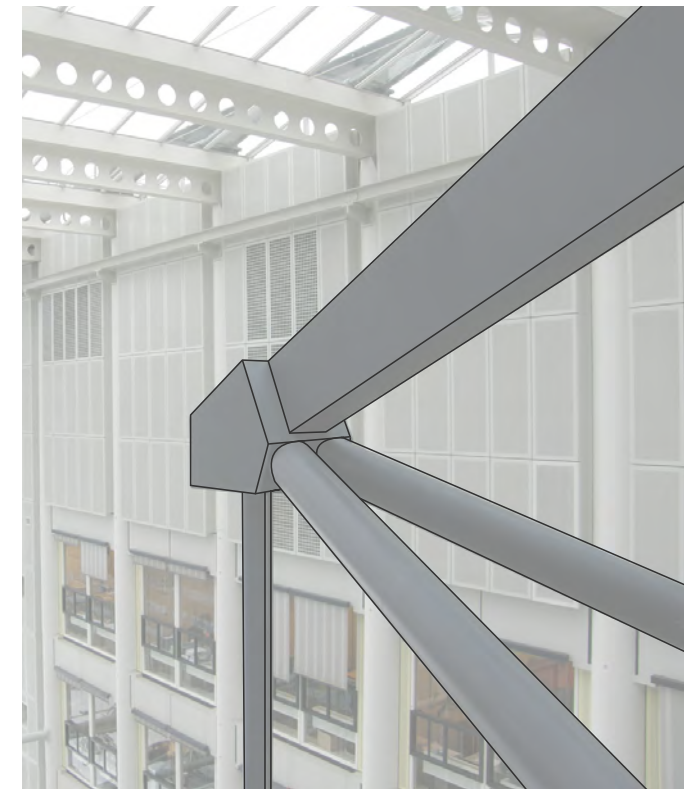
Met behulp van deze jukconstructie kunnen links en rechts van de kern flinke uitkragingen worden gerealiseerd. Alle krachten gaan van de vloervelden naar de trekkabels, van de trekkabels naar de ruimteconstructie, van de ruimteconstructie naar de kernen en van de kernen naar de fundering. Deze 'omweg' is noodzakelijk vanwege de in het gebouw aanwezige onderdoorgangen. Op de onderste laag is een vrije indeling mogelijk: er hoeft geen rekening gehouden te worden met de constructie uit de bovenliggende verdiepingen. Door gebruik te maken van dit principe is een slanke constructie mogelijk: trekstangen kunnen slanker worden uitgevoerd dan op druk belaste kolommen. Ook de kern is slank omdat alle belasting bovenop de kern aangrijpen, blijft de betonkern ook in combinatie met wind op druk belast. De ruimteconstructie (Juk en trekstangen) bestaat uit donkerblauwe brandvrij beklede stalen elementen en donkerblauwe stalen liggers en trekstangen. Ze worden door een rood-blauw stalen element verbonden aan de vloervelden.

Concluderend

De onderdoorgangen voor voetganger en tram maakten een hangconstructie noodzakelijk. De constructie was een relatief goedkope oplossing voor het vrijhouden van de onderste verdiepingen. Maar tegelijkertijd is het een zeer beeldbepalende constructie die zowel de schematische werking van het gebouw als de dramatiek van de serres onderstreept. Ze lijkt ingezet als zichzelf herhalend ornament in de serres.

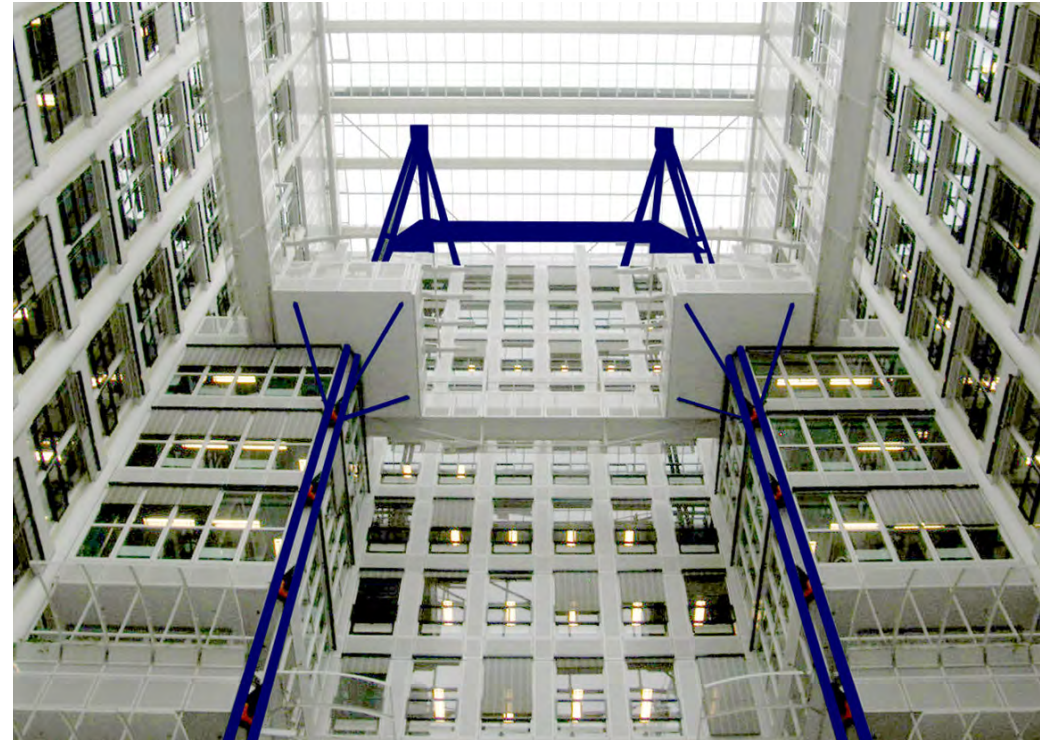

BOVENAANZICHT CONSTRUCTIE

DE JUKCONSTRUCTIE UITGELICHT

LINKS EN BOVEN: ZICHT VANUIT DE SERRE ONDER: AANSLUITING TREKSTANG OP VLOER

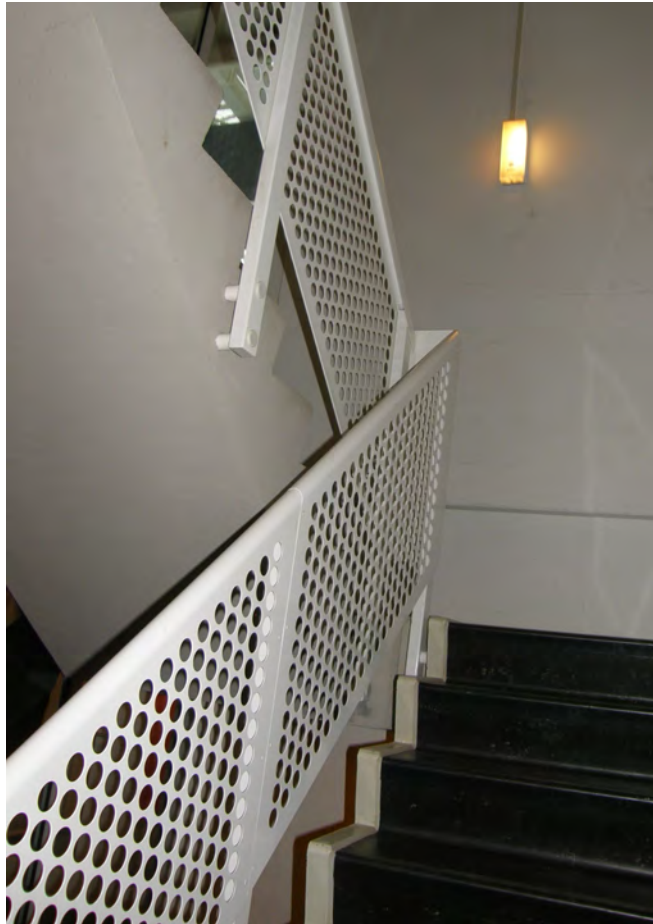
Kernen

Kernen bevinden zich op het kruispunt van schijf en middenrif. Hierin bevinden zich steeds een trappenhuis, de liftschachten en een koffiëcorner. Met afwisselende algemene functies zouden deze plekken de ganglengte onderbreken.¹⁰² De kernen op de koppen van het gebouw kennen logischerwijs een iets andere plattegrond, omdat ze smaller zijn en geen doorgang behoeven naar de volgende schijf.

Er komt geen daglicht in de kernen. De vijf kernen zijn identiek wat betreft kleur en materialisering, deze is sober en weinig articulerend. Voor de trappen is, zoals ook elders in het gebouw, wit geperforeerd metaal gebruikt. Afwijkend ten opzichte van de architectonische uitwerking van de rest van het gebouw zijn de afgeronde van de hoeken en de zwarte band bij de aansluiting van de vloer op de wand.

Concluderend

Zowel de maatvoering als de architectonische articulatie van de kernen is minimaal. Het is door de weinig zeggende of sturende architectonische uitwerking van de kernen onduidelijk waar in het gebouw men zich precies bevindt en ook is er nauwelijks of geen visuele relatie met de overige gebouwdelen, waardoor de gewenste sequentie van ruimtelijke ervaringen niet aanwezig is. Door de herhaling en gebrek aan (zicht op) herkenningspunten is de oriëntatie in het geding. De kern als onderbreking van de gang en de sociale functie van de plek (koffiëcorner) worden ruimtelijk of architectonisch niet uitgewerkt.

GEPERFOREERD STAAL IN TRAPPENHUIS IN KERN

UITZICHT VIERKANT RAAMPJE OP KOPSE KANT

TRAPPENHUIS IN KERN

UITZICHT VIERKANT RAAMPJE OP KOPSE KANT

Verbindingsstraat

Eerder is deze verdieping al besproken bij de functionele opzet. De verbindingsstraat is organisatorisch een essentieel onderdeel van het gebouw. Deze verdieping is opgezet als open plattegrond rondom enerzijds het punt waar men bovenkomt vanuit de entreehal, anderzijds de verticale stijgpunten van de verschillende schijven. Vanuit deze straat dwars door het gebouw zijn alle schijven bereikbaar en zichtbaar. De verbindingsstraat is de onderste verdieping van het middenrif, dat vanaf hier opgetrokken wordt tot de zestiende verdieping. De oriëntatie van de verbindingsstraat is horizontaal. De verdieping is opgezet als liggende schijf die het gebouw opdeelt in een onder en een boven. Dit wordt ruimtelijk benadrukt door de groene vakwerkornamenten op de koppen aan de buitenzijde van het gebouw.

De verbindingsstraat heeft lichthoven in de tussengebieden. Dit was een compromis, Hoogstad wilde deze verbindingsstraat in eerste instantie een dubbele hoogte te geven. Zoals beschreven in het Structuurplan: Met roltrappen gaat men vanuit de centrale hal naar de verdeelstraat op de 3e en 4e verdieping. Deze verdeelstraat verbindt 5 stijpunten die in de kruispunten van het kantoorgebouw zijn gesitueerd.”¹⁰³

Concluderend

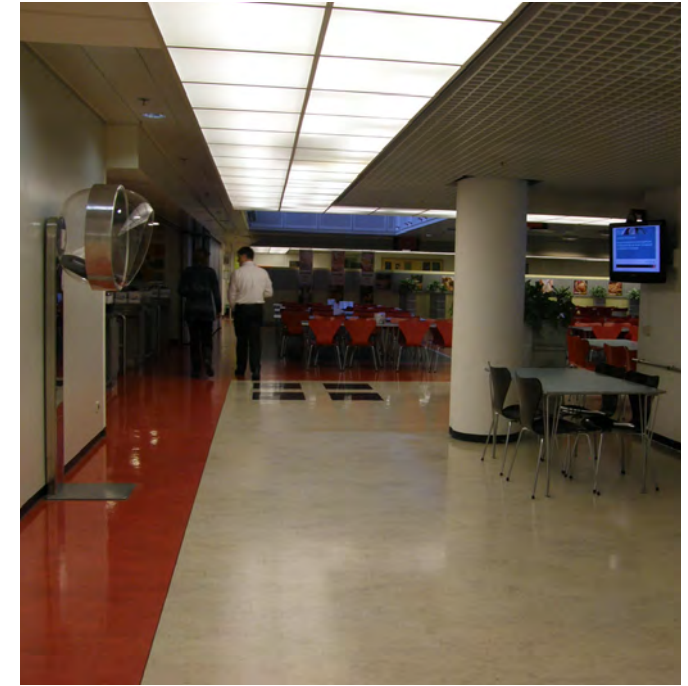

De oriëntatie van deze verdieping is horizontaal en de opzet met de lichthoven is open. Er is zicht op de entreehal en de serres waardoor er oriëntatiepunten zijn en ruimtelijke werking optreedt. Dat ondersteunt de werking als sorteermachine.

LICHTHOF IN VERBINDINGSSTRAAT

RESTAURANT

Kantoor en kantoorgang

De kantoorgangen zijn steeds vergelijkbaar, hoewel op de vijfde laag chiquer gematerialiseerd voor de hoogwaardigheidsbekleders. Het betreft een middengang met aan beide zijden een reeks kantoren. Deze kantoren wisselen van afmeting, maar hebben telkens een deur aan de middengang (in een schijf of in het middenrif) en zicht op de serre. Hoogstad probeerde ook de indeling van de kantoorvloeren zoveel mogelijk te baseren op zijn mathematisch plan. De kantoorvleugels hadden volgens Hoogstad de juiste afmeting voor de gewenste afdelingsgrootte: een organisatorische opbouw van 15-20 personen.¹⁰⁴

Concluderend

De kantoorgangen zijn monotoon en weinig architectonisch gearticuleerd. De opzet voor 15 a 20 personen werkt nog altijd. De vleugels zijn flexibel qua indeling: functionele opzet met verhokte gangen is her en der aangepast in het kader van het nieuwe werken.

KANTOOR EN KANTOORGANG

Entreehal

De entreehal functioneert als semipublieke ruimte. Via de onderdoorgang betreft men de entreehal. Deze is groot, hoog en open en sluit aan de op beide serres in tussengebied 03 (zie dwarsdoorsnede). Diagonaal in deze ruimte bevinden zich de (rol)trappen naar de verbindingstraat (op verdieping 04). De laagbouw wordt ook via de entreehal ontsloten, maar wordt aan het zicht onttrokken door de opstelling van de trappartij en scheidingswand.

Rondom de entreehal bevinden zich verschillende kantoren.

Concluderend

In het conceptuele beginsel van het gebouw is de entreehal – als onderdeel van de hoofdroute - essentieel. Ook de ervaring van de sequentie van ruimtes is hier sterk aanwezig.

ENTREEHAL ZICHT RICHTING LAAGBOUW

ENTREEHAL ZICHT OP DE ROLTRAP EN HET KUNSTWERK VAN VERA GALIS

Voetgangersonderdoorgang

De onderdoorgang bevat de entree van het VROM-gebouw, maar maakt ook deel uit van de Turfmarkttroute. (Den Haag Centraal Station - Den Haag Centrum) Daarnaast biedt ze als binnenstedelijke ruimte ook plek aan kleine winkels en horeca. De onderdoorgang is zowel letterlijk als in vormtaal een tussengebied. Het is een gebied tussen binnen en buiten, maar het is ook een soort stadspoort, een entree van de stad. Het rommelige karakter van al die verschillende functies, met eigen entree en display, bleek moeilijk te rijmen met het strakke eenduidige uiterlijk dat Hoogstad voor ogen had. De vele uitzonderingen die nodig zijn om entrees en displays mogelijk te maken, dragen niet bij aan de leesbaarheid van de gevels of de onderdoorgang als geheel. Hoogstad probeerde het door de structuur van het grote geheel leesbaar te maken. Het middenrif wordt visueel benadrukt door een zwarte gevelsteen, die doorloopt naar binnen. De zwarte plint met rode band die rondom de gehele gevel loopt, wordt ook onder de onderdoorgang voortgezet. Het VROM-gebouw manifesteert zich als een groot blok van witte gevels. Onder de onderdoorgang opent het gebouw zich naar boven toe door het atrium.

De opbouw van de onderdoorgang is een mix van interieur en exterieur elementen. Architectonische articulatie is wederom vooral in de gevel aanwezig. De onderdoorgang heeft een eigen, maar aan andere binnengevels verwante, gevelindeling. De compositie is familie van de serregevels die eerder beschreven werden, maar kennen een andere verdeling.

De ramen hebben een vlakverdeling van 5x3 en zijn wit. De vierkanten worden opgedeeld in kleine vierkante vlakken waarvan het zwarte opgelegde vlak open kan. De donkerblauwe raamdelen kunnen open. Tussen twee verdiepingslagen hangt een blauwe stootband/borstwering. Ter plaatsten van het middenrif is er een geveldeel met witstalen gevelplaten en kleine vierkante ramen in lijn met de raamverdeling.

Onder de onderdoorgang bevindt zich de sculptuur van Dicky Brand. (Waarover meer in het deel over Kunst)

Concluderend

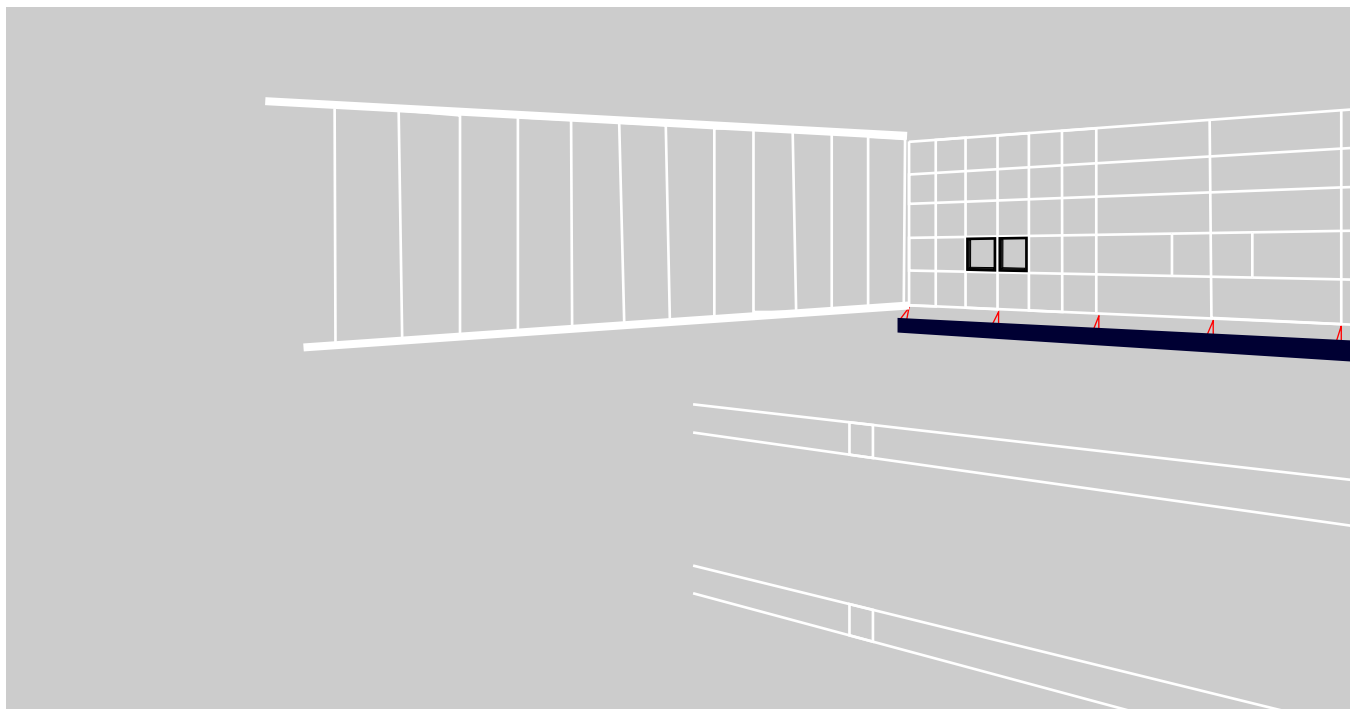
De meervoudige functie en de vele uitzonderingen om alles functioneel werkend te krijgen komt de leesbaarheid van de onderdoorgang niet ten goede. Het schematische grootschalige karakter dat de buitenkant van het gebouw bepaalt, botst met het meer kleinschalige karakter van de binnenkant en de werking van ruimtelijke sequentie. Binnen en buiten worden met elkaar geconfronteerd, wat resulteert in een rommelige onderdoorgang. De grote gebouwstructuur is leesbaar, maar als ruimtelijk element is de onderdoorgang onsamenhangend van opbouw.

VOETGANGERSONDERDOORGANG VANAF DEN HAAG CS

DE GEVELOPBOW VAN DE VOETGANGSONDERDOORGANG IS VERWAND AAN DE SERREGEVELS. DE RAMEN HEBBEN EEN VLAKVERDELING VAN 5x3 EN ZIJN WIT. DE VIERKANTEN WORDEN OPGEDEELD IN KLEINE VIERKANTE VLAKKEN WAARVAN HET ZWARTE OPGELEGDE VLAK OPEN KAN. DE DONKERBLAUWE RAAMDELEN KUNNEN OPEN. TUSSEN TWEE VERDIEPINGSLAGEN HANGT EEN BLAUWE STOOTBAND/ BORSTWERING. TER PLAATSTEN VAN HET MIDDENRIF IS ER EEN GEVELDEEL MET WITSTALEN GEVELPLATEN EN KLEINE VIERKANTE RAMEN IN LIJN MET DE RAAMVERDELING.

DE TRAM DOOR HET VROM-GEBOUW

Buitengevels

Langsgevels: Deze buitengevels zijn vlak en hebben een grootschalig patroon van transparante delen (serres) en dichte delen (schijven). De dichte delen hebben een zwarte natuurstenen plint met een rode uitsparing en daarboven witstalen platen. De dichte geveldelen worden aan de bovenzijde opgesierd met grote rode ruimtelijke vakwerkelementen: grote ornamenten in de vorm van voorgezette raamwerken aan de bovenrand van het gebouw. Daarachter gaan installatiebalkons schuil.

De glazen serregevels bestaan uit ongetinte 12 mm dikke hardglazen platen (enkelglas), bevestigd aan ronde stalen stijlen met een diameter van 152mm. Deze zijn vervolgens opgehangen aan ruimtelijke liggers, die ter plaatste van het dak opgelegd zijn op de uiteinden van de schijven.¹⁰⁵ De stijlen geven de gevel een verticale geleiding. Op verdieping 00, 01 en 02 hebben de glazen serregevels een profilering. Voor verdieping 00 en 01 zijn aan beide zijden in tussengebied 03 en 04 verdiepingshoge glazen puien geplaatst. Daarboven springt de glasgevel even terug.

Hiermee wordt de glasgevel doorgezet tot aan het maaiveld, terwijl de het tussengebied op deze verdiepingen niet is uitgewerkt tot serre.

De serregevel en schijf lijken net los van elkaar te komen door een verticale inham tussen beiden.

Aan beide langsgevels hangen op verdiepingshoogte valwind schermen boven de glazen puien.

De westelijke langsgevel is getrapd door de uitstekende laagbouw, maar de laagbouw heeft een vergelijkbare opbouw als de hoogbouw. Waar het buitengevels van kantoorruimtes betreft, zijn de glazen geveldelen vergelijkbaar met de gevels bij de voetgangersonderdoorgang.

Kopgevels: Deze L-vormige gevel kent aan beide zijden de opbouw van zwarte plint, rode terug liggende band en wit plaatstalen bovendeel. Ze zijn gesloten van opzet, met een gridpatroon van kleine vierkante raampjes en een zwarte beëindiging van het middenrif. De rode ruimtelijke elementen aan de bovenzijde van de schijf-koppen worden rondom voortgezet. De vierde laag, de verbindingstraat, wordt benadrukt middels een ruimtelijk groen vakwerk van kubusribben. De zuidelijke gevel heeft een wat rommelige plint, met een verdiepingshoog 'uitstulpsel' (voormalig

kinderdagverblijf) en de entrees van de parkeergarage. De schaal en gevelopbouw en -ritmiek van het kinderdagverblijf wijken af van het grote geheel. De noordelijke gevel kent een vergelijkbare opbouw, zonder verrommeling, maar valt sinds enkele jaren volledig buiten het zicht, daar de Hoftoren daar zo goed als tegen aan is gebouwd.

Concluderend

De vormgeving van het object als geheel is in de buitengevels expliciet en consequent leesbaar gemaakt. De buitengevels zijn dusdanig vormgegeven dat ze het schema ondersteunen. De schijven zijn leidend in de gevelopbouw, ongeacht de opzet van de plattegrond. Dit geldt ook voor de tussengebieden, die daarom steeds zo transparant mogelijk zijn gematerialiseerd. De schijfstructuur wordt nog eens extra benadrukt door de rode ornamenten op de koppen. De architectonische uitwerking van de verbindingstraat gebeurt op een vergelijkbare wijze door de groene vakwerken op de koppen van de verbindingstraat.

BUITENGEVEL SERRE

¹⁰⁵ Rutten, Jan, (red.) *Ministerie van VROM*. 010 Rijksgebouwen. Rotterdam: Uitgeverij 010, 1993. p28

ZWARTE PLINT MET RODE BAND RONDOM HET VROM-GEBOUW

AANSLUITING TRANSPARANT GEVELDEEL OP DICHT GEVELDEEL

DAK ONDERDOORGANG

DAK LAAGBOUW

Dak

Het dak bestaat uit deels open te zetten dakdelen van staal en glas. Het zijn op de schijven opgelegde en aan elkaar geschakelde zadeldaken. Een soort kassendakconstructie van wit metaal en glas. Daar waar de daken open kunnen, moeten netten hangen opdat er geen vogels binnenvliegen.

Boven de onderbouw en de onderdoorgang bevindt zich een vergelijkbare dakconstructie, deze daken zijn iets steiler en kunnen niet open.

Concluderend

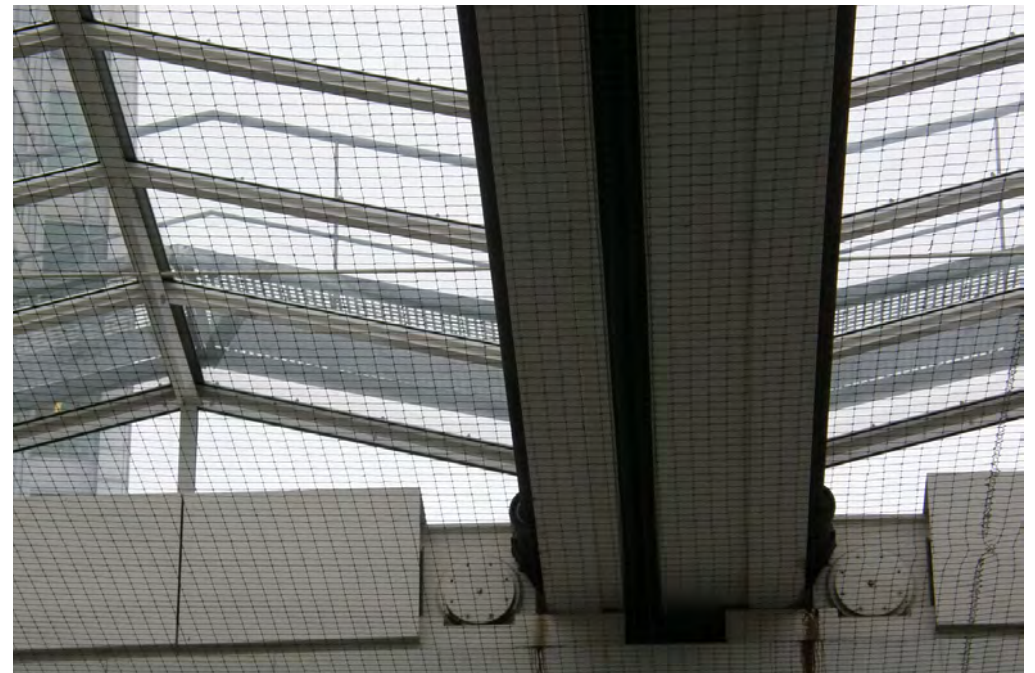
Het dak is zowel qua constructie - in relatie tot een gebouw van dergelijke afmeting - als in gebruik een bijzonder element in het gebouw.

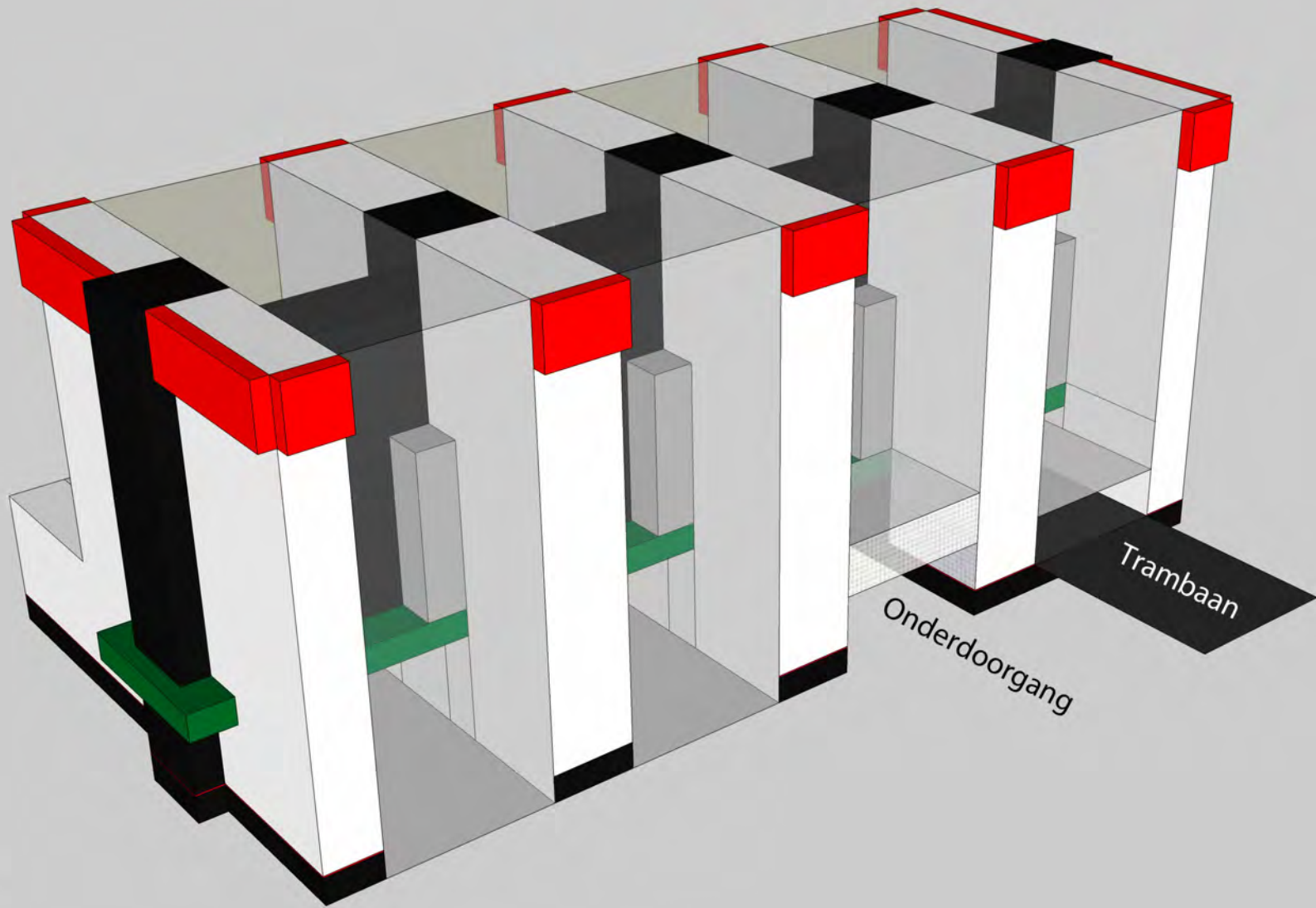

DAK SERRE

TE OPENEN DAK BOVEN EEN SERRE

 Schijven

 Middenrif

 Verdeelstraat

Deelwaardestelling elementen

Nevenschikking

Er zijn verschillende- nevenschikte en formeel los van elkaar functionerende – schaalniveaus te vinden in het gebouw. Het hoogste schaalniveau, dat van het geheel, werkt als een goed doordacht schema. De onderdelen worden aan elkaar geregen door een schematische routing die werkt als een sorteermachine. De compositorische elementen (o.a. kruisbeuk, serre, verbindingsstraat, jukconstructie) geven concreet vorm aan het ontwerpschema en ze kennen ieder voor zich een architectonische uitwerking op het schaalniveau van het element. Door het geleden van het gebouw in behapbare onderdelen heeft Hoogstad de leesbaarheid van het enorme object van binnen uit vergroot

Leesbaarheid gebouwdelen & interne organisatie

Uit de omschrijving van de plattegronden blijkt echter dat ook routing en oriëntatie belangrijke begrippen zijn. De opbouw van het complex kent twee verschillende invalshoeken. Het gebouw is ruimtelijk op te delen en te beschrijven aan de hand van de stapeling van vloeren, maar ook op te knippen in verschillende gebouwdelen, zoals de serres, de kernen, de schijven en de jukconstructie. Ruimtelijk en functioneel ontstaat er wrijving daar waar de interne organisatie van een plattegrond niet aansluit op de werking van de in het driedimensionale schema opgenomen gebouwdelen. De schijven en het middelformen bijvoorbeeld op verhelderende en eenduidige wijze de grote structuur. Daar staat tegenover dat dit in de interne organisatie, met betrekking tot routing en orientatie, mede door de herhaling en de eenvormigheid van het onderdeel juist desoriënterend werkt.

Ook in de entreehal wordt deze wrijving zichtbaar. In het ruimtelijke schema en de routing is de entreehal essentieel. Door de nadruk op het helder houden van de routing, en volhouden van het externe beeld van schijven en serres wordt het een complex geheel van ruimtes en routes die ondersteunend zijn aan het grote verhaal maar hier en daar inboeten aan interne logica en architectonische kwaliteit.

Een derde moment waar problemen ontstaan is de

voetgangsonderdoorgang. De dubbele functie (doorgang en entree) en de vele uitzonderingen om alles functioneel werkend te krijgen komt de onderdoorgang niet ten goede. De grote bouwstructuur is leesbaar, maar als ruimtelijk element wordt het ondermijnd door de onsamenhangende opbouw.

De beschreven wrijving gaat gepaard met de aanwezigheid van een aantal weloverwogen punten en perspectieven van waaruit de werking van schema, ruimtelijkheid en route samenvallen. Dat levert een verrassende dramatiek in ruimtelijke werking op. Dit effect treedt op bij de loopbruggen en rondom de kernen wanneer er zoals op de 11e verdieping een balkon is, maar ook in de daktuinen, op verschillende plekken in de entreehal en de verbindingsstraat.

Gebouw als schema

Het hoogste schaalniveau, dat van het geheel, werkt als een goed doordacht schema. De vormgeving van het object als geheel is in de buitengevels expliciet en consequent leesbaar gemaakt. De buitengevels zijn dusdanig vormgegeven dat ze het schematische principe ondersteunen. De schijven zijn leidend in de gevelopbouw, ongeacht de opzet van de plattegrond. Dit geldt ook voor de tussengebieden, die daarom steeds zo transparant mogelijk zijn gematerialiseerd. Ook de architectonische verbijzondering hiervan, bijvoorbeeld het benadrukken van de verbindingsstraat met de groene vakwerken, en het benadrukken van de schijfstructuur door de rode ornamenten op de koppen is van een zelfde schematische orde als het gebouw.

Dat geldt ook voor de jukconstructie. Deze krijgt veel nadruk als element in het gebouw. Het is een zeer beeldbepalende constructie die de dramatiek van de serres onderstreept. Ze lijkt ingezet als zichzelf herhalend ornament in de serres en benadrukt door de herhaling en strakke eenduidige vormtaal vooral het schema van het gebouw.

Architectonische articulatie

De architectonische articulatie van de serres is ligt in de uitwerking van de gevels. Ze kennen drie verschillende, maar wel verwante, gevels: een buitengevel, een

kantoorgevel en een gevel aan het middenrif. De samenhang wordt bepaald door varianten op een schema. De gevels zijn zeer beeldbepalend vanuit de kantoren. Het zicht vanuit een kantoor is immers altijd gericht op de buitengevel of de gevel aan de overzijde. De tuinen als onderdeel van de serres zijn van belang voor de beleving van de serres als element. De directe functionele waarde van de enorme leegtes is dus zeer gering, de belevingswaarde ervan des te groter. Zeker in combinatie met een volwaardige uitwerking van de tuinen.

De architectonische uitwerking van de gevels en kantoren zijn gebaseerd op hetzelfde systeem van maatverhoudingen als het gehele object, maar het principe is op kleinere schaal toegepast, in relatie tot de menselijke maat. Zowel maatvoering als architectonische uitwerking van 'de binnenkant' (de elementen kern en kantoorgang) zijn minimaal. Het is door de weinig zeggende of sturende architectonische uitwerking van de kernen onduidelijk waar in het gebouw men zich precies bevindt en ook is er nauwelijks of geen visuele relatie met de overige gebouwdelen, waardoor de gewenste sequentie van ruimtelijke ervaringen niet aanwezig is. Door de herhaling en gebrek aan (zicht op) herkenningpunten is de oriëntatie in het geding.

Rommelige onderdoorgang

De meervoudige functie en de vele uitzonderingen om alles functioneel werkend te krijgen komt de leesbaarheid van de onderdoorgang niet ten goede. Het schematische grootschalige karakter dat de buitenkant van het gebouw bepaalt, botst met het meer kleinschalige karakter van de binnenkant en de werking van ruimtelijke sequentie. Binnen en buiten worden met elkaar geconfronteerd, wat resulteert in een rommelige onderdoorgang. De grote bouwstructuur is leesbaar, maar als ruimtelijk element is de onderdoorgang, onsamenhangend van opbouw.

Klimaat

Uit het bouwhistorisch onderzoek bleek reeds dat veel onderzoek is gedaan naar de invloed op daglicht en uitzicht, en de klimatologische en akoestische gevolgen van de door Hoogstad bedachte opzet met serres. Veel van het onderzoek werd gedaan door bouwfysisch adviesbureau: Akoestisch adviesbureau Peutz en Associates te Den Haag. De uitkomsten van het onderzoek zorgde er niet voor dat het gebouw een andere opzet kreeg, maar waren wel degelijk van invloed op het ontwerp. Kleur en materiaalkeuze, te openen dakpartijen en de inrichting van de kantoren wat betreft radiatoren en stralingsplafonds zijn hiervan voorbeelden. Uiteraard lag de grootste opgave in het opzetten van een klimatologisch systeem dat duurzaam en comfortabel moest zijn. De werking van dat systeem wordt in dit deel onderzocht.

Door: Nelissen ingenieursbureau b.v.

Klimaatinstallaties

De klimaatinstallaties ten behoeve van het comfort in de kantoren zijn onder te verdelen in de klimaatinstallaties van de serres en de klimaatinstallaties van de kantoren. De luchtbehandelingskasten staan alle op de bovenste verdieping. Buiten op de balkons staat een achttal kasten voor de klimatisering van de serres. In de technische ruimten staat een tiental luchtbehandelingskasten voor de klimatisering van de kantoren. De serrekasten zijn toevoerkasten. Zij nemen de lucht direct van buiten, en blazen deze onderin de serres door middel van roosters in. Deze lucht wordt verwarmd door middel van een twincoil, aangesloten op de afblaat van de kantoren, en indien nodig aanvullend door middel van een verwarmerbatterij aangesloten op de stadsverwarming..

De luchtbehandelingskasten van de kantoren zijn zowel toevoer- als retourkasten. Zij nemen de lucht hetzij uit de serres, hetzij direct van buiten. Deze lucht wordt verwarmd of gekoeld en door middel van een kanalsysteem naar de kantooruimten gevoerd. In de kantooruimten wordt de lucht via een variabel volumebox en plafondroosters in de ruimten gebracht. In de retourlucht is de secundaire zijde van de twincoil aangebracht. Hierdoor wordt warmte aan de retourlucht onttrokken en hergebruikt.

Werking

Afhankelijk van de gemiddelde temperatuur in de serres kent de klimaatinstallatie een zomersituatie en een wintersituatie.

Wintersituatie

In de wintersituatie, wanneer de temperatuur in de serres onder de 11 °C komt wordt via de serrekasten voorverwarmde lucht in de serres gebracht. De temperatuur van de serres wordt hiermee op ongeveer 11 °C gehouden. Deze lucht wordt vervolgens bovenin de serres afgevoerd naar de luchtbehandelingskasten van de kantoren. Hier wordt de lucht verder verwarmd en isotherm (temperatuur van de inblaaslucht vrijwel gelijk aan de ruimtetemperatuur) in de kantoren ingeblazen. Onder de ramen van de kantoren zijn

convectoren aangebracht, die voor de verwarming van de kantoren zorgen.

Zomersituatie

In de zomersituatie staan de serrekasten uit. De luchtbehandelingskasten van de kantoren nemen de verse lucht direct van buiten, verwarmen of koelen deze, en verdelen deze vervolgens over de kantoren. Door middel van de variabel volumeboxen in de kantoren is de hoeveelheid koeling per vertrek te regelen.

Serres

Natuurlijke ventilatie serres

In de serres zijn natuurlijke ventilatievoorzieningen aangebracht. Deze bestaan uit toevoerroosters en elektrische uitzetramen in de gevel op het niveau van de tweede verdieping, afvoerroosters in de gevel op het niveau van de bovenste verdieping en een te openen dak.

Indien in de zomersituatie de temperatuur in de serres teveel oploopt, worden de openingen gestaffeld geopend, zodat een natuurlijke trek in de serres ontstaat, die ervoor zorgt, dat de temperatuur in de serres nauwelijks hoger wordt dan de buitentemperatuur.

Drukvereffening serres

Op een tweetal niveaus zijn de serres onderling met elkaar verbonden door doorgangen. Hierdoor is het mogelijk dat de lucht in de verschillende serres met elkaar kan mengen, en zo de temperatuurverschillen onderling kan vereffenen. Doordat het gebouw sterk noord-zuid georiënteerd is, levert dit met name bij zonnig weer een extra energiebesparing op. De warme lucht aan de zuidzijde wordt gemengd met de koelere lucht in de noordzijde

Gebouwbeheerssysteem

De gehele installaties worden geregeld met behulp van een gebouwbeheerssysteem. Alle in het gebouw aanwezige regelfuncties zijn in dit systeem samengebracht. Het gebouw wordt hierdoor volledig vraaggestuurd geregeld.

De gebruikers hebben per ruimte de beschikking over een thermostaat, waarmee zij de temperatuur in de ruimte kunnen beïnvloeden. Het systeem bepaalt vervolgens de mate van verwarmen en de luchthoeveelheid ten behoeve van de koeling, die naar de kantoren wordt toegevoerd. Hierdoor kunnen per ruimte de temperaturen worden geregeld.

Gebruiksgemak

Naast de mogelijkheid om per ruimte de gewenste temperatuur in te stellen, beschikken de bewoners tevens over de mogelijkheid om ramen open te zetten, en voor de zonbelaste gevels over een elektrisch aangestuurde, individueel beïnvloedbare buitenzonwering. De ramen openen naar de serre, zodat het openen van een raam relatief weinig invloed heeft op de temperatuur in de kantoren. Dit heeft echter wel het psychologische effect van het contact met buiten, in dit geval de serres.

Energiebesparing

De opzet van de klimaatinstallaties zorgt voor een voor een grote mate van energiebesparing. Zeker wanneer de tijd waarin het pand gebouwd werd in aanmerking wordt genomen.

Allereerst is de afblaas van de luchtbehandeling van de kantoren voorzien van een warmteterugwinning, die ervoor zorgt, dat de verse lucht die aan de serres wordt toegevoerd voorverwarmd wordt.

Daarnaast zorgt het principe van de serres ervoor, dat de kantoren weliswaar een buitengevel hebben, maar dat uit deze buitenruimte alle extreme weersinvloeden verdwenen zijn. Er is geen regen of windbelasting, en de temperatuur is het hele jaar door gematigd. Hierdoor wordt de transmissie vanuit de kantoren sterk gereduceerd.

Daarnaast zorgen de serres ervoor, dat optimaal gebruik gemaakt kan worden van de zoninstraling. Met name in de wintersituatie zorgt dit voor een forse energiebesparing.

De individuele regelbaarheid zorgt naast individueel comfort er tevens voor, dat alleen op de plaatsen waar dat echt nodig is de kantoren verwarmd of gekoeld worden.

De overige ruimten worden op een stand-by temperatuur gehouden.

Voor de warmtebehoefte is het gebouw aangesloten op het

stadsverwarmingsnet van 's-Gravenhage. Deze wijze van warmteopwekking is door het relatief hoge rendement zeer energiezuinig.

Door het volledig geautomatiseerde gebouwbeheerssysteem wordt de installatie optimaal geregeld, waardoor alleen daar energie gebruikt wordt, waar deze ook inderdaad benodigd is.

Deelwaardestelling klimaat

Het gebouw kent een hoge mate van comfort voor de bewoners, gecombineerd met een doordacht installatieprincipe. Het is een comfortabel en energiezuinig gebouw. Als dit wordt afgezet tegen de tijd waarin het is gebouwd, dan zien we een zeer vooruitstrevend installatieconcept dat ook nu nog steeds naar tevredenheid functioneert. Het storingen- en klachtenpatroon ligt voor een gebouw van deze afmetingen op een zeer laag niveau en blijft binnen de prestatienormen van het onderhoudscontract. Conclusie daaruit is dat de klimaatinstallatie ook naar de huidige maatstaven nog steeds als een hoogwaardige installatie mag worden betiteld, die kan voldoen aan de huidige regelgeving. Het installatieprincipe is waardevol en handhaafbaar, modernisering van individuele componenten is daarbij niet uit te sluiten.

Tuinen

Door: Han Lörzing

Deze beschouwing vormt een deelwaardestelling van VROM-gebouw. De speciale aandacht die in de waardestelling wordt besteed aan de binnentuinen is ingegeven door de bijzondere rol die deze tuinen bij het ontwerp van het gebouw en in de beeldvorming eromheen hebben gespeeld.

Het onderzoek omtrent de binnentuinen is, naast beperkt literatuuronderzoek, vooral verricht aan de hand van bezoeken aan het gebouw: een eerste, verkennend bezoek op 4 januari 2011; een tweede bezoek, op afspraak en met gedetailleerde rondleiding door de heer Van der Peet van de Rijksgebouwendienst, op 18 januari 2011; een derde bezoek, zonder voorbereiding maar met toelichting van ter plaatse aanwezige boomverzorgers (i.h.b. de heer Putter) van het bedrijf Donkergroen, op 8 maart 2011.

Onderzoeksvragen bij een beschouwing van de binnentuinen waren:

Om welke ruimten in het gebouw gaat het?

Welke is de betekenis, in esthetisch, functioneel en botanisch opzicht, van de afzonderlijke ruimten?

In hoeverre vormen de binnentuinen in hun gezamenlijkheid een herkenbare eenheid binnen het gebouw?

Wat is de waarde van de binnentuinen?

Deze vragen zullen in de volgende paragrafen behandeld worden.

De tuinen van VROM

De binnentuinen van het (voormalige) VROM-gebouw (hierna eenvoudig als de “Tuinen van VROM” aangeduid) werden in het ontwerp voor het gebouw van begin af aan als beeldbepalend beschouwd. Zij moesten de vier atria tussen de vijf schijven (van west naar oost A t/m E geletterd) van het gebouw een groene uitstraling geven. Ongetwijfeld heeft hierbij de gedachte gespeeld dat “groen” het imago ondersteunde van een ministerie dat de M van “Milieu” in zijn naam droeg. Dat de uiteindelijk gekozen beplanting voor 100% uit exoten zou moeten bestaan, een gevolg van het kunstmatige binnenklimaat in de atria, werd daarbij voor lief

genomen.

De binnentuinen zijn ontworpen door het gerenommeerde bureau B+B uit Amsterdam. De ontwerpers kregen met grote beperkingen te maken. Zoals eerder opgemerkt, legde de keuze voor klimaatbeheersing in de atria grote beperkingen op aan de sortimentskeuze; voor de meeste inheemse soorten zou het binnenklimaat te droog en te warm zijn, en soorten met bladval werden niet getolereerd. Hierdoor zijn vrijwel uitsluitend coniferen, palmen en andere bladhoudende bomen en struiken geplant. Verder vormden strenge eisen vanuit onderhoud en uitzicht een belemmering: al te hoge en weelderige groei was niet de bedoeling.

De binnentuinen zijn op verschillende verdiepingen te vinden, in het bijzonder op de 1e, 2e, 5e, 11e en 16e verdieping. Dat wil niet zeggen dat op al deze verdiepingen in alle atria tuinen aanwezig zijn, integendeel. Slechts op de 16e verdieping zijn tussen alle schijven tuinen aangelegd, maar die verdieping is door zijn bijzondere inrichting volstrekt atypisch voor het gebouw. Hierna zullen de tuinen per verdieping worden beschreven, van beneden naar boven door het gebouw gaande. Daarna wordt kort ingegaan op enkele andere plekken in het gebouw die met enige goede wil bij de tuinen gerekend kunnen worden.

Op de 1e verdieping

De overloop aan de noordzijde, tussen de schijven C en D. Deze overloop is smal, iets meer dan 4 meter breed. Zij verbindt twee schijven van het gebouw, maar dient tevens als balkon met uitzicht op de centrale hal. Er staan enkele boombakken met een gevarieerd sortiment; zij staan in een rechte rij geplaatst. Opvallend zijn de hoog opgroeiende Chinese schermcypres (Livistona chinensis) en een vrijwel omgevallen, schuin over de overloop liggende kurkeik (Quercus suber).

Op de 2e verdieping

De overloop aan de zuidzijde, tussen de schijven C en D. Deze overloop biedt, net als die op de 1e verdieping noord, een uitzicht op de centrale hal. Met ruim 9 meter is deze overloop veel breder dan de andere, waardoor hij meer het karakter van een binnentuin heeft. Ook hier bestaat de beplanting uit boombakken met een gevarieerd sortiment. Enkele opvallende bomen zijn hier een Ravenala

madagascariensis (ook wel bekend als reizigersboom, een enigszins op een bananenboom lijkende soort), een Phoenix canariensis (een palmensoort) en een bougainvillea (Bougainvillea) met een schuin opzij gevallen stam die de horizontale lijnen van de beplanting breekt. De relatieve breedte van de overloop heeft het mogelijk gemaakt dat de boombakken in een onregelmatig patroon zijn geplaatst.

De Moorse Tuin tussen de schijven D en E. Deze tuin loopt over vrijwel de gehele lengte van noord naar zuid tussen de schijven. De tuin bestaat uit twee delen die met een doorgang met elkaar zijn verbonden. De benaming “Moorse Tuin” is ingegeven door de kleurige tegeltjes waarmee de boombakken zijn bekleed; dit moet associaties opwekken met de klassieke tuinen uit het zuiden van Spanje. De twee delen zijn door het materiaalgebruik verwant, maar door hun vormtaal geheel verschillend. Meer in detail bestaat de tuin uit:

Het noordelijk deel van de Moorse Tuin. Dit is een betegelde ruimte met hierin 20 eveneens betegelde vierkante plantvakken die in een strak geometrisch raster zijn geplaatst. De beplanting in de acht vakken die dichtbij de werkkamers liggen is laag gehouden: deze zijn volgeplant met clivia (Clivia miniata), de bekende rijkbloeiende kamerplant. In de resterende 12 bakken staat één boomsoort, Washingtonia filifera (de waaivormig uitgroeiende Washingtonpalm). Na het omver vallen van één exemplaar in 2005 zijn de boombakken opgehoogd met vierkante, zwartstenen opzetstukken. Hierdoor staan de palmen ruimer in de aarde, hetgeen omvallen tegen moet gaan. Dit deel van de Moorse Tuin maakt door de herhaling van identieke elementen in een streng geometrische plaatsing een zeer formele indruk. Opvallend is dat dit deel van de Moorse Tuin geen enkele ingang heeft en alleen vanuit het zuidelijk deel (en de verbindende doorgang) bereikt kan worden.

Een verbindende doorgang tussen het noordelijke en zuidelijke deel van de tuin. De doorgang is slecht verlicht en werkt in de praktijk eerder als een scheiding dan als een verbinding tussen de twee delen. Midden in de doorgang staat een kooiconstructie met in het midden een bloembak. Oorspronkelijk heeft op de plaats van de bloembak een waterbekken met fonteintje gelegen. Terzijde in de doorloop (aan de oostelijke kant) is een bronzen gedenkplaque geplaatst ter nagedachtenis aan vier in de Tweede Wereldoorlog omgekomen ambtenaren van de Rgd. Deze plaque is afkomstig uit het voormalig Rgd hoofdkwartier

(Kennedylaan 7, gesloopt) te Den Haag. Vanwege de matige belichting en de weinig voor de hand liggende plaatsing is de plaquette nauwelijks te vinden, en laat de tekst zich slecht lezen.

Het zuidelijk deel van de Moorse Tuin. In contrast met het noordelijke tuingedeelte kent dit deel geen rechte lijnen, maar alleen plantvakken met organische “druppelvormen”. Zowel de vloer als de randen van de plantvakken zijn betegeld. De plantvakken zijn beplant met een beperkt sortiment van struiken (o.a. *Pittosporum tobira*) en enkele boompjes (*Podocarpus macrophyllus*, een kleine Oost-Aziatische conifeer). Anders dan het noordelijk gedeelte, is het ontwerp van dit deel van de tuin speels en afwisselend. Vanwege de dichte struikbeplanting heeft de tuin hier zelfs een zekere intimiteit. Toch ontbreekt ook hier niet een formeel element: in de doorloop aan de zuidzijde van dit tuingedeelte zijn boombakken in twee rechte rijen van vier geplaatst. Zij zijn alle gevuld met groenblijvende grootbloemige magnolia's (*Magnolia grandiflora*). Het zuidelijk deel van de Moorse Tuin is vanuit twee plekken toegankelijk vanuit het gangenstelsel van het gebouw; bovendien is er een trap naar de ondergelegen verdieping aanwezig (maar deze is voor de gewone bezoeker niet toegankelijk).

De Moorse Tuin is door zijn afmetingen en zijn uitgesproken ontwerp zonder twijfel het boegbeeld van de “Tuinen van VROM”. Toch wordt het functioneren van de tuin beperkt door de moeilijke toegankelijkheid en de (volgens kenners) slechte akoestiek. Verder is de opdeling in twee gedeelten, verbonden met een weinig uitnodigende doorloop, een handicap. In de praktijk blijkt vooral het zuidelijke tuingedeelte (met de organisch gevormde plantvakken) het meest gebruikt voor bijzondere gelegenheden, zoals fotosessies.

Op de 5e verdieping

Het terras aan de noordzijde, tussen de schijven A en B. Dit terras is licht verhoogd aangelegd, waardoor het met hellingbanen en treden moet worden ontsloten. Op de betegelde vloer zijn acht plantenbakken in een open carré langs de randen geplaatst. De bakken zijn gevuld met *Caryota mitis*, in het Nederlands ook wel “zachte vinnetjespalm” genoemd. De nogal forse open ruimte in het midden is opgevuld met kunst en een model-kantoorruimte

van plexiglas. Indrukwekkend is het uitzicht vanaf het terras op het Haagse Centraal Station en de omliggende bebouwing. De liefhebber van openbaar vervoer kan zijn hart ophalen: het terras kijkt recht op het tramviaduct waarover trams en Randstadrail-voertuigen af en aan rijden. Maar ook de bebouwing rond het station, en vooral de vrijwel permanente bouwactiviteiten, bieden een levendig uitzicht.

Het terras aan de zuidzijde, eveneens tussen de schijven A en B. Dit is de tegenhanger van het terras aan de noordzijde op dezelfde verdieping. De twee terrassen hebben onderling geen visuele relatie. De beplanting bestaat hier slechts uit vier boombakken (gevuuld met een bolvormige, kleinblijvende ficus, de *Ficus panda*), maar vanwege de centrale opstelling van de bakken, in een carré midden in de ruimte, zijn zij nadrukkelijk aanwezig. Ook dit terras heeft uitzichten, ditmaal op de nieuwbouw in het Spuikwartier. De toegankelijkheid van dit terras is nog beperkter dan die van de overige tuinen; de bezoeker moet zelf een deur ontgrendelen. Dit heeft te maken met de vroegere nabijheid van ministeriële vertrekken in de directe omgeving van het terras.

Op de 11e verdieping

Op deze verdieping zijn op de hoeken van de vides aan de noord- en zuidzijde tussen de schijven kleine balkons aangebracht. Deze balkons, 16 in totaal, hebben een metalen afdakje en een centraal geplaatste plantenbak. Het is de bedoeling geweest dat de beplanting omhoog zou groeien langs de constructie tot in de afdakjes, waardoor het effect van hangende tuinen zou ontstaan, maar dat is geen succes geworden. Wel bieden de balkons uitzichten op de vides. Spectaculair is het zicht vanaf de balkons tussen de schijven D en E; hier kijkt men vanaf een smalle richel aan de rand van het atrium negen verdiepingen omlaag op de Moorse Tuin. De balkons zijn twee aan twee verbonden met korte loopbruggen die dicht langs de gevels lopen en die extra uitzichtmogelijkheden bieden.

Op de 16e verdieping

Op deze hoogste verdieping, die alleen met trappen te bereiken is, wacht de grootste verrassing van het VROM-gebouw. Hier liggen, onder de glazen dakconstructie, vier daktuinen. Deze ruimten mogen gerust het grote geheim van het gebouw heten; slechts weinig bezoekers zullen van

het bestaan van de vier daktuinen weten. Hun geïsoleerde ligging en het feit dat zij buiten het bereik van de liften liggen, maakt ze tot typische “tuinen voor de kenner”. In deze tuinen bevindt zich een aantal kunstobjecten, dat elders in dit document behandeld wordt.

De daktuinen zijn vernoemd naar de vier onderdelen van het Ministerie van VROM zoals die destijds bij de opening van het gebouw bestonden. Ondanks latere ingrijpende organisatorische veranderingen in de organisatie, zijn de namen van de tuinen niet aangepast. De vier daktuinen zijn achtereenvolgens:

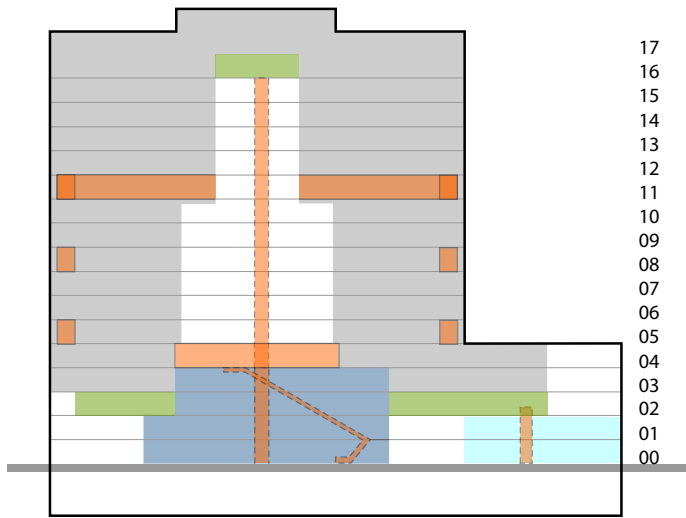
De daktuin Rijksgebouwendienst, tussen de schijven A en B. Deze blauw betegelde ruimte is meer terras dan tuin. Centraal ligt een podium van twee, elk twee treden hoge, op elkaar geplaatste vierkante metalen platforms. Op het hoogste platform staan enkele palen met gekleurde metalen vlaggen. Vier bescheiden boombakken in de hoeken (met *Albizia julibrissin*, in het Nederlands ook wel bekend als zijdeboom of slaapboom) completeren het beeld.

De daktuin Directoraat-Generaal Milieubeheer, tussen de schijven B en C. Hier ligt het accent meer op beplanting: in een ruim carré staan acht grote boombakken met olijfbomen (*Olea europea*) aan de randen van de ruimte. Tezamen met een centraal geplaatste bloembak en enkele zitbanken is deze ruimte meer dan de vorige als een rustige binnentuin opgezet.

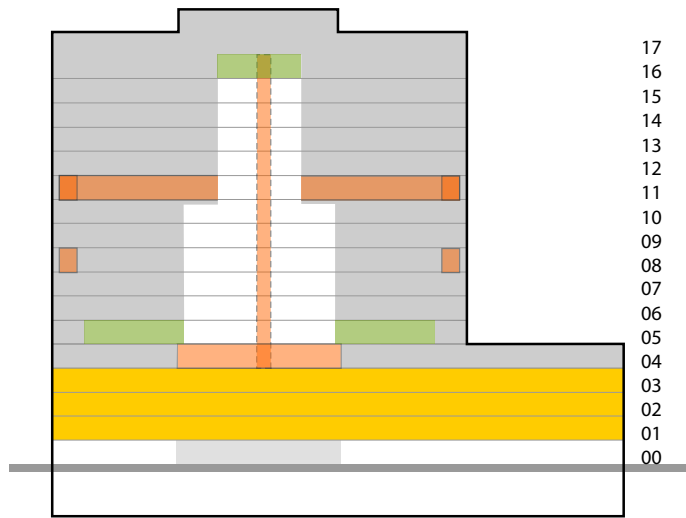
De daktuin Directoraat-Generaal van de Volkshuisvesting, tussen de schijven C en D. Deze ruimte is voor alles opgezet als zitgelegenheid. De kleur donkerrood overheerst; het is de kleur van de vloertegels, maar ook van de opvallend aanwezige rondlopende metalen zitmeubels. Beplanting is schaars; deze beperkt zich tot enkele plantenbakken in de hoeken (met *Callistemon sieberi*) en achter de zitmeubels (met *Bougainvillea*). Deze daktuin kijkt aan de zuidzijde uit op de centrale hal van het gebouw.

De daktuin Rijksplanologische Dienst, tussen de schijven D en E. In deze zeegroen betegelde ruimte staan zeven grote boombakken in vrije plaatsing, met daarin vijgenbomen (*Ficus carica*) die met hun karakteristieke bladeren en vruchten een duidelijke identiteit aan de daktuin verlenen. Opvallend is, dat de vijgen hun blad in de winter verliezen (een uitzondering in het VROM-gebouw), wat een onverwacht seizoeneffect oplevert. Naast de boombakken staan er in de ruimte nog losse enkele tafeltjes en stoelen. Deze daktuin biedt naar weerskanten een fraai zicht op de

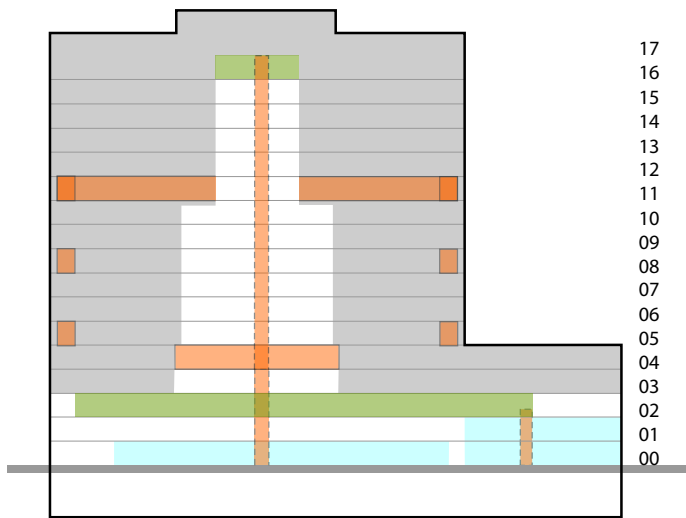

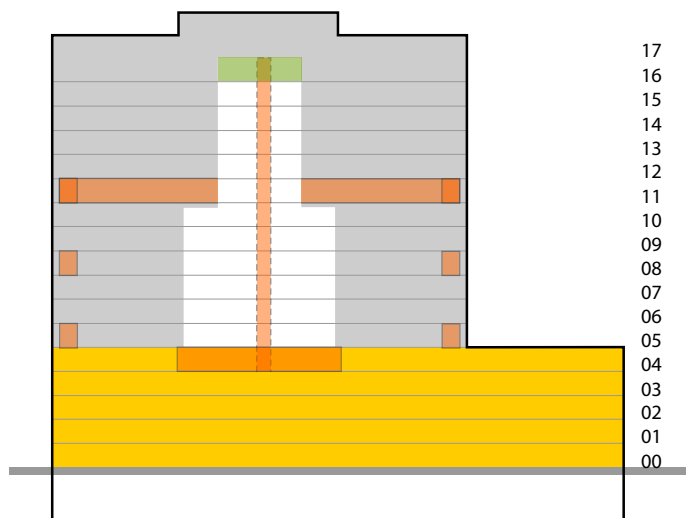
SERRE BOVEN DE ENTREEHAL, TUSSEN SCHIJF C EN D

SERRE BOVEN DE TRAMONDERDOORGANG, TUSSEN SCHIJF A EN B

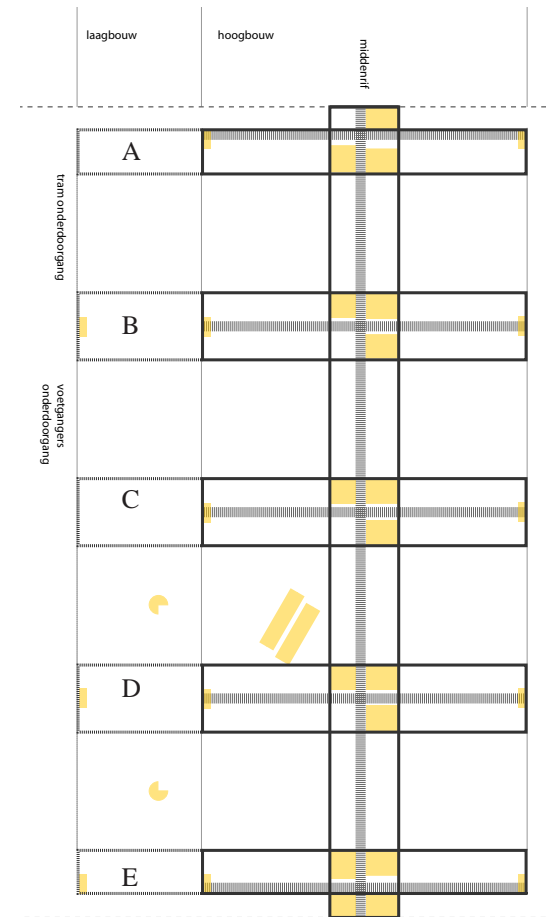

SERRE BOVEN DE MOORSE TUIN, TUSSEN SCHIJF D EN E

SERRE BOVEN DE VOETGANGSONDERDOORGANG, TUSSEN SCHIJF B EN C

- serres
- tuinen
- routing
- onderdoorgang
- entreehal
- uitbouw
- bijzonder programma
- stijpunten

MOORSE TUIN

MOORSE TUIN

SERRE BOVEN DE TRAM

DAKTUIN

SERRE BOVEN DE TRAM

OVERLOOP VLOER 2

MOORSE TUIN

Moorse Tuin, die veertien verdiepingen lager ligt.

De daktuinen zijn, gezien hun geïsoleerde ligging, nooit bedoeld voor massaal gebruik vanuit het gehele gebouw. De naamgeving suggereert bovendien een zekere exclusiviteit. Het zijn fraai gevormde ruimten onder een nadrukkelijk aanwezige donkerblauwe spanten en een glazen dak dat bij goed weer open kan worden geschoven. Bij de inrichting ligt een zwaar accent op niet-organische materialen: tegels en metaal overheersen, terwijl de beplanting een voornamelijk ondersteunende rol speelt.

Overige ruimten

Her en der zijn in het gebouw losse bloem- en plantenbakken geplaatst. In de regel staan deze solitair in een gang of open ruimte, en er staat een aantal verspreid over het bedrijfsrestaurant. Gezien hun beperkte bijdrage aan de groenvoorziening van het gebouw, en het ontbreken van associaties met het begrip “tuin”, wordt er in dit verband geen verdere aandacht aan geschonken.

Op de 5e, 8e en 11e verdiepingen zijn loopbruggen aanwezig die dwarsverbindingen door de atria mogelijk maken. Vooral waar deze loopbruggen geheel vrij door de ruimte lopen, zoals met nadruk het geval is bij de oversteek tussen de schijven B en C aan de zuidzijde, met zicht op de centrale toegangshal, is de ervaring adembenemend (en voor sommigen ronduit beklemmend). Kortere loopbruggen, die dichtbij de binnengevels lopen, zijn te vinden op de 11e verdieping. Hoewel de loopbruggen een belangrijk onderdeel van het totale ontwerp van het VROM-gebouw zijn, wordt er in dit verband niet verder op ingegaan.

Behalve de balkons op de 11e verdieping zijn er ook nog kleine uitzichtbalkons op de 7e, 6e en 5e verdiepingen. Aan de randen van deze balkons hangen in totaal 360 plantenbakken met een uniforme afmeting van zo'n 80x50 cm. Hoewel de planten in beginsel uit hadden kunnen groeien over aanwezige roosters, is hier in de praktijk van af gezien. Hierdoor is het effect van “hangende tuinen” uiterst bescheiden gebleven, reden waarom deze balkons hier niet verder in beschouwing worden genomen.

Deelwaardestelling tuinen

De rondgang door het VROM-gebouw levert enkele duidelijke observaties op voor wat betreft de tuinen in het gebouw. Een eerste algemene observatie die zich opdringt is, dat de tuinen bij de inrichting van het gebouw als beeldbepalende elementen werden gezien, maar dat zij door locatie en vormgeving deze ambitie niet waarmaken. Dat is geen prettige conclusie, want daarmee vervalt in feite een groot deel van de betekenis van de “tuinen van VROM”. Afzonderlijke tuinen (of delen daarvan) hebben (soms alleen in potentie) waarde voor de directe omgeving, maar van een totale belevenis als “samenhangend groenlandschap” in de atria is niet werkelijk sprake.

De tuinen liggen zodanig verspreid door het gebouw dat zij geen eenheid vormen. Wie een wandeling door het gebouw wil maken waarop alle tuinen bezocht worden, moet zich voorbereiden op een zoektocht via gangen, loopbruggen, liften en trappen. Zelfs de grootste en meest uitdrukkelijk ontworpen tuin, de Moorse Tuin, is geen eenheid in zichzelf maar een combinatie van twee delen die visueel noch functioneel een eenheid vormen. Hun onderlinge verbinding bestaat uit een smalle en slecht verlichte doorgang, waardoor het weinig aantrekkelijk is om van het ene deel van de tuin naar het andere te lopen.

De bereikbaarheid van de tuinen is matig tot slecht. Het feit dat op de tweede verdieping met geïmproviseerde bordjes naar de Moorse Tuin verwezen wordt, spreekt boekdelen; kennelijk is er geen logische, herkenbare route naar deze tuin. En dan is de Moorse Tuin dankzij deze bordjes ten minste nog te vinden; de overige tuinen vindt de onvoorbereide bezoeker slechts bij toeval. De vier daktuinen op de 16e verdieping zijn alleen voor insiders te vinden.

De toegankelijkheid van de tuinen is matig. Het is overduidelijk niet de bedoeling dat zij buiten “geplande activiteiten” (zoals recepties, borrels, e.d.) bezocht worden. Echt verboden is het betreden van de tuinen niet; de wandelaar voelt zich echter van alle kanten bekeken. Bovendien moet er in sommige gevallen (met name bij de terrassen op de vijfde verdieping) een toegangsdeur worden ontgrendeld.

De praktische bruikbaarheid van de tuinen is nogal

wisselend. Op de overloop tegenover de roltrappen na, zijn alle tuinen in beginsel bedoeld voor (vooraf georganiseerde) bijeenkomsten. Daarvoor moet dan in vrijwel alle gevallen wel meubilair (stoelen, statafels) worden aan- en afgevoerd; op zichzelf zijn de zitmogelijkheden die de tuinen bieden beperkt tot vrijwel non-existent. Waar de twee terrassen op de 5e verdieping in het geheel geen permanente zitgelegenheid bieden, zijn de daktuinen op de 16e relatief het rijkst bedeeld met zitmeubilair, hoewel de soms bizarre vorm van de zitplekken ertoe leidt dat er toch nog “echte” stoelen worden aangerukt. De Moorse Tuin neemt een tussenpositie in: de randen van de boom- en plantenbakken geven enige, zij het in de praktijk weinig comfortabele gelegenheid tot zitten. Bij het bezoek op 4 januari bleken er verspreid in de Moorse Tuin aluminium stoeltjes te staan, een kennelijk overblijfsel van een nieuwjaarsbijeenkomst. En naar eerdere ervaringen is deze tuin een geliefd decor voor fotosessies; daarbij is het nu eenmaal geen probleem dat de meeste aanwezigen korte tijd moeten staan.

De tuinen lijken vooral gemaakt te zijn om als kijktuin te dienen. Vanuit de omliggende en bovengelegen werkkamers bieden vooral de Moorse Tuin (en in mindere mate ook de terrassen op de 5e verdieping) een aangenaam, zij het nogal statisch beeld. Er gebeurt weinig, behalve tijdens bijeenkomsten in de tuinen, maar het groen geeft wel een rustig decor. De tuin die ongetwijfeld het meest in het zicht ligt, is de brede overloop met plantenbakken op de 2e verdieping; deze levert vanuit de toegangshal en voor wie de roltrap naar beneden neemt een opvallende groene achtergrond op. Voor menige bezoeker zal deze groene overloop de eerste en enige kennismaking met de “Tuinen van VROM” zijn.

In esthetisch opzicht zijn er grote kwaliteitsverschillen tussen de verschillende tuinen.

De twee gedeelten van de Moorse Tuin zijn elk op zich duidelijke eenheden die in een verwante stijl zijn ontworpen. Zij laten bij onderlinge vergelijking een mooie spanning zien: in hun materialen vertonen zij verwantschap, maar in hun vormgeving hebben zij elk een eigen karakter: tegenover de organisch gevormde plantenbakken in de zuidelijke tuin staat het strakke raster van 20 vierkante plantenbakken in de noordelijke tuin. Daarentegen zijn de twee terrassen op de 5e verdieping tamelijk vreugdeloze plateaus die de benaming

“tuin” nauwelijks waard zijn. Alleen de uitzichten op respectievelijk het station en de stad bieden enig spektakel, maar een goed ontworpen balkon had hier volstaan. De toegevoegde beplanting biedt hier weinig meerwaarde. De overloop op de 2e verdieping tegenover de roltrappen mag eigenlijk al evenmin “tuin” heten, maar deze ruimte heeft in elk geval nog decoratieve waarde voor wie er vanuit de grote hal (en in het bijzonder vanaf de neergaande roltrap) mee geconfronteerd wordt. De vier daktuinen zijn elk op zich aangename verblijfsruimten die onderling plezierige contrasten in vorm en materiaal laten zien. Door hun geïsoleerde ligging is hun bijdrage aan het groene karakter van het VROM-gebouw gering.

In functioneel opzicht moet een geringe bruikbaarheid van de tuinen worden geconstateerd. Afgezien van geplande bijeenkomsten zijn de tuinen meestal verlaten en dat is ook geen wonder. Van enige intimiteit is geen sprake; de bezoeker weet zich bekeken vanuit een enorm aantal werken vergaderkamers. Bovendien is er ook niets nieuws te beleven in de tuinen: het zijn statische ruimten met een beplanting die het jaar rond groen blijft en waarbij bloei en vruchtdracht slechts bij uitzondering opvallen. De verblijfsmogelijkheden zijn beperkt: in de Moorse Tuin kan men nog op de rand van een plantenbak gaan zitten, elders zijn de zitmogelijkheden gering tot afwezig en moeten voor bijeenkomsten losse stoelen bijgeplaatst worden. Dit, en het totaal ontbreken van enige intimiteit, maakt dat de tuinen in feite alleen geschikt zijn als kijktuin. Alleen de daktuinen zouden in potentie vanuit hun ontwerp meer geschikt zijn als verblijfsruimte dan de andere tuinen, maar hun geïsoleerde ligging beperkt hun praktische bruikbaarheid aanzienlijk.

In botanisch opzicht zijn de tuinen alleen voor kenners aantrekkelijk. Weliswaar biedt het sortiment, binnen de opgelegde beperkingen, een grote afwisseling, met bomen vanuit de hele (sub)tropische wereld van Madagascarië tot Australië, maar de overheersende indruk is toch die van een eenvormige, blijvend groene beplanting waar de leek niet veel verschillen aan afziet. De aangebrachte naambordjes zijn sympathiek, en helpen in sommige ruimten met gevarieerde boomkeuze (zoals de overloop zuidzijde 2e verdieping) de indruk van een arboretum te geven, maar of deze informatie bij de gemiddelde gebruiker of bezoeker bekijft mag betwijfeld worden. Toch zijn enkele bomen of boomgroepen door hun forse en fraaie uitgroei

interessant genoeg om ook bij nauwelijks geïnteresseerden op te vallen. De twaalf Washingtonpalmen in de Moorse Tuin (noordzijde) vormen een indrukwekkend ensemble. De gevarieerde groep op de overloop zuidzijde (2e verdieping) bevat enkele grote exemplaren, zoals de ravenala en de phoenix, die sterke verticale elementen in de ruimte zijn. De groep vijgenbomen in de daktuin Rijksplanologische Dienst vult de ruimte behoorlijk en vormt bovendien een van de weinige voorbeelden van beplanting met seizoeneffecten. Als rariteit verdient de kurkeik op de overloop noordzijde (1e verdieping) aandacht vanwege zijn extreem scheve groei.

Blijft over de vraag naar het onderlinge verband tussen de tuinen. Maken zij in hun gezamenlijkheid het concept van een gebouw met groene binnentuinen waar? Het antwoord hierop kan kort zijn: er is geen merkbare samenhang tussen de tuinen onderling. Hoe mooi of lelijk, hoe bruikbaar of onbruikbaar de afzonderlijke tuinen ook mogen zijn, van een opeenvolging van groene ruimten binnen het VROM-gebouw is geen sprake. De afzonderlijke tuinen staan geheel op zichzelf; vanuit de ene tuin is men zich de aanwezigheid van de andere tuinen niet bewust tenzij men over een plattegrond beschikt dan wel met enige regelmaat het hele gebouw door loopt. Sommige ruimten, zoals de vier daktuinen, zijn alleen voor ingewijden te vinden. Andere, zoals de Moorse Tuin en de twee terrassen op de 5e verdieping, zullen vooral bekend zijn vanwege het uitzicht er op vanuit hoger gelegen verdiepingen. Zelfs het verband tussen de twee delen van de Moorse Tuin, die op zich het paradepaardje van de Tuinen van VROM mag heten, is niet opvallend, vooral vanwege de duistere verbindingsslurf er tussen.

Er kunnen vanuit de inventarisatie en waardering van de tuinen slechts waarden worden toegekend die betrekking hebben op de afzonderlijke tuinen.

De overloop op de 2e verdieping past het meest in het gebouw-concept. Hoewel op zich bescheiden van afmetingen en nauwelijks functioneel bruikbaar, is deze overloop de groene ruimte die aan de bezoeker het duidelijkst het oorspronkelijke idee achter het VROM-gebouw toont. Vanwege zijn ligging hoog boven de centrale ingangshal en het vrije zicht vanaf de roltrappen (in feite: alleen de neergaande) zorgt de beplanting op de overloop er voor dat bij binnenkomst en vertrek het beeld van een groen atrium zich onontkoombaar opdringt. De overloop is niet minder

dan het groene visitekaartje van het VROM-gebouw. Het betreft hier niet zozeer het ontwerp als wel enkele van de hier geplaatste bomen en hun hoogte of groeivorm.

Het eigenzinnige ontwerp van de Moorse Tuin met zijn opvallende materiaalkeuze en de bijzondere beplantingskeuze maakt de tuin een ruimte van blijvende betekenis. Het is een markant element. De tuin heeft de uitstraling van een bedrijfstuin. De verbinding tussen de twee delen van de tuin is in zijn huidige vorm minimaal. De bereikbaarheid en toegankelijkheid van de tuin is slecht, de aansluitingen op de doorgaande looproutes en een eigen toegang ontberen momenteel. De bruikbaarheid van de tuin is nu bij gebrek aan verblijfsvoorzieningen minimaal.

De beplanting in de Moorse Tuin is van wisselende kwaliteit. In het noordelijk deel zorgen de Washingtonpalmen met hun twaalfen voor een majestueus effect. De lagere beplanting in de organisch gevormde plantenbakken in het zuidelijk deel is bruikbaar, maar er is weinig variatie. De bakken zijn fantasievol vormgegeven. De dubbele rij grootbloemige magnolia's langs de looproute voegt visueel minder toe aan het totaalbeeld van de Moorse Tuin dan men op grond van de reputatie van deze stoere boom uit de zuidelijke VS, die in Zuid-Europa veelvuldig als straatboom wordt gebruikt, zou mogen verwachten. Deze exemplaren zijn nogal iel.

Overige binnentuinen: niet alle ruimten die hiervoor zijn besproken zijn van voldoende kwaliteit. In de regel hebben zij vanuit de werkruimten in hun directe omgeving enige betekenis, maar is hun bijdrage aan het groene karakter van het gebouw gering tot nihil.

De overloop op de 1e verdieping voegt, in tegenstelling tot zijn tegenhanger één verdieping hoger, weinig tot niets toe aan de beleving vanuit de centrale hal. De boombakken zijn hier eerder een sta-in-de-weg dan een waardevol element in de doorloop, ondanks een aantal waardevolle exemplaren.

De waarde van de (licht) verhoogde terrassen op de 5e verdieping is louter gelegen in de uitzichten die zij te bieden hebben. De huidige inrichting met weinig indrukwekkende boombeplanting is inwisselbaar.

De balkons op de 11e verdieping leveren hier en daar fraaie uitzichten op de vides op. In het bijzonder

de uitzichten op beide delen van de Moorse Tuin zijn indrukwekkend. Voor het overige zijn de zestien balkons klein en weinig uitnodigend van inrichting, waardoor zij niet voor meer dan een kort verblijf geschikt zijn. Als karakteristieke elementen in de opzet van het gebouw hebben zij zeker een plaats, maar als “tuin” zijn zij niet relevant.

De vier daktuinen op de 16e verdieping zijn op zichzelf karaktervolle ruimten. Hun invulling is afwisselend. In twee daktuinen is er voldoende beplanting aanwezig om het karakter van de ruimte te beïnvloeden, zoals de olijfbomen in de tuin tussen schijven B en C, en de vijgenbomen in de tuin tussen schijven D en E, maar het algemene beeld wordt toch vooral bepaald door tegels en metalen constructies. Het woord “tuin” schiet niet als eerste te binnen bij een bezoek. De beperkte toegankelijkheid buiten het bereik van de liften vormt een punt van aandacht.

Kunst

Door: Govert Grosfeld

In een handleiding 'Bouwhistorisch Onderzoek' die bij de opdrachtverstrekking ter informatie is toegezonden, zijn de volgende rubrieken voor een cultuurhistorische waardestelling te vinden. Deze zijn ook voor de waardestelling van de kunst te volgen.

- Algemene historische waarden
- Ensemblewaarden
- Architectuurhistorische waarden
- Bouwhistorische waarden
- Waarden vanuit de gebruikshistorie

Ieder van deze onderverdeeld in:

- Gaafheid, contextueel en intern
- Zeldzaamheid, contextueel en intern

De belangrijkste informatie voor het onderzoek is verkregen bij een bezoek ter plaatse op 18 jan. 2011 met een rondleiding door een medewerkster van het Atelier Rijksbouwmeester. Daarnaast is mij een inventarisatie van de kunst en uitgebreide informatie over de projectgeschiedenis ter beschikking gesteld.

Definitie en inventarisatie

Het onderzoek betreft uitsluitend alle kunstwerken die door bemiddeling van het Atelier Rijksbouwmeester in het kader van de percentageregeling bij de bouw zijn gemaakt of verworven. Het Atelier Rijksbouwmeester heeft er recent een inventarisatie van opgemaakt.

De inventarisatie kan voor de deelwaardestelling als volgt worden onderverdeeld:

A Grootchalige gebouwgebonden kunst. Kunstuitingen die bedoeld en ontwikkeld zijn als onderdeel van het gebouw.

B Kleinschalige kunst, kunstwerken die wel in het kader van de percentageregeling voor het gebouw zijn verworven, maar die niet geacht worden speciaal voor dit gebouw te zijn ontwikkeld of gemaakt.

In een discussiestuk d.d. 8 maart 1989 van het toenmalige Atelier Rijksbouwmeester wordt de intentie uitgesproken om

te streven naar gebouwgebonden kunsttoepassingen met een 'objectieve' expressie. Objectief mag hier worden opgevat als: eigen aan het kunstwerk, zo veel mogelijk onafhankelijk van het subject i.c. de maker van het object. Objectief zou in overeenstemming zijn met de architectuur van het gebouw.

De formele kwaliteiten zouden mutatis mutandis ook de voornaamste expressie van de kunst moeten worden. De expressie betreft dan het visuele vormenspel en niet de semantiek. Voor uitingen over de persoon van de maker zou al helemaal geen plaats zijn. Gebouwgebonden moest echter niet inhouden dat de kunst louter een verlengstuk van de architectuur zou zijn, zij moest integendeel een zekere zelfstandige werking hebben. Een geïntegreerde decoratieve uitwerking van de architectuur werd daarmee uitgesloten. Het vormenspel van de kunst zou analoog zijn aan dat van de architectuur maar er geen deel van uitmaken. De binding aan de architectuur zou echter behalve in de analogie van het vormenspel ook nog tot uiting moeten komen door de promenade architecturale, en met name de beweging van buiten naar binnen en terug, te begeleiden met kunstuitingen.

Uit de intenties die in het discussiestuk zijn voorgelegd, spreekt een zekere tweeslachtigheid: de kunst werkt samen met de architectuur maar ook weer niet. Die tweeslachtigheid blijkt ook uit het resultaat dat nu wordt aangetroffen.

Gebouwgebonden kunst [A]

Het betreft een beperkt aantal kunstwerken, die speciaal voor het gebouw zijn ontwikkeld:

- A1. sculptuur van Dicky Brand in de openbare voetgangerspassage onder het gebouw.
- A2. hangende sculptuur van Vera Galis in de centrale hal, boven de roltrappen
- A3. hangende sculptuur van Anke Engelse in een van de lichthoven
- A4. geluidssculptuur van Toine Horvers in een van de liften
- A5. sculptuur van Bob Bonies in een van de liften
- A6. sculptuur van Pjotr van Oorscot in een van de liften
- A7. serie wandpanelen van Harmen Abma bestemd voor de bibliotheek, nu in een gang

Gaafheid, contextueel en intern

De bovengenoemde 7 kunstwerken voldoen op een uitzondering na aan de intenties van het discussiestuk om èn samen te gaan met de architectuur èn een zekere zelfstandigheid te houden.

A1. In de voetgangerspassage onder het gebouw wordt de ingang van het VROM-gebouw gemarkeerd door de kleurige sculptuur van Dicky Brand, die inderdaad markant is. Hij markeert een punt in de passage zonder precies voor de deur te staan of expliciet een richtingwijzer naar het VROM-gebouw te zijn. Het beeld heeft een eenvoudige abstracte, constructivistische opzet. De conditie van het beeld is goed, op wat graffiti na.

A2. In de centrale hal hangt een grote transparante geometrisch-minimalistische draadsculptuur van Vera Galis, die zowel vanaf begane grond als de roltrappen, de balkons en de verdiepingen een boeiend schouwspel biedt, zonder opdringerig te zijn. Het oogt nu wat dof, maar zal waarschijnlijk opfrissen van een goede schoonmaakbeurt.

A3. De abstracte en grote hangende abstracte sculptuur van Anke Engelse is thematisch en ruimtelijk goed op zijn plaats. Door zijn forse 3-dimensionale maat kan hij goed gerelateerd worden aan de grote maat van de binnentuinen/licthoven.

A4. Lift 1. De promenade architecturale loopt dood in de beklemming van de liftkooi. Contact met buiten is hier uitgesloten. Hier moest een geluidssculptuur van Toine Horvers te horen zijn. Dit kunstwerk is echter zo geprogrammeerd dat het niet altijd in werking is, zo ook nu. Volgens de beschrijving zal het gaan om composities van [straat?]geluiden en stemmen die reageren op het weer en die te horen zijn als de lift beweegt. Geen visueel vormenspel, maar wel een conceptueel-concreet spel met gewaarwordingen van binnen en buiten, een speelse ontsnapping aan de kortstondige ruimtelijke dood.

A5. Lift 2. In een andere lift treft men een abstract-geometrische sculptuur aan van Bob Bonies. Een transparant paneel in de liftkooi biedt over de volle hoogte van elf verdiepingen zicht op een metalen constructie in de liftschacht. De promenade architecturale loopt ook hier dood in de beklemming van de liftkooi. Het werk biedt met zijn inblik in de liftschacht een dubbelzinnige ontsnapping aan

de beklemming. Het lijkt in goede staat.

A6. Lift 3. Iets vergelijkbaars ervaart men in een andere lift bij de sculptuur van Pjotr van Oorschot. Ook hier een transparant paneel, nu met zicht op een compositie van lichtpuntjes aan de wand van de liftschacht. Het werk is in goede staat [op een deel van de verlichting na?].

A7. De serie grote wandpanelen van Harmen Abma schijnen oorspronkelijk bedoeld te zijn voor een prominente plek bij de bibliotheek, maar hangt nu in een achteraf gangetje. Er is wel speciale belichting voorzien maar die wordt blijkbaar niet onderhouden. Het zijn sobere geometrisch-abstracte schilderijen die gezamenlijk en in serie gezien moeten worden als een kleur- en vormonderzoek. (Dit werk voldoet als enige van deze groep in het geheel niet [meer] aan de intentie.)

Zeldzaamheid, contextueel en intern

De hierboven genoemde werken kunnen beschouwd worden als een ensemble dat typisch is voor de Nederlandse toegepaste kunst van zijn tijd: 6 stuks abstract-geometrisch, 1 conceptueel-concreet en alle 7 [potentieel] goed passend bij het gebouw. Dat is dan ook de waarde ervan. Geen van deze werken buiten deze context een bijzondere waarde. Een voorbehoud geldt voor de kunstwerken van Harmen Abma en Toine Horvers. Het eerste was blijkbaar bedoeld voor de bibliotheek maar hangt nu in een gang waar het absoluut niet tot zijn recht komt, en het tweede heb ik niet in werking kunnen ervaren.

Niet gebouwgebonden kunst [B]

De kunst die wel in het kader van de percentageregeling is verworven maar kennelijk niet speciaal voor dit gebouw is vervaardigd, kan naar de aard van hun locaties in een aantal groepen verdeeld worden. Ook zij worden beoordeeld op bovenaangehaalde criteria, en vervolgens op Gaafheid, contextueel en intern, en Zeldzaamheid, contextueel en intern.

Gaafheid, contextueel en intern

B1. Sculpturen in de binnentuinen/lichthoven. De abstracte en grote sculpturen van Isa Genzken zijn op te vatten als rudimentaire ruimtes. Thematisch en ruimtelijk

zijn ze goed op hun plaats. Door hun forse 3-dimensionale maat kunnen ze gerelateerd worden aan de grote maat van de binnentuinen/lichthoven.

Conclusie: deze werken voldoen goed aan de opgave die het Atelier Rijksbouwmeester zichzelf gesteld heeft.

De bescheiden gedimensioneerde tuinbeelden/naaktsculpturen van Eja Siepman en Eddy Roos zijn weliswaar objectief en klassiek van opvatting, maar ruimtelijk niet te relateren aan de binnentuinen/lichthoven. Ze staan wat verloren tussen de grootschalige inrichtingselementen van de binnentuinen, die toch vooral van een afstand als kijktuinen bekeken worden.

Conclusie: deze werken voldoen niet aan de gestelde opgave. Wel hebben ze een individuele goede kwaliteit die in een kleinere ruimte en dicht bij de kijker beter tot zijn recht zou komen.

B2. Grote wandsculpturen en schilderijen in de hoge loggia's, uitkijkend op de lichthoven.

Werken van Theo Besemer, Ernst Hazebroek, Jan van den Dobbelssteen, Jos van Merendonk, Ad Dekkers. Met hun geometrisch-abstracte opzet passen deze werken wel bij het gekozen thema. In ruimtelijk opzicht representeren zij met hun forse maten een tussentrap van de grootschalige werken van Vera Galis, Isa Genzken en Anke Engelse in de lichthoven naar de kleintjes in de lage ruimtes, waarmee de promenade architecturale begeleid wordt.

Conclusie: deze werken voldoen goed aan de gestelde opgave.

Het conceptuele werk van Toine Horvers in een van de loggia's bestaat uit een groot aantal relatief kleine ingelijste tekeningen, voorstellende woorden en teksten die over elkaar geschreven zijn, als een visuele en geschreven voorstelling van geroezemoes. Het is wel objectief, maar niet geometrisch-abstract en ruimtelijk voldoet het volstrekt niet.

Conclusie: dit werk voldoet op deze plek niet aan de gestelde opgave.

B3. Kleine sculpturen, schilderijen, tekeningen, foto's en ander tweedimensionaal werk in lage gemeenschappelijke ruimtes. Het betreft autonoom werk, niet speciaal voor dit gebouw gemaakt.

Schilderijen en tekeningen van Anja Kok, Ger van Elk, Tomas Rajlich, Ger Dekkers, Jacqueline Böse, Dré Houben, Loek Bos, Jalmar de Kort, Arie de Groot, Margot de Jager, Loek Bos, Jaap Ruurs, Martin Rous, Anna van Bragt, Eric de Nie, Stella de Boo, Henk Klok, Henk de Looper, Allie

van Altena, Hetty Huisman.

Wat deze kleine werken gemeen hebben is dat ze klein en autonoom zijn en aan wanden hangen. Verder loopt het erg uiteen, van conceptueel en anekdotisch tot lyrisch abstract. Als collectie zijn ze te uiteenlopend om het gekozen thema kracht bij te zetten. De individuele kwaliteit van de werken is gemiddeld van een goed niveau en representatief voor de Nederlandse kunst in de laatste decennia van de 20e eeuw. Eigenlijk hebben deze autonome kunstwerkjes een afzonderlijke ruimte en tijd nodig. Die krijgen ze nu niet. Vrijwel nergens komen ze goed tot hun recht, zo willekeurig als ze hangen tussen allerlei andere attributen, zonder een veel artistieke inscenering en slecht belicht bovendien. De gemeenschappelijke ruimtes waar ze hangen zijn allemaal wel laag, maar ook wel lang of breed. Met die grote lengtes en breedtes is weinig gedaan: op enkele grotere series na hadden al deze werken net zo goed of slecht in kleine individuele kamers kunnen hangen.

Conclusie: deze werken voldoen niet aan de gestelde opgave, ook niet als die losjes wordt geïnterpreteerd. De ruimtelijke inscenering is niet sterk en er is weinig regie. De werken hebben wel individuele kwaliteiten.

Sculpturen van Heppe de Moor, Barbara Nanning en wandsculpturen van Jan van Munster en Dik Box duiken als kleine verrassingen op in kleine halletjes. Aardig maar te incidenteel en te heterogeen om thematisch of architectonisch effect te hebben.

Conclusie: deze werken voldoen niet aan de gestelde opgave. De werken hebben wel individuele kwaliteiten.

B4. Werken die ter plaatse niet aanwezig, dan wel in opslag zijn.

Deze werken zijn wegens gebrek aan informatie niet in de waardstelling opgenomen. De inventarislijst doet vermoeden dat ze in de groep 3 zouden vallen.

Zeldzaamheid, contextueel en intern

De hierboven genoemde werken zijn slechts losjes te relateren aan de context van het gekozen thema en onderling erg divers. Er is dan ook geen sprake van een zeldzaam hechte band van de werken onderling of met de gekozen thematiek of met de architectuur. Op de sculpturen van de Duitse kunstenaar Isa Genzken na is werk van deze kunstenaars ook niet zeldzaam in openbare collecties in Nederland.

Deelwaardestelling kunst

Met 'Structureel' zijn die werken te kwalificeren die thematisch en ruimtelijk goed op hun plaats zijn in het kunstprogramma.

Niet structureel zijn werken die niet essentieel zijn voor het kunstprogramma. Op zich zelf van goede, maar autonome kwaliteit verdienen zij een betere encenering.

A 1, 2, 4, 5, Dicky Brand, Vera Galis, Anke Engelse, Bob Bonies, Pjotr van Oorschot: structureel, te handhaven;

A 3, Toine Horvers: structureel, te restaureren;

A 6, Harmen Abma: structureel, elders te enceneren; B 1, Isa Genzken: structureel, te handhaven;

B 1, Eja Siepman, Eddy Roos: niet structureel, elders te enceneren;

B 2, Theo Besemer, Ernst Hazebroek, Jan van den Dobbelseen, Jos van Merendonk, Ad Dekkers:

structureel, te handhaven;

B 2, Toine Horvers: niet structureel, anders te enceneren;

B 3, Anja Kok, Ger van Elk, Tomas Rajlich, Ger Dekkers, Jacqueline Böse, Dré Houben, Loek Bos, Jalmar de Kort, Arie de Groot, Margot de Jager, Loek Bos, Jaap Ruurs, Martin Rous, Anna van Bragt, Eric de Nie, Stella de Boo, Henk Klok, Henk de Looper, Allie van Altena, Hetty Huisman, Heppe de Moor, Barbara Nanning en wandsculpturen van Jan van Munster en Dik Box: niet structureel, merendeels anders te enceneren.

C Architectuurkritische duiding

Dit deel bevat een architectuurkritische duiding van Hoogstad als architect alsook de positionering van het VROM-gebouw binnen een familie van typologische oplossingen als antwoord op de in die jaren prangende vraag naar een ander soort ministerieel kantoorgebouw. Daarvoor wordt kort ingegaan op de receptie van het VROM-gebouw in de architectuurwereld.

Receptie

Het VROM-gebouw als ontwerp en als gerealiseerd gebouw is vooral besproken tijdens de ontwerpfase en kort na oplevering. De meest uitvoerige verhandelingen over de betekenis van het gebouw verschenen als artikelen in twee gebouwmonografieën en een essay in het tijdschrift *Wiederhall*. In deze artikelen wordt de indruk gewekt dat voor het ontwerp en het gebouw alvast een plaats in de architectuurgeschiedenis gereserveerd kan worden. De artikelen in diverse kranten en (vooral Nederlandse) architectuurtijdschriften die na oplevering verschenen zijn zakelijker van toon en belichten sterker de concrete eigenschappen van het gebouw. Daarbij was het duidelijk dat het gebouw indruk maakte en lof oogstte. Tegenover de warme aandacht die het gebouw na oplevering kreeg, stond de bekoeling van de aanvankelijke neiging van critici om er veel betekenis aan toe te kennen. Het VROM-gebouw is nauwelijks terecht gekomen in boeken over architectuur waarin gebouwen aan de orde zijn die een belangrijke bijdrage aan een veranderd inzicht in bouwen en/of een vernieuwde opvatting van architectuur vertegenwoordigen.

In de talrijke artikelen die over het gebouw verschenen, zag niemand over het hoofd dat de serre de ideesleutel bevat van het gebouw. Hoogstad werd vooral geciteerd op uitspraken die benadrukken dat de serres zowel functioneel als ruimtelijk de kern van het concept uitmaakten. De *Architectural Review* (juni 1992, p. 123) citeerde Hoogstad wat betreft het functionele aspect: “Spring comes a little sooner, summer stays on a little longer, and winter never comes at all.” In *Archis* (1993) benadrukte Kees van Hoek het ruimtelijke aspect en de werking van verhoudingen, uitgedrukt in getallen en in de afwisseling van actief en passief en van groot en klein: “Drieduizend ambtenaren werken hier, maar het gebouw ontleent zijn kracht aan het nutteloze. In de woorden van Hoogstad: de grote ruimte is additioneel aan de functionele en wanneer de additionele marge (de serre) groter is dan de functionele ruimtemaat (de kantoren), werkt dit verruimend. Het juk van het nut is afgeworpen.” Gebruik van de serre was dan ook niet de bedoeling. Die consequentie maakt de serre letterlijk nutteloos. Van Hoek volgde in zijn argumenten de redenering van Joost Meuwissen in *Wiederhall*, die de sublieme nutteloosheid van de serre als grote verdienste op

een voetstuk plaatst.

In *Trouw* van 20 juli 1992 schreef Chris Bruijnus op een typerende manier over de receptie van VROM onder de ambtenaren: “Niet veel ambtenaren werken in zo’n aardige omgeving als de werknemers van het ministerie van volkshuisvesting, ruimtelijke ordening en milieu (VROM) aan de Haagse Alkemadeaan. [...] Geen wonder dat de VROM-werknemers die hun nieuwe behuizing bij het Centraal Station gaan bekijken, overlopen van scepsis. Verhuizen van een omgeving waar de konijntjes vrolijk rondhuppelen, naar een kantoorkolos in de betonwoestenij van het stationsgebied; erger kan het niet. En wanneer ze hun nieuwe werkruimte in het oog krijgen, worden de bangste voorgevoelens bewaarheid. Want elegant zal niemand het nieuwe VROM-gebouw durven noemen. [...] De toekomstige werkers die het nieuwe ministerie uiteindelijk betreden, zijn onmiddellijk verkocht, zegt projectleider Peter van Nieuwkoop van Rijksgebouwendienst. Hij is nog geen ambtenaar tegengekomen, die niet enthousiast was over wat hij zag. “Je ziet de scepsis van de gezichten verdwijnen.” “En inderdaad, de bezoeker van het gebouw valt van de ene verbazing in de andere. Niet de kantoorblokken domineren, maar de tot het dak reikende tussenruimtes. Acht glazen serres, die zijn omgetoverd tot subtropische paradijsjes. [...] Van buiten is het nieuwe gebouw van VROM een gesloten schoendoos, binnen zijn er de grote glazen serres met het schuifdak dat afhankelijk van het weer geheel of gedeeltelijk kan worden gesloten. Daaronder heerst een subtropisch klimaat, zodat je je in een vakantiepark waant.”¹⁰⁶ Dit is de draai die gemaakt wordt door de werknemers. Na een heftig inspraakproces, oorlog noemde Jan Hoogstad het zelfs, bedaren de gemoederen na intrek in het gebouw.

In de architectuurwereld lijkt men juist een manoeuvre de andere kant op te maken, waar eerst een nieuwsgierigheid en interesse was voor het nieuwe van VROM, is de aandacht voor de architectuur na oplevering relatief snel bekoeld, wordt zelfs negatief: Vooral de beleving van het blok, het exterieur van het artefact in de stad wordt bekritiseerd. Vincent van Rossem merkte over de beleving van het artefact op dat “de synthese van stadsbeeld en binnenruimte die Hoogstad heeft gecreëerd voor de gebruikers van dit gebouw geenszins geruststellend, vriendelijk of gemoedelijk” is. Max van Rooy, die wel lovend was over de

beleving van de serre, brengt dit gebrek onder woorden. Hij is opvallend negatief wat betreft het exterieur: “Geeft het exterieur van het kolossale nieuwe ministeriegebouw even veel aanleiding tot aangename verwondering, verbazing en verrassing als het interieur? Helaas niet. [...] De stugge, blinde gevelpartijen aan beide kopsen van het gebouw zijn zo dominant en beeldbepalend dat de luchtige, opwindende serres erdoor te lijken worden samengedrukt. Rem Koolhaas heeft eens gedoceerd dat het exterieur van gebouwen boven een bepaalde schaal ‘zelfstandige architectonische en sculpturale kwaliteiten’ moet bezitten. Architectonische en sculpturale kwaliteiten die onafhankelijk kunnen zijn van de functionele programma’s. Hoogstad heeft deze ontwerpvrijheid niet genomen. Daarom maakt dit gebouw de indruk in architectonisch opzicht nog lang niet te zijn voltooid.”¹⁰⁷

¹⁰⁶ Chris Bruijnus, *Ambtenaren van VROM verliezen snel hun scepsis*, *Trouw* 20 juli, 1992.

¹⁰⁷ De tekst in het deel ‘Receptie’ kwam tot stand met advies van dr. ir. A.H.J. (Jos) Bosman

Een formele vergelijking: vijf gebouwen

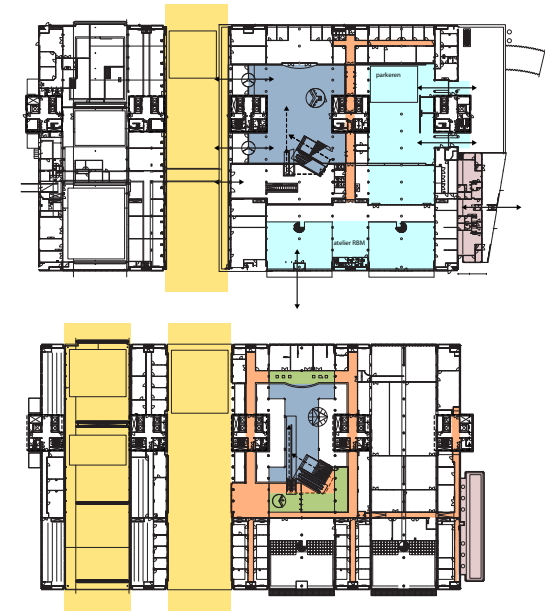
Het Ministerie van VROM is genetisch vergelijkbaar met een aantal andere gebouwen uit de zelfde tijd van ontstaan: alle omvangrijke kantoor-onderwijsgebouwen in een stedelijke setting, ontworpen door architecten met een markante positie in het toenmalige architectonische discours:

- De Letterenfaculteit van Theo Bosch in Amsterdam (1976-1980)
- Het Ministerie van Sociale Zaken van Herman Hertzberger in Den Haag (1979-1990)
- Het PTT-kantoor van Frans van Gool in Groningen (1983-1990)
- Het Ministerie van Buitenlandse Zaken van Dick Apon in Den Haag (1974-1984)

Met VROM meegerekend, gaat het om vijf te vergelijken gebouwen. De verhouding die ze met hun context hebben, komt tot uitdrukking in de manier waarop ze in hun omgeving zijn geplaatst. De interne logica van hun compositie verraadt een bepaald idee over hoe de gebruiker zijn weg door het gebouw vindt. De verschillen tussen de gekozen oplossingen zijn merendeels subtiel, de overeenkomsten eveneens: in de variatie toont zich een boeiende formele bandbreedte in de grootschalige architectuur van het laatste kwart van de twintigste eeuw.

Gebouw in context

Het VROM-gebouw is onderdeel van een in de late jaren zeventig door Carel Weeber ontworpen blokverkaveling in een kaalgeslagen binnenstedelijk gebied. Het gebouw manifesteert zich in een eenvoudige, begrijpelijke vorm, samengesteld uit een seriële opeenvolging van beuken en atria, aan weerszijden zonder compositorische afsluiting beëindigd. De rooilijn wordt rondom kaarsrecht aangehouden. Even recht getrokken onderdoorgangen voor voetgangers en tram zorgen voor een geïntegreerde aansluiting op de verkeersinfrastructuur.

BOVEN: BEGANE GROND, ONDER: LAAG EEN

HET MINISTERIE VAN VROM VAN JAN HOOGSTAD (1985-1992)

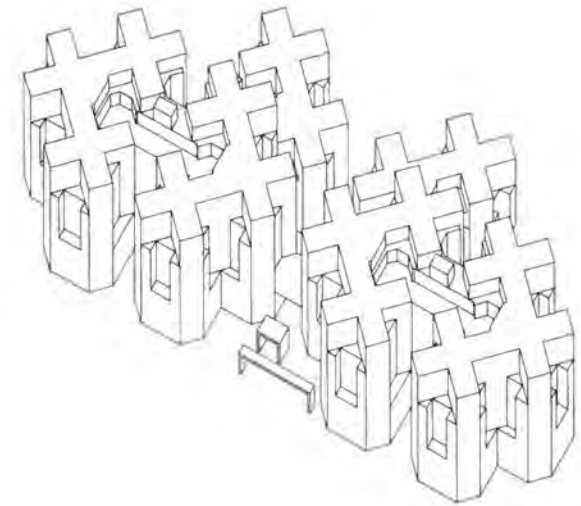
Gebouw in context

De inpassing van de Letterenfaculteit is in zoverre verwant aan die van VROM dat de hoofdvorm een rechthoek te zien geeft. De compositorische bewerking van het volume is echter aanmerkelijk meer gedifferentieerd en fijnmaziger, passend bij een structuralistische ontwerpbenadering. Bovendien kwam dit gebouw niet in een kaalgeslagen omgeving terecht, maar in een gave historische binnenstad. Aansluitend bij de bestaande rooilijnen kreeg de faculteit een massieve onderbouw, die plaatselijk doorbroken wordt voor enkele naar binnen getrokken entreezones en die zich opwaarts verjongt in torenachtige elementen.

Gebouw in context

In het gebouw voor Sociale Zaken worden, in tegenstelling tot VROM en de Letterenfaculteit, de rooilijnen uit de bestaande verkaveling niet recht doorgetrokken. Het gaat hier om een vanuit de georganiseerde binnenruimte en de gecontroleerde grammatica van balk en kolom ontworpen gebouw, met een heftig meanderende buitenvorm als resultante. Hier wordt de bestaande stad niet voortgezet met een passend blok, maar op een leeg veld aangevuld met de autonome vorm van een flink opgeschaald paviljoen.

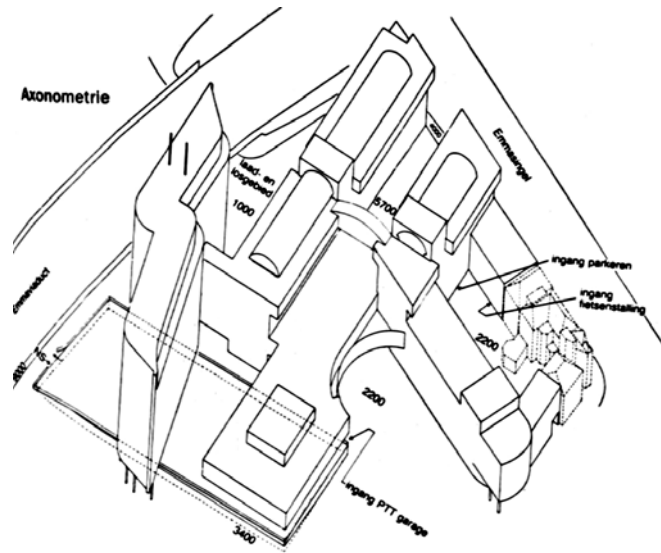

Gebouw in context

Het gebouw van Buitenlandse Zaken is stilistisch verwant aan Sociale Zaken: ook hier wordt de structuur van het gebouw expressief gemaakt, in dit geval in de vorm van een rustiek en robuust aan de buitenkant geëxposeerde grammatica van balken en - vooral - kolommen. De gecompliceerde, sterk verbrokkelde ruimtelijke context leidde echter tot een grilliger hoofdvorm dan bij Sociale Zaken te zien is, waarbij een kruis diagonaalsgewijs op de hoofdrichting van het terrein is geprojecteerd.

HET MINISTERIE VAN BUITENLANDSE ZAKEN VAN DICK APON IN DEN HAAG (1974-1984) UIT: DENIG, E, C.D. POLDERVAART EN C.V. WERMESKERKEN HET MINISTERIE VAN BUITENLANDSE ZAKEN 1798-1985 'S-GRAVENHAGE 1985

BOVEN EN RECHTS ONDER: HET PTT-KANTOOR VAN FRANS VAN GOOL IN GRONINGEN (1983-1990) UIT: COLENBRANDER, B.J.F. FRANS VAN GOOL: LEVEN EN WERK. ROTTERDAM: NAI UITG. 2005

Gebouw in context

In contextuele complexiteit kan het Groningse PTT-gebouw zich meten met Buitenlandse Zaken. Een bijkans verscheurende diversiteit van naburigheid, variërend van een viaduct, een stadsstraat, een voorplein tot een station met sporen, zorgde in dit geval voor een collage van vormen, anders dan bij Sociale en Buitenlandse Zaken niet georganiseerd door de ordelijke logica van structuralistisch ontwerpbeginnselen. Is de opdeling van het volume willekeurig, het compositorische raffinement spitst zich toe op een gevelnotatie met onder meer 'buitelende' ramen.

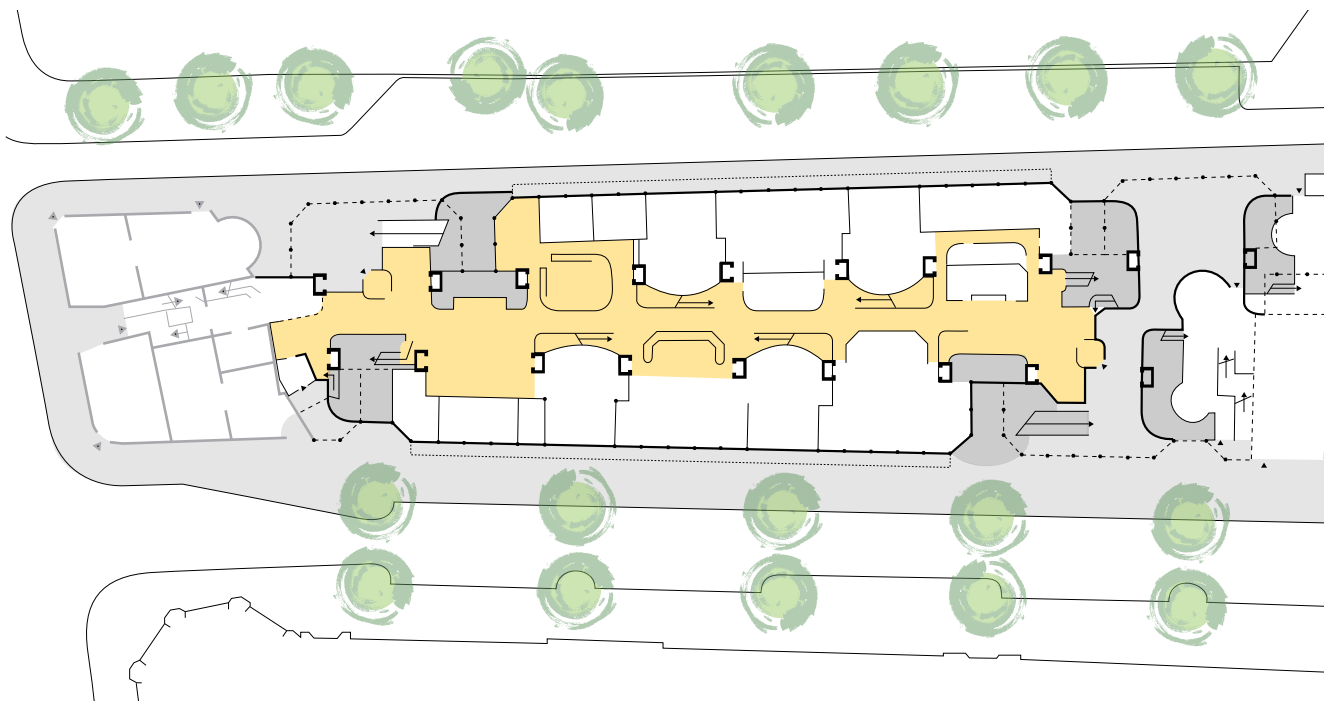
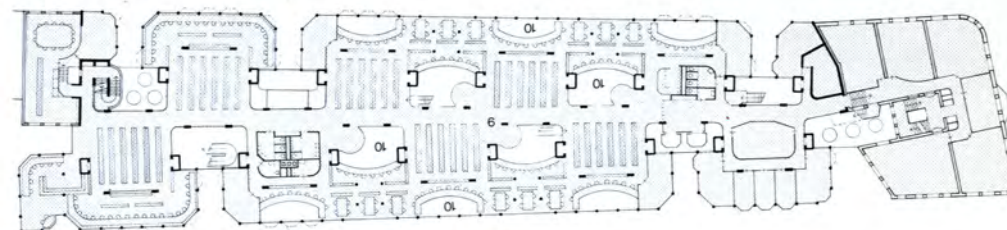
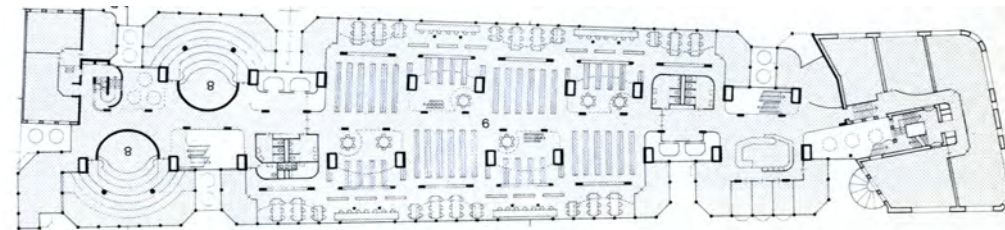

Interne logica

In het VROM-gebouw wordt de eenvoudige opeenvolging van beuken en atria causaal doorgetrokken in de interne circulatie. Het gebouw wordt voor bezoekers ontsloten vanuit een ruime hal op de begane grond en een met roltrappen bereikbare verbingsstraat op de verdieping. De verbingsstraat staat haaks op de richting van de beuken en vormt daarmee een kamvormige structuur. De beuken worden ieder voor zich verticaal ontsloten. Aldus ontstaat voor bezoekers en gebruikers een routing gebaseerd op seriële opeenvolging: om in VROM de weg te vinden naar een bij de receptie aangeduide locatie volstaat het in principe om te tellen.

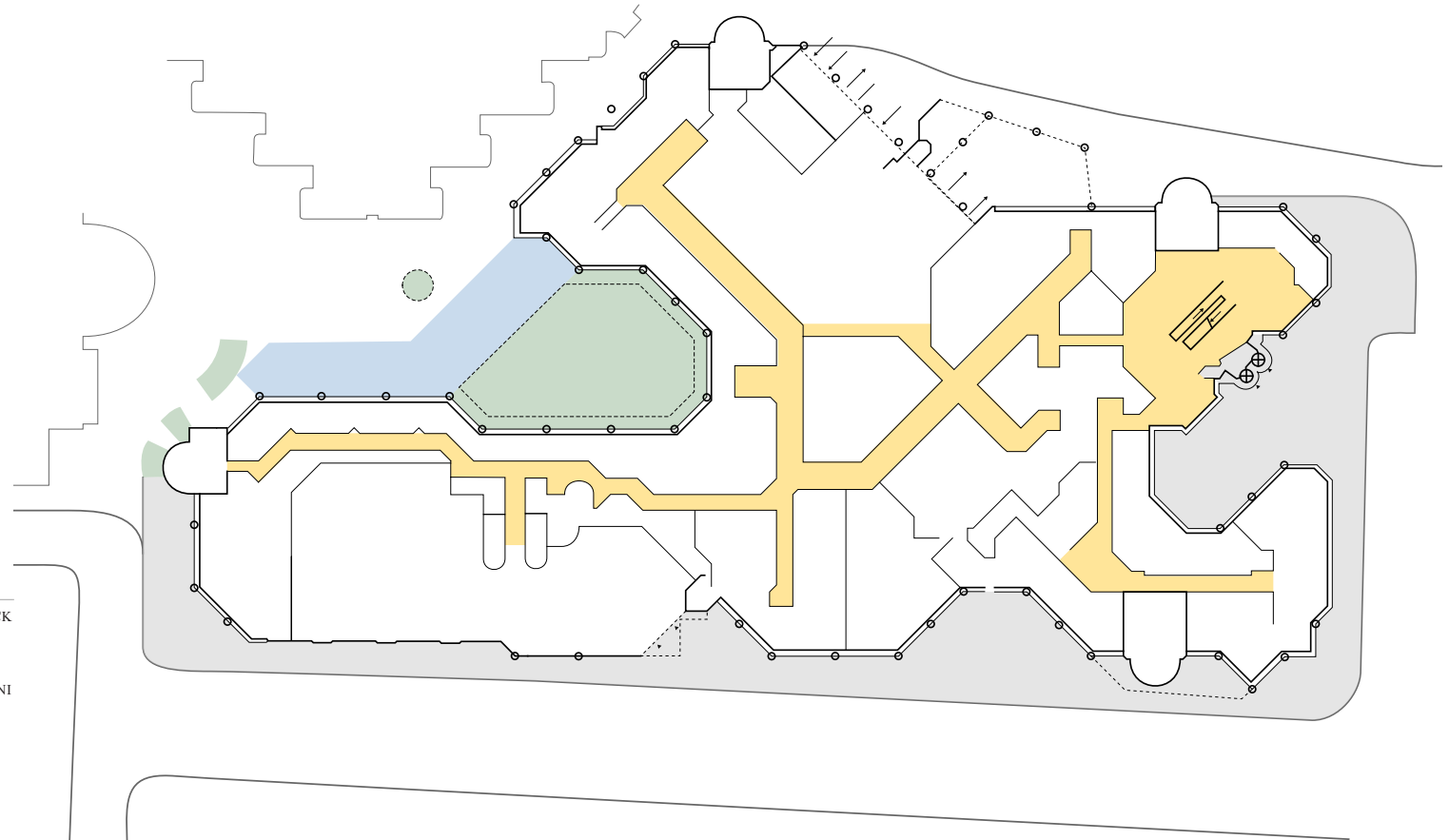
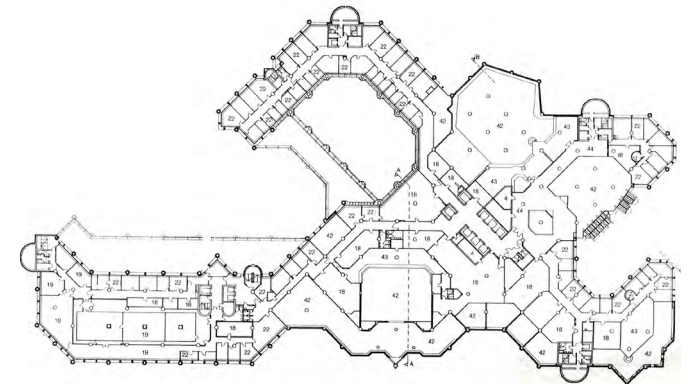
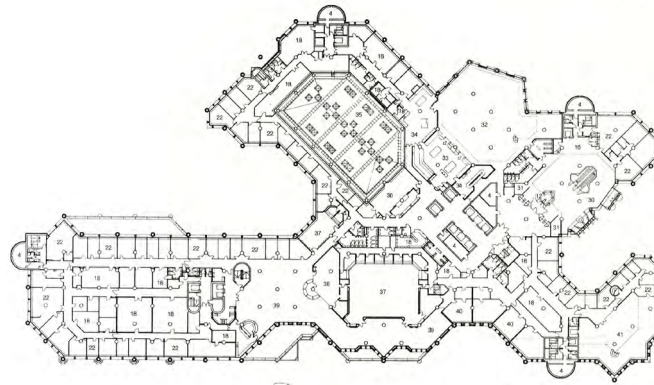
Met de verblijfsfuncties merendeels aan de buitengevel geplaatst, wordt de Letterenfaculteit ontsloten door middel van binnenstraten op iedere bouwlaag. De ruimtelijke modulering die typerend is voor het exterieur, wordt binnen voortgezet, waardoor dit gebouw in zijn interieur een grotere variatie aan specifiek vormgegeven plekken biedt dan VROM.

DE LETTERENFACULTEIT VAN THEO BOSCH IN
AMSTERDAM (1976-1980)
ONDER: BEGANE GROND; RECHTS BOVEN: EERSTE LAAG;
RECHTS ONDER: TWEDE LAAG; UIT: BOUW no.13 JUNI
1986

Interne logica

De manier van ontsluiten van Sociale Zaken is verwant aan de methodiek van de Letterenfakulteit, ondanks de meanderende compositie van het eerste gebouw en de lineaire hoofdvorm van het laatste. Verschillend is dat de Letterenfakulteit een aantal ingangen heeft, terwijl Sociale Zaken georganiseerd wordt vanuit een centrale entree, net als VROM. Overeenkomstig met de Letterenfakulteit zijn de verblijfsfuncties aan de buitengevel gelegd en worden ze onderling bereikbaar gemaakt door een bemiddelende zone in het hart. Die zone heeft bij het modulair gecomponeerde Sociale Zaken minder de eigenschappen van een straat dan de karakteristiek van een binnengebied dat het hele gebouw doortrekt met een diversiteit aan horizontale kruisingen en verticale verbindingen.

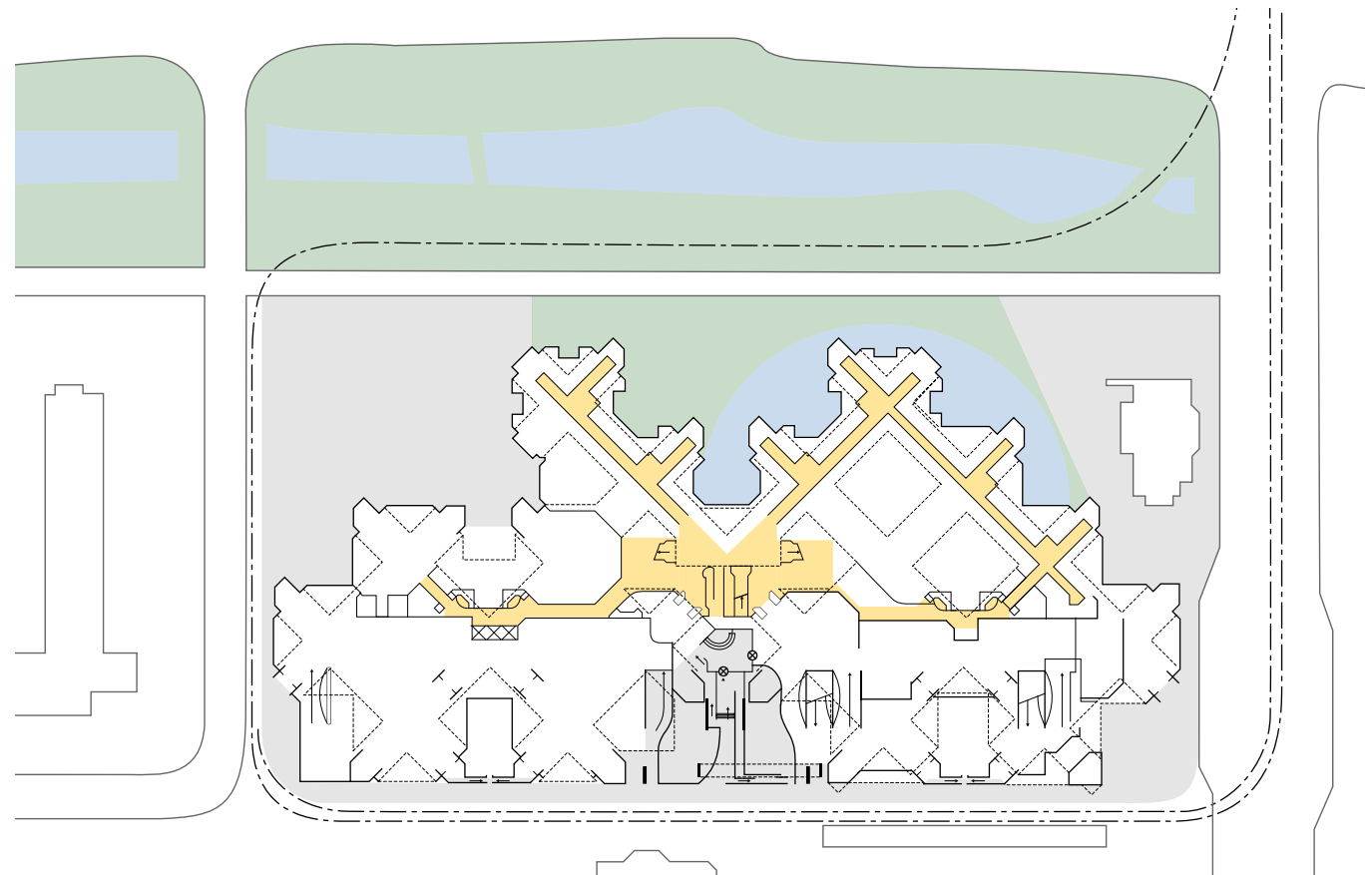
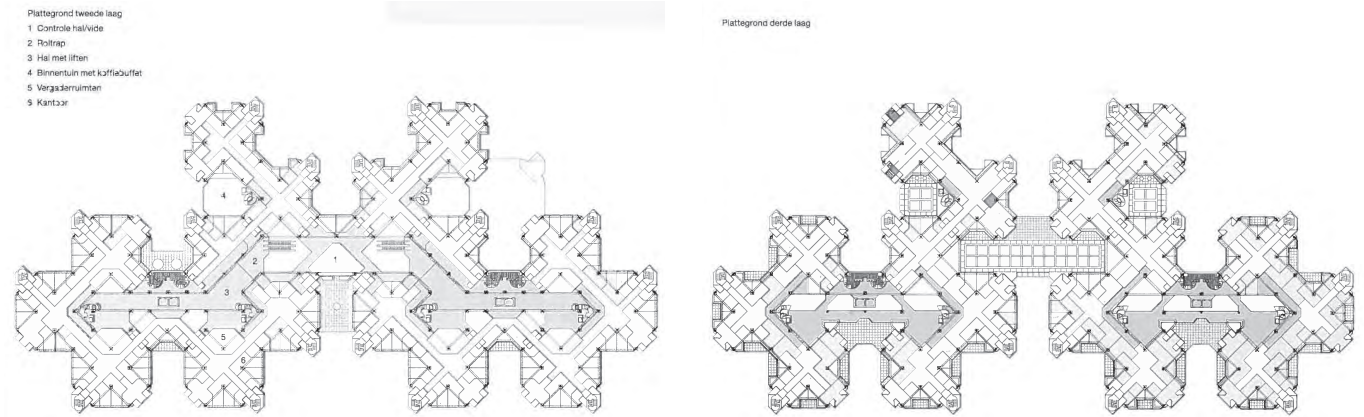

HET MINISTERIE VAN BUITENLANDSE ZAKEN VAN DICK
APON IN DEN HAAG (1974-1984)
ONDER: BEGANE GROND; LINKS BOVEN: EERSTE LAAG;
RECHTS BOVEN: TWEEDE LAAG; UIT: BOUW NO.19 JUNI
1985

Interne logica

Ofschoon de buitenkant van Buitenlandse Zaken door de dominante systematiek van de kolommenstructuur de indruk wekt van modulaire compositie, heeft het interieur een grilliger logica, opgezet vanuit een centrale entree. Binnen het op zijn locatie aangepaste kruis van de hoofdvorm zijn de kamers in een betrekkelijk vrij patroon over de plattegronden verdeeld, met elkaar verbonden door korte, steeds van richting veranderende gangen. Aldus ontstaat een eerder labyrintische dan meteen overzichtelijke ordening van het interieur.

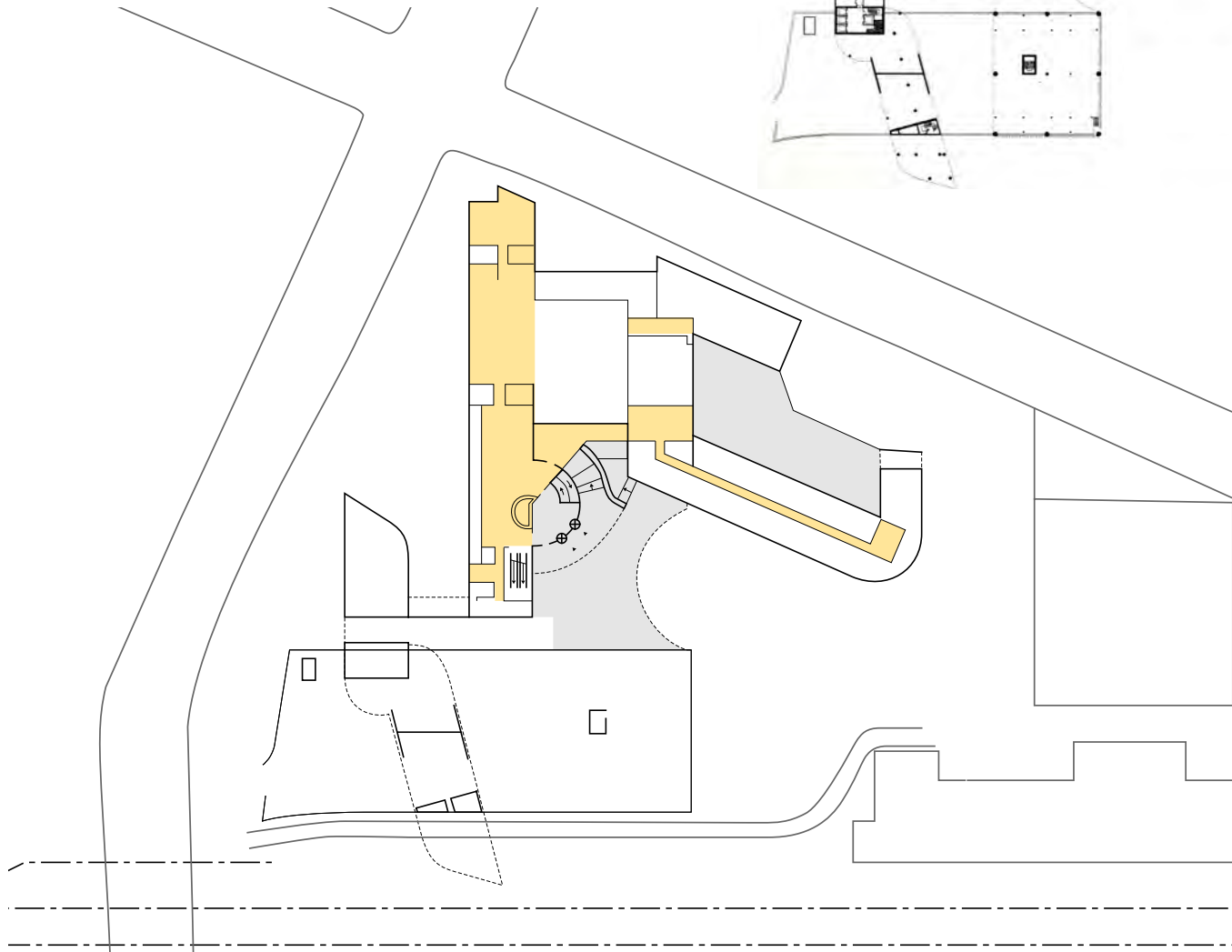
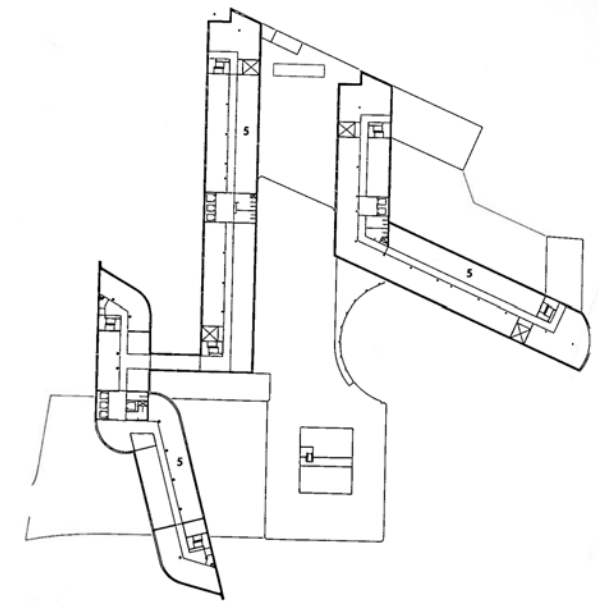
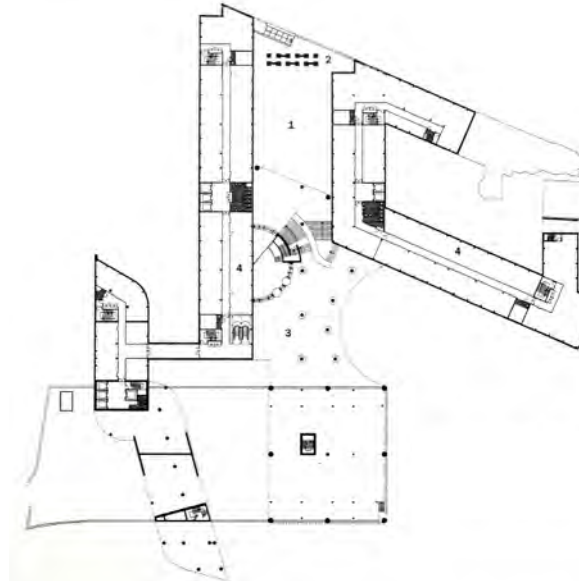

HET MINISTERIE VAN SOCIALE ZAKEN VAN HERMAN
HERTZBERGER IN DEN HAAG (1979-1990)

ONDER: BEGANE GROND; LINKS BOVEN: EERSTE LAAG;
RECHTS BOVEN: DERDE LAAG; UIT: DE ARCHITECTEN FEB
1991 & RUTTEN, JAN MINISTERIE VAN SOCIALE ZAKEN EN
WERKGELEGENHEID. UITGEVERIJ 010, 1991

Interne logica

Ten opzichte van de overige gebouwen neemt het PTT-gebouw de meest extreme tegenpositie in, in zoverre dat dit gebouw alleen thematisch-functioneel georganiseerd is, in plaats van ruimtelijk gespecificeerd. Achter de welbewust geplaatste entree ontbreekt bij de PTT een tot in de details ontworpen interieur, maar heerst een leegte op stramien, die naar gelang specifieke behoefte aanpasbaar is door gebruikers.

HET PTT-KANTOOR VAN FRANS VAN GOOL IN GRONINGEN (1983-1990)
ONDER: BEGANE GROND; LINKS BOVEN: EERSTE LAAG; RECHTS BOVEN: DERDE
LAAG; UIT: COLENBRANDER, B.J.F. FRANS VAN GOOL: LEVEN EN WERK.
ROTTERDAM: NA1 UITG. 2005 & DE ARCHITECT OKT 1990

Concluderend

De schematische duidelijkheid waarmee VROM zijn plaats inneemt in het centrum van Den Haag wordt binnen in het gebouw voortgezet door een kraakheldere ruimtelijke organisatie, met een eenvoudig 'telbare' logica. Een dergelijke systematiek is in de overige vier gebouwen niet in die mate aanwezig, zij het dat Sociale Zaken een indrukwekkend consequente toepassing te zien geeft, doorschakelend van groot tot klein, van een structuralistische ontwerpmethodiek, met een grotere ruimtelijke verfijning dan in VROM kan worden aangetroffen. Een meer gevoelige, dan wel grillige uitwerking van een aangenomen ontwerpuitgangspunt is te zien in de Letterenfaculteit en Buitenlandse Zaken. In het ontwerp van deze twee gebouwen is het schema op den duur verlaten voor de specifieke oplossing. Het PTT-gebouw neemt de meest excentrieke positie in binnen dit palet, vanwege het gemak waarmee het generieke programma vertaald is in een collage van vormen om een leeg interieur.

HET MINISTERIE VAN VROM VAN
JAN HOOGSTAD
(1985-1992): GEVEL

HET MINISTERIE VAN BUITENLANDSE ZAKEN VAN DICK APON
IN DEN HAAG (1974-1984) : BINNENTUIN, GEVEL
UIT: DENIG, E, C.D. POLDERVAART EN C.V. WERMESKERKEN
HET MINISTERIE VAN BUITENLANDSE ZAKEN 1798-1985
'S-GRAVENHAGE 1985

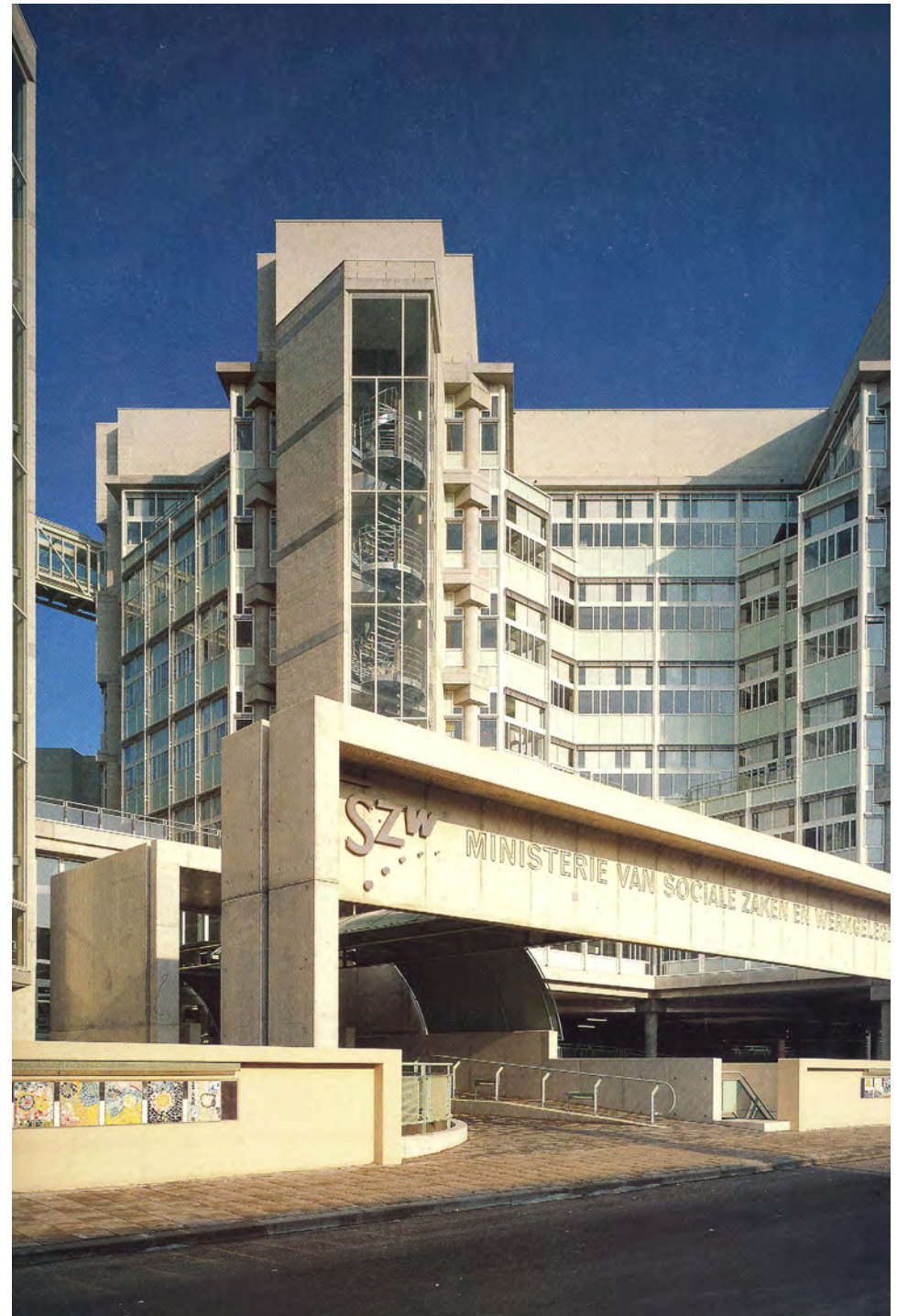

HET MINISTERIE VAN SOCIALE ZAKEN VAN
HERMAN HERTZBERGER IN DEN HAAG (1979-
1990) : ENTREE
UIT: RUTTEN, JAN MINISTERIE VAN SOCIALE
ZAKEN EN WERKGELEGENHEID. UITGEVERIJ
010, 1991

LINKER PAGINA, LINKS: DE LETTERENFACULTEIT
VAN THEO BOSCH IN AMSTERDAM (1976-1980):
GEVELBEELD
UIT: BOUW no.13 JUNI 1986

LINKER PAGINA, RECHTS: HET PTT-KANTOOR VAN
FRANS VAN GOOL IN GRONINGEN (1983-1990):
GEVELBEELD
UIT: COLENBRANDER, B.J.F. FRANS VAN GOOL:
LEVEN EN WERK. ROTTERDAM: NAI UITG. 2005

Hoogstad in context

Door: Bernard Colenbrander

Nadenken over de betekenis van de architectuur van Jan Hoogstad impliceert meer dan alleen aandacht hebben voor de opeenvolging van werken in zijn oeuvre. Dat oeuvre omspannt maar liefst de hele tweede helft van de twintigste eeuw en het VROM-gebouw is daarin een climax van alles wat hem bezig heeft gehouden. Het is de moeite waard om Hoogstads werk wat breder te positioneren dan alleen binnen de maatstaven van hemzelf en te bezien als onderdeel van de productie van een generatie - als tenminste van iets dergelijks gesproken kan worden. Meer in het bijzonder is het de moeite waard om de vraag te stellen naar de positie van Hoogstad temidden van een trio dat aan het eind van de jaren zeventig in het tijdschrift *Plan* als een alternatief naar voren werd geschoven voor wat neerbuigend werd aangeduid als 'nieuwe truttigheid'.¹⁰⁷ Dat gebeurde onder de kop 'Naar een rationalistische architectuur?'. Behalve Hoogstad bestond het trio uit Wim Quist en Carel Weeber, allen op dat moment veertigers. Zij waren het niet zelf die zich als groep met gelijklopende opvattingen naar voren hadden geschoven, maar ze werden wel als zodanig herkend, met name door de criticus S. Umberto Barbieri, op dat moment redacteur van *Plan*.

Quist en Weeber waren evident vertegenwoordigers van 'neorationalisme', meende Barbieri in zijn inleiding in *Plan*, en Hoogstad 'danst op hetzelfde koord', vandaar dat hij ook in het verhaal betrokken werd. De drie stonden voor een generatiewisseling in de architectuur, die opgemerkt werd op het moment dat het, althans voor de paar serieuze critici in de Nederlandse architectuur, duidelijk was geworden dat ruimtelijk ontwerpers hun ideologische positie in de voorhoede van de maatschappij kwijt waren geraakt. De vitale, hemelbestormende fase van het modernisme was medio jaren zeventig duidelijk voorbij. In de gestroomlijnde vormgeving van de naoorlogse stad was veel gerealiseerd van het ruimtelijke programma dat opgeworpen was door de vanaf medio negentiende eeuw snel veranderende maatschappij. In Nederland was groot werk verricht door de generatie van Oud, Van Eesteren, Van den Broek en Van Tijen, maar zij hadden hun carrières afgesloten. Na de

Tweede Wereldoorlog vergruisde de bewegingsvrijheid van de ontwerpers, alsof het werk geklaard was.

Tafari en Dal Co schreven in hun uit 1976 daterende architectuurgeschiedenis dat het historisch diepgewortelde vak van de architectuur niet langer voorop ging in de vorming van de maatschappij, maar volledig ondergeschikt was geraakt aan de verdere verbreiding en detaillering van het op kapitalistische normen en waarden steunende stelsel. Wat gebouwd werd, voltrok zich exact in het verlengde van de logistiek van de bureaucratische planning. Wie daar als architect niet voor voelde, kon zich alleen maar terugtrekken in 'zelfcontemplatie' - een positie verkiezen naast het maatschappelijk bestel.¹⁰⁸

Ondergeschikt als de positie van architecten geworden was, maakte dat hun bestaan nog niet per se oncomfortabel. In het kielzog van de democratiseringsbeweging van de jaren zestig ontstond ook bij het realiseren van bouwwerken een cultuur die zich onttrok aan de werkelijkheid van het brute marktmechanisme en die een lang gekoesterd ideaal van sociale harmonie binnen bereik bracht. Ontwerpers en burgers konden lotgenoten worden, of zelfs vrienden, met de inhoud van de architectuur als wendbaar vehikel. Een illustratief verhaal in dit verband is afkomstig van Jacob Bakema en werd opgetekend in een door Hilde Haan en Ids Haagsma samengestelde portrettenserie, in 1981 gepubliceerd als 'Wie is er bang voor nieuwbouw...'. Bakema keek aan het eind van zijn leven terug op zijn ervaringen met het ontwerpen van de Eindhovense wijk 't Hool. Hij vertelt de beide interviewers hoe zijn bureau ergens vroeg in de jaren zestig bezoek kreeg van een 'drie- of viertal activisten' met bouwplannen en hoe een uitvoerige wederzijdse oriëntatie ontstond. Na de eerste uitwisseling van gedachten en zonder dat nog over een bouwterrein beschikt werd, ontstond al snel een groep die samen met de architecten studeerde op woonsoorten. 'Werkgroepen werden gevormd - soms bestaande uit families met vader, moeder en kinderen - die samen met mensen uit ons bureau modellen van de verschillende woontypes begonnen te bouwen. De architecten maakten de tekeningen en legden allemaal uit hoe het in elkaar zat, de mensen uit de groepen maakten vervolgens zelf de maquettes. Door die wisselwerking ontstond van beide kanten meer begrip voor wat gebouwd

ging worden.¹⁰⁹ Met advertenties werden gelijkgezinden betrokken bij het project in wording, er werd een vereniging opgericht, waar zich maar liefst 300 leden bij aansloten, en uiteindelijk werd de stap gewaagd om de gemeente Eindhoven te vragen om bouwgrond beschikbaar te stellen. Toegevoegde allianties met woningbouwverenigingen zorgden voor een toename van het aantal te bouwen woningen tot ongeveer 1000. Gezamenlijk werd men het eens over de toepassing van één soort baksteen en de raamtypes waaruit gekozen kon worden. 'Een familiebedrijf dat met ons de prijzen nader bepaalde, voerde de plannen uit.' Door de gemeente werden algemene voorzieningen - scholen en winkels - aan het palet toegevoegd. Zie daar: 'Het resultaat is de woonwijk 't Hool en na acht jaar gebruik kan men daar zien hoe een zeer genuanceerde bevolking (modaal en middenstand) het daar, naar ik denk, wel goed kan vinden in een genuanceerd gebouwde omgeving.'

De ontwerpende architect moest in dit geval wel over empathische gaven beschikken en durven vertrouwen op de competentie van leken. Aan Bakema was het wel besteed; hij meende 'dat elk mens in aanleg gevoel heeft voor passende maten en verhoudingen', waarvoor de basis gelegd werd in de kindertijd, zij het dat daar later vaak weinig van over bleef. Voor een architect was het geraden om zich toe te leggen op een rol als facilitator, eerder dat dan dat hij zich als autonoom ontwerper gedroeg; dat ontwerpen was naar de mening van Bakema 'toch voor een deel een wonderlijke zaak'.

Zo duidelijk en uitvoerig als Bakema zich uitliet over de sociale nuances van het inspraakproces, zo kort van stof was hij over wat vakmatig zijn eigen artistiek agenda was bij 't Hool en andere van zijn projecten. Het moet de schroom zijn geweest om af te zien van de camouflage waartoe de beroepsgroep zich destijds, in de jaren zeventig, te pas en te onpas verplicht zag. Maatschappelijke posities, politieke stellingnames en architectonische verschijningsvormen werden namelijk met groot gemak in elkaars vaarwater gebracht, alsof vorm en inhoud ertoe veroordeeld waren elkaar in een wurggreep te houden. Een ontwerp kon dus zomaar onder een bedenkelijke reuk komen te staan. In de zelfde uitgave als die waarin het gesprek met Bakema stond opgetekend bijvoorbeeld, werd werk van collega's met maar

107 'Naar een rationalistische architectuur?' in: *Plan* (nr. 11 en 12, 1979)

108 Manfredo Tafuri, Francesco Dal Co, *Modern Architecture New York 1979* (1976), p. 305.

109 J.B. Bakema, 'Eerst een inspirerend stadsbeeld, dan pas bouwen', in: Hilde de Haan, Ids Haagsma (red.), *Wie is er bang voor nieuwbouw ...* (Amsterdam 1981), p. 40.

een enkel plaatje en een enkele omschrijving ideologisch kaltgestellt. Maaskants Euromast werd gepresenteerd als 'Manifestatie. Gebouwen als visitekaartje voor zelfbewuste opdrachtgevers'. Van Eycks burgerweeshuis daarentegen was 'Brutalisme. Non-conformisme in functie, constructie en ideologie'. Bodons donker beglaasde kantoorpand aan het Amsterdamse Weesperplein heette 'Intimidatie. Macht vertaald in gebouwen'. Met dit soort lichtelijke paranoïde omschrijvingen werd het bedrijven van architectuur in politiek opzicht geen ongevaarlijke bezigheid. Het moet Bakema hebben geleerd zich op de vlakke te houden over wat ook voor hem de kern van zijn vak geweest zal zijn – het ontwerpen.

De marxistisch beïnvloede diagnose van Tafuri en Dal Co over de artistieke impasse van de architectuur werd, ondanks publicaties als 'Wie is er bang voor nieuwbouw ...', ook in Nederland meteen overgenomen, het meest pregnant door Umberto Barbieri. 'In de architectonische praktijk is zelden sprake geweest van het nieuwe, wel van het andere', schreef hij. 'Men treft een geïnstitutionaliseerde praktijk aan, waarvan het operatief vermogen is ingezet in en deel uitmaakt van het mechanisme van machtsuitoefening door de gevestigde maatschappelijke instituties, inclusief de overheid.' (...) In de geïnstitutionaliseerde praktijk treden echter crisisverschijnselen op, omdat zij - juist dóór het feit van de institutionalisering - de verbinding met de basis kwijtraakt. Zij is coherent geworden en levert daardoor geen nieuwe beelden en voorstellen meer voor nog onzichtbare (onvoorzienbare, onplanbare, dus onduidelijke) ontwikkelingen. Dit onvermogen heet crisis. De brandstof is op, de dynamiek is verdwenen. Het 'revolutionaire' vermogen van het oude beeld is opgebrand.¹¹⁰

Het hoge woord was er uit: crisis, een crisis veroorzaakt door de inkapseling van de creatieve impuls van de architectuur in de instituties, waardoor een vrije ontwikkeling gehinderd werd. Het eigenaardige van de Nederlandse versie van deze crisis was dat die niet beeldend werd uitgedrukt in massieve, eendimensionale macht uitdrukken de architectuur, maar juist afgelezen werd aan vriendelijk suburbane architectuur met de gestalte van de kleine schaal en pittoreske vormen. Meer in het bijzonder ging het daarbij om de woningproductie die bevorderd werd door de Stichting Nieuwe Woonvormen, die door de steeds

spotlustige Carel Weeber railerend werd aangeduid als de Stichting Nieuwe Kapvormen, en die door Barbieri als typisch voorbeeld werd beschouwd van het 'truttisme', ook wel aangeprezen als 'nieuwe truttigheid'.

In de verte kon deze architectuur van de kleine schaal in verband worden gebracht met het werk van Aldo van Eyck. Het leken namelijk de door hem verkende beelden te zijn die geëxploiteerd werden in de als 'humaan' in de markt gezette uitbreidingswijken en woonerven van de jaren zeventig.¹¹¹ Maar wat bij Van Eyck uniek en ambachtelijk was en direct aangesloten was op de artistieke oorspronkelijkheid van het metier, werd door de navolgers onschadelijk gemaakt door reproductie, vervorming en massificatie. 'Van Eyck heeft geen stap ondernomen om zijn 'aristocratisch' vertoog te behoeden voor een vertaling in een politiek-populistisch idioom' schreef Barbieri daarover, 'als we niet wisten van zijn verzet tegen de oprichting van de Stichting Nieuwe Woonvormen zou men haast denken dat hij zelfs had meegewerkt aan deze reductie.'¹¹²

De appreciatie van de toestand van de architectuur van de tweede helft van de jaren zeventig in termen van crisis, na decennia van veronderstelde artistieke vitaliteit, maakte dat de beroepsgroep de gewaarwording kan hebben gehad op een kruispunt te staan. Men kon zich naar de aansporing van Tafuri en Dal Co overgeven aan 'zelfcontemplatie', zoals Van Eyck in zekere zin deed door zich niet door de instituties te laten inkapselen en strikt zijn eigen weg te kiezen. Het goeddeels uitblijven van grote opdrachten nam hij daarbij op de koop toe. Men kon zich ook juist volledig laten meeslepen door de procedures en processen van de laat-moderne planning, zoals Bakema in 't Hooft, in wellicht gespeelde onschuld, was overkomen. Bakema's ervaringen zouden door meniggeen worden overgedaan, een hele klasse creërend van institutioneel doorgewinterde beroepsvergaders met een ontwerpersachtergrond.

Het is op dit kruispunt - met aan de ene kant de weg van de geïsoleerde ontwerper en aan de andere kant de weg van de vergaderaar - dat de geboorte kon worden gevierd van het trio veertigers onder het label van rationalisme of neorationalisme: Weeber, Quist, Hoogstad. Twee van hen, Quist en Weeber, werden door Barbieri aangekondigd als 'de voorhoede van een opkomende architectonische beweging,

die een wending in de Nederlandse architectuur tracht te forceren.'¹¹³ Hoogstad mocht meedoen, hij danste immers op het zelfde koord. Welke kant kozen zij in dit dilemma? Het meest reële antwoord is dat ze ieder voor zich zochten naar een ontsnappingsroute, een derde weg, maar dat ze die weg uiteindelijk hooguit voor zichzelf hebben weten te vinden, waardoor in ieder geval niet door hèn de door Barbieri aangekondigde wending veroorzaakt is. Wel waren zij - en nogmaals: ieder voor zich - authentieke ontwerpers met een existentiële bekommernis over de situatie waarin de architectuur verzeild was geraakt.

Het breedst, althans qua werkgebied, was de oriëntatie op het vak die Weeber ten toon spreidde, in zijn Delftse hoogleraarschap, in zijn gebouwde werk en in zijn gang door de instituties. Hij zocht een integrale oplossing voor zowel het artistieke als het institutionele probleem van de eigentijdse architectuur in de evoluerende stad. Hij vond die oplossing in een even compacte als intelligente theoretische uiteenzetting, die ook al dateerde uit 1979 en die gepubliceerd werd parallel aan Barbieri's aanval op het truttisme. 'Formele objectiviteit in stedenbouw en architectuur als onderdeel van rationele planning' heette zijn verhandeling.¹¹⁴ Kern van de zaak was dat Weeber zijn vak niet meer vanuit andere disciplines gelegitimeerd wilde zien. Het vak was van lieverlede 'gesociologiseerd, geëcologiseerd, gebiologiseerd, gesemiologiseerd, gepoliticologiseerd, gepsihologiseerd, geantropologiseerd, geëconomiseerd, gehistoriseerd' geraakt, allemaal tegelijk, en daardoor was het autonome werkgebied van de architect teloor gegaan.

Forum - de groep om Aldo van Eyck - had het laten gebeuren, meende Weeber, daarmee overigens minder historische nuance opbrengend dan Barbieri nog bereid was te doen. Vervang een legitimering in woorden uit vreemde disciplines door een legitimering met formele beelden van architectonische herkomst en er kan institutioneel draagvlak ontstaan om te kunnen bouwen, zo was Weebers vertrekpunt. 'Dit betekent dat gewerkt moet worden aan formele visuele technieken waarbij op planniveau visuele kwaliteiten objectiverend werk verrichten. Objectief is in dit verband datgene waarover consensus bestaat. De vraag is nu natuurlijk of dit op deze formele niveaus mogelijk

110 S. Umberto Barbieri, 'De Nieuwe truttigheid is dood. Wat nu?' in: *Plan* (nr. 11, 1979), p. 40.

111 Ulla Schreiber, *Modelle für humanes Wohnen. Moderne Stadtarchitektur in den Niederlanden* Keulen 1982

112 Barbieri 1979, p.43.

113 Barbieri 1979, p.40.
114 In: *Plan* (nr. 11, 1979), p. 26-35.

is. Volgens mij kan dat. Getallen leiden, terecht of niet, makkelijk tot consensus en niet alleen onder technici. (...) Alleen al daarom is er reden genoeg objectiverende formele plantechnieken te ontwikkelen.¹¹⁵

Op deze manier te werk gaand, kwam het bij Weeber tot een splitsing tussen enerzijds de stedenbouw, als een tweedimensionale verdeling van vlakken, en anderzijds de architectuur, als een metier om op deze onderlegger plekken van verschillende beleving te laten ontstaan. Dat onderscheid stond echter niet gelijk aan een onderscheid tussen van hogerhand collectief bepaald (stedenbouw) en vrij voor ieders smaak en neiging (architectuur). Ook de genese van de architectonische vorm werd door de theoretiserende Weeber zoveel mogelijk het domein van de formele objectiviteit in getrokken. 'Architectuur is ... in wezen geen vorm van zelfexpressie, maar een cultureel-historisch verankerd dynamisch beeldend systeem'.¹¹⁶

De provocatieve lading van Weebers concept werd ten volle duidelijk toen het daadwerkelijk gebouwd werd op diverse plekken waar men het alternatief voor Forum een kans wilde geven. Zo ontstonden kort na elkaar onder meer de Peperklip, de slagorde van blokken in de Venserpolder en de Zwarte Madonna. Het concept bleek als bijdrage aan het discours van de architectuur van monumentaal historisch belang. De zwakke plek school echter in de door Weeber gemaakte inschatting van het benodigde draagvlak bij instituties en burgerij. Dat draagvlak bleef uit. Weebers woningbouw werd rondom onthaald op forse, doorgaans esthetisch getinte kritiek, die zich toespitste op het onaangedane, herhaaldelijk als spijkerhard beoordeelde karakter van de architectuur. Het vermoeden rijst dan ook dat juist de nagestreefde formele objectiviteit niet het goede antwoord kon zijn wanneer de cultuur, zoals de cultuur van de late twintigste eeuw, over de volle breedte naar zelfontplooiing en zelfexpressie streefde. Weebers worsteling met de smaak van de instituties dwong hem uiteindelijk tot een 'eenpersoonsguerilla' en een snel uitdovende carrière als bouwende architect.¹¹⁷ De deconfiture van zijn bouwende loopbaan werd gecompenseerd door een aanzienlijk academisch rendement van zijn Delftse hoogleraarschap. Niettemin had, achteraf bezien, de Stichting Nieuwe Woonvormen misschien wel een grotere profetische

betekenis voor wat maatschappelijk haalbaar zou blijken dan het gedachtengoed van angry young man Carel Weeber.

Umberto Barbieri koesterde de hoop dat het door hem op het schild gehesen trio van Weeber, Quist en Hoogstad een wending in de Nederlandse architectuur zou kunnen veroorzaken. Het verbindende idee van het (neo)rationalisme zou de benodigde slagvaardigheid moeten veroorzaken. Maar net als Weeber overkwam met zijn idee over formele objectiviteit schoot zijn kansberekening tekort. Barbieri zag over het hoofd dat het verbindende idee van rationalisme in Nederlandse omstandigheden onvoldoende coherentie had om werkelijk iets te weeg te kunnen brengen. Joost Meuwissen besepte een paar jaar later dat rationalisme in Nederland 'nooit die duidelijke denotiviteit en theoretische diepgang [heeft] gekregen zoals bijvoorbeeld wel in Italië', waardoor het te onzent misschien een 'benadering' kon zijn, maar geen 'stroming' of 'stijl'.¹¹⁸

Vanwege de vaagheid van alles waar rationalisme voor stond, kon het zo zijn dat de bijdrage aan het vak van Quist en Hoogstad van een heel andere orde was dan die van Weeber. Toch zijn er bepaalde, tamelijk oppervlakkige congruenties, voornamelijk in de sfeer van gedeelde afkeer. Wat hen bijvoorbeeld gedrieën verbond, was ongelof in de in de jaren zeventig populaire strategie om met kleinschaligheid en herbergzaamheid de burgerlijke ervaring van vervreemding te bestrijden en identiteit te brengen door een architectuur met pittoreske kwaliteiten. Hoogstad had het niet begrepen op wat hij het 'genootschap der kleinschaligen' placht te noemen en hij had net zo het land aan het 'abracadabra van Almere', want daaraan 'hebben we niets'.¹¹⁹

Bij Quist vielen de inlevende aspiraties van zijn collega's zodanig buiten zijn systeem dat hij er verder geen woorden aan vuil maakte. Hij wijdde zich vanaf het begin zijn carrière aan een grondige uiteenzetting met de architectonische fundamente van het vak, zoals Auke van der Woud in een mooi essay duidelijk heeft gemaakt, de bouwkunst frontaal bedienend via de eeuwige Vitruviaanse categorieën firmitas, commoditas en venustas.¹²⁰ Neigingen om hetzij met de techniek, hetzij met de functionaliteit,

hetzij met de vorm aan de haal te gaan, om ze in het ontwerp vervolgens spectaculair uit te vergroten, worden bij Quist meteen onderdrukt door een meedogenloos moreel besef dat de drie tot elkaar veroordeeld zijn - en in het verlengde daarvan uitgenodigd zijn tot onderling vergelijk en tot sublimering van eventueel uiteenlopende belangen.

Wat hem bezig houdt is minder het gebouw als eenmalige oplossing voor unieke wensen dan het gebouw als onderdeel van een oeuvre. Daarom is elke opdracht voor Quist niets minder dan 'een eenzame mentale expeditie naar het hooggebergte', om nog eens Auke van der Woud aan te halen.¹²¹ Dat namelijk is de denkbeeldige plek waar de ingeving van het moment gemeten wordt aan de hoogste conventies. In dat hooggebergte van Quist gelden ook de normen van een specifieke vorm van schoonheid, die wat de fysieke vorm betreft begint met een heldere geometrie en spaarzaam aan het materiaal toegevoegde kleurgebruik. Quist ontkent dat zijn schoonheidsconcept afhankelijk is van een persoonlijke keuze. Schoonheid ontstaat 'vanuit een samenvatten van ontwerp en structuur op grond van regels', met die regels overigens geen klassieke regels bedoelend, maar een onbepaalder conglomeraat dat door 'de magie van de ratio' bij elkaar wordt gehouden.¹²²

Of Quist's werk met dit soort aspiraties nog tot de categorie van het rationalisme gerekend kan worden, is maar de vraag. Daarvoor worden bij hem enkelvoudig rationele redeneringen steeds weer uit balans gebracht door het oproepen van intuïtie en magie. Hield zelfs hij zich soms bezig met wereldvreemde 'zelfcontemplatie'? Dat is toch niet het geval. Juist door in zijn werk gepassioneerd, tot in het zelfdestructieve, te streven naar de gelijktijdige presentie van nut, stevigheid en schoonheid was Quist een goede partij voor hooggestemde, ambitieuze opdrachtgevers. Ook zij moeten in staat zijn geweest om in te zien dat deze gebouwen een statement van belang waren, zo pertinent dat Tafuri's en Dal Co's theorie over de door maatschappelijke inkapseling machteloos geworden architectuur begon te schudden op haar grondvesten. Van de heldere lijnen van de eerste schets tot de precies van wand tot wand gelegde tegels in het kleinste kamertje behoorden deze gebouwen volledig tot de orde van de architectuur. Daardoor konden ze onmogelijk een afgeleide zijn van iets anders, iets buiten zichzelf, en daardoor wisten in ieder geval de gebouwen van

115 Weeber 1979, p. 32.

116 Weeber 1979, p. 31.

117 Zie: Bernard Colenbrander, 'De guerilla van een onproductief element', in: *Archis* (nr. 4,1997), p. 64-70.

118 Joost Meuwissen, *Architectuur als oude wetenschap* (Eindhoven 1988), p. 11.

119 Jan Hoogstad, 'Architect: maker van ruimte-klokken', in: *Plan* (nr. 12, 1979), p.12, 19.

120 Auke van der Woud, 'De bouwkunst', in: Auke van der Woud, Kim Zwartz, *Wim Quist, architect* Rotterdam 1989.

121 Van der Woud 1989, p. 7.

122 Naar: Van der Woud 1989, p. 13.

Quist te ontkomen aan de door Tafuri en Dal Co voorziene slachtofferrol van de architecten uit de tweede helft van de twintigste eeuw. Het leidde tot een oeuvre van belang, al bleef het sterk op zichzelf staan en werd het vooralsnog niet door anderen herkend als navolgbaar.

Rationalisme was een begrip dat door Weeber en Quist ieder op eigen wijze werd uitgelegd. Dat gold ook voor het derde lid van het geësceneerde trio: Jan Hoogstad. Hoogstad verrijkte de Nederlandse architectuur met 'eigenwijze gebouwen die in duidelijke vormwil afwijken van de gebruikelijke middelmaat van kantoren en 'stadskantoren', schreef zijn biograaf Rob Dettingmeijer.¹²³ Dat waren over het algemeen gebouwen met een robuuste en sculpturale verschijningsvorm, veroorzaakt door de toepassing van grote, vaak geprefabriceerde geometrische elementen die in een heldere compositie koud aan elkaar werden gemonteerd. Binnen werd de ruimtelijke sequentie gègè op de primaire organisatie van het programma, geregeld ruimte latend voor dominante grote ruimtes.

Het maakte Hoogstad geschikt voor de sweeping statements van grote gebouwen, en de kans daarop zou hij bijvoorbeeld met het Ministerie van VROM inderdaad niet laten lopen. Het was evident dat met dit soort gebouwen een alternatief werd aangeboden voor de architectuur van de kleine schaal en net zoals bij Weeber en Quist is de vraag hoe zijn theoretische intenties en gerealiseerde gebouwen uitgelegd en gewogen kunnen worden. Wie zoekt naar een antwoord zal ontdekken dat Hoogstads positie net zo zelfstandig is als die van zijn vermeende geestverwanten, ondanks misschien een schijn van overeenstemming in het uiterlijk van het gebouwde werk. In volledig contrast met de beide anderen, zocht Hoogstad de verklaring voor zijn 'rationalisme' niet binnen het expertisegebied van de architectuur, maar nadrukkelijk daar buiten. Architectuur was er om iets duidelijk te maken over iets buiten zichzelf. 'Architectuur geeft gestalte aan een begrip', schreef hij, 'Een naam is de verbale gestalte van een begrip. Als we de dingen namen geven kunnen we met behulp daarvan van gedachten wisselen, communiceren. Beelden hebben dezelfde functie als namen. Gebouwen die beelden zijn van het begrip dat wij van hun functie hebben, zijn als zelfstandig naamwoorden.'¹²⁴ Architectuur was er dus

om beelden te fabriceren met de duidelijkheid van een zelfstandig naamwoord. 'Een architect die een station bouwt dat 'nergens op lijkt' levert daarmee geen bijdrage aan de samenleving'.¹²⁵

Het in architectuur uithouwen van een beeld: het was een kwestie van gevels, maar veel meer nog een kwestie van ruimtes. Zowel praktisch als theoretisch heeft Hoogstad intensief geprobeerd grip te krijgen op dit gecompliceerde begrip van ruimte. Hij beschouwde zichzelf, in een kennelijk zelf gemunt begrip, als 'maker van ruimte-klokken'. Architectuur was 'ruimtekunst'. Ontwerpen betekende volgens Hoogstad zowel recht doen aan de 'intellectualistische' kijk op ruimte - de in beginsel oneindige ruimte die exact geregistreerd kan worden met de duimstok en de meer sophisticated varianten daarop - als aan de 'empiristische' ruimte - de ruimte die door fysieke beweging kan worden toegeëigend en ervaren.¹²⁶ Strevend naar een in de natuurwetenschappen gefundeerd ruimtelijk concept dat zich tegelijkertijd in de ervaring van de architectuur kenbaar zou moeten maken, plaatste hij zich in een lange traditie van architecten met belangstelling voor proportiesystemen, een traditie die vooralsnog besloten werd door Le Corbusier en zijn beroemde Modulor. De opgave voor de architect was volgens Hoogstad 'het maken van ruimtelijke stelsels, die de ruimte meetbaar maken en waarin de dagelijkse werkelijkheid meetbaar wordt. Het één èn het ander'.¹²⁷ Dat maakte de architectuur wat hem betreft tegelijk autonoom en gebonden.

In de praktijk werd het ogenschijnlijk oeverloze programma dat Hoogstad zichzelf hiermee oplegde aanmerkelijk versimpeld, met name doordat hij een paar pertinente aannames deed over de strekking van het empiristische uitgangspunt. In de praktijk van de concrete architectuur was de toepassing van het in beginsel grenzeloze ruimtelijke concept van de ruimte aan spelregels onderhevig. De zaak was dat hij meende dat het menselijk vermogen om zich ruimtes toe te eigenen aan grote beperkingen onderhevig was. 'In ruimtelijk opzicht kunnen we niet veel meer onthouden dan één keer links en twee keer rechts en variaties daarop'.¹²⁸ Aannemend dat dit als een onwrikbaar feit moest worden beschouwd, trok Hoogstad de conclusie dat de ruimtelijke structuur van een gebouw

per definitie simpel zou moeten zijn om effectief te zijn. Een eenvoudige groepering van de ruimte was daarmee dwingend uitgangspunt, compositorisch op spanning gebracht door 'tafereelverschuivingen': de volgorde van verschillende ruimtelijke impulsen.¹²⁹

De optelling van een brede, zij het willekeurige belangstelling voor kennis uit de natuurwetenschappen, een meer dan gewone belangstelling voor proportiesystemen en een soortgelijke interesse in de beleving van georganiseerde ruimte: dat allemaal tezamen genomen levert de grondslag voor de door Jan Hoogstad geproduceerde gebouwen. De ambitie om 'ruimte-klokken' te maken is steeds evident aanwezig. De fysieke karakteristiek van het gebouw staat bij hem op het tweede plan, zoals hij ook geen pogingen onderneemt om plaats in te ruimen voor uit de geschiedenis overgeleverde vormen. Hier wordt uitsluitend in abstracto en nooit in concreto gerefereerd aan een vroegere wereld van gebouwen. Mede daarom blijft bij Hoogstad, anders dan bij Quist, het ambacht van de architectuur onverrichter zake in de coulissen staan, terwijl zich op het toneel een vrijzinnige interpretatie van de natuurwetenschappen en sociale wetenschappen voltrekt. In de verschijningsvorm van beider gebouwen is dit verschil duidelijk terug te zien. In tegenstelling tot het bijna neurotische door-detaileren van Quist tot in het kleinste, is de materiële gedaante van Hoogstads gebouwen ondergeschikt aan het conceptuele idee waarmee het gebouw in eerste instantie gedacht werd. Met name de tectonische uitwerking van het ontwerp, in de zin van een zorgvuldige afstemming van de verschillende subsystemen in het systeem van het volledige gebouw, is daarbij ostentatief absent. De oplossingen voor kolommen, deuren, ramen etcetera zijn gekozen en op de bouwplaats gecombineerd: daarbij bleef het. Omdat dit voortkomt uit zeer bewuste intentie is Hoogstad geen onverschilligheid te verwijten. Dit is namelijk een architectuur van het brein en pas in tweede instantie een architectuur van het op de bouwplaats met hartstocht beleden vakmanschap.

Het trio Weeber, Quist en Hoogstad werd aan het eind van de jaren zeventig toebedacht een wending in de Nederlandse architectuur te gaan ontketenen. Die gedachte was gebaseerd op een fictie: op de gedachte namelijk dat het trio eensgezind zou zijn. Voor generatie- of groepsvorming

125 Hoogstad 1979, p.18.

126 Hoogstad 1979, p.8-15.

127 Hoogstad 1979, p.23.

128 Hoogstad 1979, p.19.

129 Dettingmeijer 1996, p.17.

hadden de drie echter te weinig gemeen en, ondanks de symbiotische analyse van in het bijzonder Umberto Barbieri, voltrok zich tussen hen feitelijk geen enkele mentale toenadering. In de uitgewaaierde beroepspraktijk van de laat-moderne Nederlandse architectuur in de jaren zeventig en vroege jaren tachtig was blijkbaar ruimte voor allerlei verschillende vormen van allergie tegen de heersende cultuur van kleinschaligheid. Weeber antwoordde Forum met een drastisch andere opvatting over de relatie tussen stedenbouw en architectuur. Hij haalde beide disciplines uit elkaar en trachtte hun verhouding ten opzichte van elkaar te objectiveren, terwijl de conventie juist vroeg om interactie en individualiteit. Quist hield zich buiten dergelijke polemiek en wijdde zich in zelfgekozen artistiek isolement aan zijn oeuvre van afzonderlijke gebouwen, daarmee een specifieke en relevante uitsnede uit de markt op maat bedienend. Iets soortgelijks was het geval met Hoogstad: ook hier een hyperpersoonlijke interpretatie van de maatstaven van het vak waarvoor een selectie van over het algemeen commerciële opdrachtgevers gevoelig genoeg was.

Misschien behoorden Weeber, Quist en Hoogstad tot een generatie, maar dan wel tot een generatie die ideologisch divergent is en waartoe met gemak ook andere 'rationalisten' met vergelijkbare verdiensten gerekend kunnen worden. Daarbij is te denken aan Abe Bonnema, Arie Hagoort en veel meer nog aan Frans van Gool, wellicht de enige die zowel intellectueel als praktiserend paste bij de Latijnse traditie van rationalisme.¹³⁰ Hoe groot de groep ook gemaakt wordt, ze bestond uit eenlingen, tot dusver zonder opmerkelijke invloed buiten de eigen productie, laat staan dat ze in staat zouden zijn geweest eendrachtig een beklijvend nieuw hoofdstuk te starten in de Nederlandse architectuur.

Werd ooit tegemoet gekomen aan Barbieri's verlangen naar een wending in de Nederlandse architectuur? Wel, een geschikte hypothese zou kunnen zijn dat die wending moest wachten op de entree van Rem Koolhaas, vanaf het moment dat hij in de late jaren zeventig deelnam aan de prijsvraag voor de Tweede Kamer. Maar de test van die hypothese stelt een heel nieuwe opdracht voor de historicus.

---

¹³⁰ Voor Hagoort, zie: Arjen Oosterman, Roos Aldershoff, Arie Hagoort, architect (Rotterdam 1991). Voor Van Gool, zie: Bernard Colenbrander, Frans van Gool. Leven en werk (Rotterdam 2005).

DEEL III

Waardestelling & conclusie

Deze finale waardestelling is gebaseerd op het onderzoek naar de gebouw- en gebruikshistorie, conceptuele achtergrond en de beschrijving van het feitelijke object en de reeds gepresenteerde deelwaardestellingen. Deze deelwaardestellingen geven per beschouwningsniveau, ensemble, object en element de waarden. Ze zijn te vinden aan het einde van de desbetreffende hoofdstukken. (p.39, 51, 91) Deze deelwaardestellingen zijn op hun beurt weer gebaseerd op de interpretaties gepresenteerd in de concluderende paragrafen. Ook zijn de deelwaardestellingen van de drie specifieke zaken: het klimaat, de tuinen en de kunst opgenomen. (p.94, 100, 105) Deze zijn in de tekst geïntegreerd, maar telkens als apart kopje zichtbaar gehouden. Daarnaast zijn de in deel C gepresenteerde architectuurkritische positionering van de architect en zijn architectuuropvattingen en de positie van het gebouw in de geschiedenis van de architectuur meegenomen.

De finale waardestelling is niet slechts een samenvatting of samenvoeging van de deelwaardestellingen, maar combineert de uitkomsten van de drie hoofdstukken van deel II: A, B en C tot een overkoepelend verhaal.

Inleiding

Uit deel C blijkt dat het VROM-gebouw in het architectuurdebat een eigen positie in neemt, niet alleen waar het de architectuurhistorie betreft maar ook in een vergelijk met typologisch en programmatisch vergelijkbare gebouwen uit dezelfde periode. VROM behoort tot een generatie van rationalistische gebouwen, die niet heeft geleid tot een nieuw hoofdstuk in de Nederlandse architectuurgeschiedenis. In tegenstelling tot vergelijkbare gebouwen, waar het schema gaandeweg het ontwerpproces evolueerde tot een specifieke oplossing, kent VROM een zakelijke schematische opbouw die uitsluitend in zijn systematiek leesbaar en ervaarbaar is. In de verschijningsvorm domineert het conceptuele boven het architectonische aspect: juist dat is typerend voor VROM.

Context

VROM is een van de eerste grootschalige projecten in een nieuw Spuikwartier. Niet zozeer de hoogte of de lengte, maar vooral de ‘diepte’ van het VROM-gebouw is nieuw. Deze omvang wordt mogelijk gemaakt door de serre-typologie. Het gebouw is ontworpen als een landmark, maar ondertussen onderdeel geworden van een aangepast palet van postmodernistische uitingen. Het gebouw vormt een poort in het stadsbeeld, waarin het de overgang van vervoersknooppunt naar centrum markeert.

Een groot aantal ontwerpers en planners heeft zich beziggehouden met de inrichting en invulling van het Spuikwartier. Dat heeft het gebied duidelijk getekend. Met de steeds wisselende visies is dit een gebied geworden van ‘ieder voor zich.’ Het VROM-gebouw is temidden van deze hectische context een ‘sweeping statement’: een enkelvoudig en krachtig gebaar. Het gebouw legt de nadruk op de Turfmarktroute en voorts zijn latere visies en plannen ook sterk beïnvloed door de schaal en maat van het VROM-gebouw. In de wispelturigheid van het gebied is een aanleiding te vinden om het heldere ontwerp van VROM bestaansrecht te gunnen. In historisch opzicht is het gebouw te interpreteren als een kalme opmaat, getoonzet in een autonome architectonische taal, van een daarna uitwaaiierend postmodernistisch spectrum van gebouwen vol historische reminiscenties (De Resident).

Structuur

De genese van het gebouw heeft in architectonisch opzicht een dubbel perspectief: het gebouw is gemaakt om in zijn stedenbouwkundige context als een geheel te functioneren en te worden waargenomen, tegelijkertijd is het ontwerp door routing en geleiding gericht op de sequentie van ruimtelijke ervaringen. De vernieuwende typologie met serres en een dubbele kam boden een antwoord op de vooraf gestelde randvoorwaarden. Het gebouw behoort daarmee tot een familie van typologische oplossingen als antwoord op de in die jaren prangende vraag naar een ander soort ministerieel kantoorgebouw.

Het conceptuele beginsel van het VROM-gebouw ligt in de vertaling van het vormconcept van de dubbele kam met tussengebieden in een volume van schijven, een middenrif en tussengebieden, gecombineerd met een schematisch uitgewerkte routing. Als bouwmassa doet het VROM-gebouw aan als een overzichtelijk geheel, het leest als een helder schema. Er is steeds gestreefd naar het leesbaar maken van de meest elementaire structuur. Op het schaalniveau van het object zijn concept en artefact gelijk aan elkaar. Ze zijn niet los van elkaar te beschouwen.

De vormgeving van het object als geheel is in de buitengevels expliciet en consequent leesbaar gemaakt. Deze zijn dusdanig vormgegeven dat ze de schematische vertaling van het vormconcept ondersteunen. De opbouw van schijven en tussengebieden is leidend in de gevelopbouw, ongeacht de interne structuur van het gebouw, die met name in de onderbouw niet samengaat met de schijnbare externe logica van het geheel.

Daar waar het conceptuele beginsel botst met een aansluiting op maaiveld of programma, wordt steeds een individuele oplossing gezocht, zoveel mogelijk passend binnen de eenduidigheid van het schematische uiterlijk.

Geheel, deel, element

Er zijn verschillende- nevenschikte en formeel los van elkaar functionerende – schaalniveaus te vinden in het gebouw. Het hoogste schaalniveau, dat van het geheel, werkt als een goed doordacht schema. De onderdelen worden aan elkaar geregen door een schematische routing die werkt als een sorteermachine. De compositorische elementen (o.a. kruisbeuk, serre, verbindingsstraat, jukconstructie) geven concreet vorm aan het ontwerpschema en ze kennen ieder voor zich een architectonische uitwerking op het schaalniveau van het element. Het geheel, het onderdeel en het element hebben iedere een eigen uitwerking gekregen.

Door middel van ruimtelijke enscenering, geleiding van ruimte en de schematische routing heeft Hoogstad getracht de leesbaarheid van het enorme object van buiten naar binnen en vice versa te vergroten. Hiermee is het complex als het ware opgeknipt in verschillende gebouwdelen, zoals de serres, de kernen, de schijven en de jukconstructie. De onderdelen en elementen worden ieder voor zich leesbaar uitgewerkt, ze worden per stuk waarneembaar gemaakt, waardoor herhaling ontstaat. De elementen met hun eigen architectonische uitwerking worden geordend naar de wijze van opbouw en niet naar wijze van bijvoorbeeld gebruik of routing. Deze geleiding, die het grote geheel overzichtelijk en leesbaar maakt, leidt intern tot herhaling en kan als desoriëntaterend worden ervaren.

Ruimtelijke en functioneel ontstaat er wrijving daar waar de interne organisatie van ruimtes niet aansluit op de werking van de in het schema opgenomen onderdelen. Dit gaat gepaard met de aanwezigheid van een aantal weloverwogen punten en perspectieven van waaruit de werking van schema, ruimte en route samenvallen. Door de georganiseerde opeenvolging van scènes is een verrassende dramatiek in ruimtelijke werking ontstaan, mede ten gevolge van de belangstelling van de ontwerper voor effectief aan de ruimtelijke perceptie bijdragende proportiesystemen.

De architectonische uitwerking verschilt per element, maar is steeds gebaseerd op hetzelfde systeem van maatverhoudingen: het mathematisch plan. Dit is de onderlegger voor de grote vorm, in de elementen is het principe op kleinere schaal toegepast, in relatie tot de menselijke maat. Een onderlegger in de vorm van een

matenplan lijkt logisch om de gebouwdelen tot een geheel te smeden, maar werkt niet als zodanig.

De architectonische articulatie van de verschillende elementen is niet overal even expliciet aanwezig, soms wordt meer nadruk gelegd op het grote geheel, dan weer de ruimtelijke sequentie.

Bij de serres ligt de architectonische articulatie in de uitwerking van de gevels. De samenhang tussen de gevels wordt bepaald door varianten op een schema. De gevels zijn zeer beeldbepalend vanuit de kantoren. Het zicht vanuit een kantoor is immers altijd gericht op de buitengevel of de gevel aan de overzijde. De tuinen als onderdeel van de serres zijn van belang voor de beleving van de serres als element. De directe functionele waarde van de enorme leegtes is zeer gering, de belevingswaarde ervan des te groter. Zeker in combinatie met een volwaardige uitwerking van de tuinen.

Zowel maatvoering als architectonische uitwerking van ‘de binnenkant’ (de elementen kern en kantoorgang) zijn minimaal. De oriëntatie en ruimtelijke werking zijn in het geding, door de herhaling en gebrek aan (zicht op) herkenningspunten.

In de onderdoorgang raakt het schematische grootschalige karakter dat de buitenkant van het gebouw bepaalt, in de clinch met het meer kleinschalige karakter van de binnenkant en de werking van ruimtelijke sequentie. Binnen en buiten worden met elkaar geconfronteerd, wat resulteert in een rommelige onderdoorgang. De grote bouwstructuur is leesbaar, maar als ruimtelijk element is de onderdoorgang onsamenhangend van opbouw.

De routing van het gebouw is schematisch opgebouwd en uitgewerkt. Entreehal > roltrap > verbindingsstraat > verticale schijf. Zo wordt uitdrukking gegeven aan het idee van de ontwerper dat de gebruiker van de ruimte gediend is met een eenvoudige opeenvolging van functies en gewaarwordingen onderweg. In de bovenbouw worden alternatieven geboden, bijvoorbeeld de loopbruggen. De alternatieve routes bieden verrassende perspectieven. Het overzicht dat hiermee gepaard gaat, komt de oriëntatie ten goede. Dit in tegenstelling tot de meest gangbare route via het middenrif een van de vleugels in, die juist desoriënterend werkt.

De jukconstructie is extra benadrukt als element in het gebouw. Een jukconstructie was de oplossing voor het vrijhouden van de onderste verdiepingen in verband met de onderdoorgangen. Ze is uitgevoerd als een zeer beeldbepalende constructie. Ze is ingezet als zichzelf herhalend ornament in de serres en benadrukt door de herhaling en strakke eenduidige vormtaal opnieuw vooral het schema van het gebouw.

Patina

Patina heeft het gebouw nog nauwelijks opgedaan. Dit type 'modernistisch' gebouw leent zich niet voor verwerking. Het bij modernistische gebouwen voor de hand liggende alternatief van een verfijnde structuur wordt hier niet gevonden.

De essentie van dit gebouw ligt in het conceptuele beginsel, niet in de uitwerking van het artefact. Fysieke, tactiele karakteristieken staan hier op het tweede plan en formele verwijzingen naar andere (historische) architectuur zijn ostentatief absent. De onderdelen waaruit het artefact is opgebouwd, zijn apart aanwijsbaar; de noodzaak tot architectonische integratie van subsystemen werd maar in beperkte mate gezien. De architectonische uitwerking van deze onderdelen is in zoverre relevant dat ze de leesbaarheid van het geheel ondersteunt.

Klimaat

Het gebouw kent een hoge mate van comfort voor de bewoners, gecombineerd met een doordacht installatieprincipe. Het is een comfortabel en energiezuinig gebouw dat naar tevredenheid functioneert. Het storingen- en klachtenpatroon ligt, voor een gebouw van deze afmetingen, op een zeer laag niveau. Het installatieprincipe is waardevol en handhaafbaar.

Bij het ontwerp hebben klimaat en techniek een grote rol gespeeld, maar vooral als verfijning van de gekozen typologie, niet als vormbepalende factor.

Tuinen

De tuinen zijn als losse elementen in de serres geplaatst en worden niet ingezet als begeleiding van route of ruimte. Ze liggen zodanig verspreid door het gebouw dat zij geen eenheid vormen. De bereikbaarheid van de tuinen is matig tot slecht. De toegankelijkheid van de tuinen is matig. De praktische bruikbaarheid van de tuinen is nogal wisselend. De tuinen lijken vooral gemaakt te zijn om als kijktuin te dienen.

In esthetisch opzicht zijn er grote kwaliteitsverschillen tussen de verschillende tuinen. In functioneel opzicht moet een geringe bruikbaarheid van de tuinen worden geconstateerd. In botanisch opzicht zijn de tuinen voor kenners aantrekkelijk.

De tuinen als onderdeel van de serres zijn van belang voor de beleving van de serres als element. De directe functionele waarde van de enorme leegtes is dus zeer gering, de belevingswaarde ervan des te groter. Zeker in combinatie met een volwaardige uitwerking van de tuinen.

De overloop op de 2e verdieping past het meest in het gebouw-concept het groene visitekaartje van het VROM-gebouw. De Moorse Tuin heeft de potentie: Het eigenzinnige ontwerp met zijn opvallende materiaalkeuze en de bijzondere beplantingskeuze maakt de tuin een ruimte van blijvende betekenis. Het is een markant element. De tuin heeft de uitstraling van een bedrijfstuin.

De waarde van de (licht) verhoogde terrassen op de 5e verdieping is louter gelegen in de uitzichten die zij te bieden hebben. De huidige inrichting met weinig indrukwekkende boombeplanting en terloopse kunstwerken is daarbij inwisselbaar. De balkons op de 11e verdieping leveren hier en daar fraaie uitzichten op de vides op. De vier daktuinen op de 16e verdieping zijn op zichzelf karaktervolle ruimten. Hun invulling is afwisselend.

Kunst

De in artistiek opzicht overtuigende kunstwerken worden gekenmerkt door een binding met de ruimte. Dit betreft de het werk van: Dicky Brand, Vera Galis, Anke Engelse, Bob Bonies, Pjotr van Oorschot, Isa Genzken, Theo Besemer, Ernst Hazebroek, Jan van den Dobbelsteen, Jos van Merendonk, Ad Dekkers en (te restaureren) Toine Horvers.

Conclusie

Twee decennia na zijn oplevering is het VROM-gebouw nog altijd een comfortabele, efficiënte kantooromgeving. Pal naast het Haagse CS staat het gebouw precies op de goede plaats om het huidige rijksbeleid tot ruimtelijke centralisering van de overheidsbureaucratie kracht bij te zetten. Als architectonisch object moet VROM het niet hebben van stevig aangezette stilistische referenties, in tegenstelling tot belendende gebouwen van een iets latere generatie, met name behorend tot De Resident. De architectuur is stoïcijns, maar de typologische karakteristiek daarentegen overduidelijk. Met zijn geconcentreerde bouwbeuken, afgewisseld met hoge serres, vertegenwoordigt VROM beslist een vernieuwend kantoorconcept, al heeft de gekozen oplossing tot op heden weinig school gemaakt. De systematiek van de typologie is betrekkelijk ongearticuleerd doorvertaald in een overzichtelijke en 'telbare' routing door het gebouw, waardoor verdwalen niet voor de hand ligt. Het typologische schema is hier dominant; het wordt niet expliciet ondersteund door de constructieve logica van bijvoorbeeld verbindingsstraten en jukken, die eerder als zelfstandige dan als in het ruimtelijke totaal geïntegreerde ontwerpkwesities opgevat zijn. In architectonisch raffinement is het gebouw minder opvallend dan in typologische en constructieve logica. In het dagelijkse gebruik is goed zichtbaar dat sommige kwaliteiten van het VROM-gebouw in betrekkelijk korte tijd in de vergetelheid zijn geraakt en onvoldoende onderhoud genieten: dit geldt met name voor de tuinen en de kunst.

